

Doktori (PhD) értekezés

**Család és szomszédság a Magdolna
negyedben**

Gettó-e a szegregátum?

DR. BALÁZS ANDRÁS

Debreceni Egyetem

BDT

2020

**CSALÁD ÉS SZOMSZÉDSÁG A MAGDOLNA NEGYEDBEN
GETTÓ-E A SZEGREGÁTUM?**

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
a szociológia tudományágban.

Írta: Dr. Balázs András
okleveles jogász

Készült a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája
(Szociológia és Társadalompolitika Doktori Programja) keretében.

Témavezető:
Dr. Krémer Balázs
egyetemi docens

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20.....

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20.....

Nyilatkozat

„Én, Dr. Balázs András teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Budapest, 2020. szeptember 14.

.....

Dr. Balázs András

DEBRECENI EGYETEM

Bölcsészettudományi Kar

Humán Tudományok Doktori Iskola

Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Doktori (PhD) értekezés

Család és szomszédság a Magdolna negyedben Gettó-e a szegregátum?

Készítette:

Dr. Balázs András

Témavezető:

Dr. Krémer Balázs

egyetemi docens

Debrecen

2020

Tartalom

Bevezetés	9
1 Módszertan és hipotézis	13
1.1 Kutatói alapállás	13
1.2 Kutatási kérdések.....	14
1.3 A kutatás hipotézisei.....	15
1.4 A kutatás módszerei.....	17
1.5 A kutatás módszertani dilemmái.....	20
1.6 A kutatás etikai dilemmái	21
1.7 A kutatás földrajzi elhelyezkedése	22
1.8 A szegregáció értelmezése.....	25
1.9 A kutatás alanyai.....	26
1.10 A disszertáció szerkezete	27
2 Fogalmak és koncepciók	28
2.1 A társadalmon kívüli szegénység értelmezési keretei	28
2.1.1 A strukturális magyarázatok.....	29
2.1.2 Az underclass és a kulturális magyarázatok.....	32
2.1.3 A hazai fogalomhasználat	34
2.1.4 A kirekesztett háztartások elemzési lehetőségei.....	40
2.1.5 A roma kirekesztettek megnevezési dilemmái	43
2.2 A mindennapi élet kultúrája.....	46
2.2.1 A megélhetés etnikus sajátosságainak értelmezése.....	47
2.2.2 A szegények fogyasztásának értelmezése	50
2.2.3 A családszerkezet megközelítései	53
2.2.4 A kapcsolathálózat megközelítései	56
2.3 Az etnicitás és a lakóhely szerepe az elkülönülésben.....	60
2.3.1 A városnegyed értelmezése.....	61
2.3.2 A gettó értelmezése	63
2.3.3 A hipergettó fogalma.....	65
2.3.4 A gettó értelmezése Kelet-Európában és Magyarországon.....	66
2.3.5 A szituatív etnicitás és az akkulturáció a városi térekben	70
2.3.6 A tér által teremtett etnicitás	73
2.4 A városrehabilitáció és a diverzitás összefüggései	75
2.4.1 A beavatkozások típusai.....	76

2.4.2	A beavatkozások értelmezése.....	78
2.4.3	A beavatkozások kritikája	79
3	Történeti áttekintés.....	81
3.1	Józsefváros, mint bevándorló negyed	82
3.2	A Magdolna negyed, mint a „Nyócker” esszenciája	84
3.3	A városrehabilitáció története	86
4	Család és rokonság	92
4.1	Nagycsalád vs. nagyháztartás	92
4.2	A családszerkezet sajátosságai.....	93
4.2.1	A nagyháztartás működési logikája.....	94
4.2.2	Szerepek a nagyháztartásban.....	94
4.2.3	A családok törékenysége	95
4.2.4	Családmag a nagyháztartásban.....	96
4.2.5	A magánszféra beszűkülése.....	97
4.3	A rokoni kapcsolatok kiterjedtsége.....	98
4.3.1	Gazdasági közösség.....	98
4.3.2	Életszervezési közösség	100
4.3.3	Rokonság és szociális kapcsolatok.....	101
4.4	A párválasztás sajátosságai	102
4.4.1	Belső csoporthatárok	102
4.4.2	Vegyes házasságok.....	103
4.4.3	Származási településsel fenntartott kapcsolatok	105
4.5	Egy nagyháztartás példája.....	106
5	Jövedelemszerzés és tulajdon.....	111
5.1	Jövedelemszerzési stratégiák	111
5.1.1	Rokonsági-szomszédsági kötelékekben végzett nehéz fizikai munka	112
5.1.2	Rokonsági-szomszédsági kötelékeken kívül végzett könnyű fizikai munka.....	113
5.1.3	Alkalmi munkavállalás külföldön	114
5.1.4	Vállalkozási tevékenységek	114
5.1.5	Jóléti transzferjövedelmek.....	118
5.2	A jövedelmek nagyságrendje.....	119
5.2.1	Nehéz fizikai munka.....	119
5.2.2	Könnyű fizikai munka	119
5.2.3	Külföldi munkavállalás	120
5.2.4	Vállalkozási tevékenységek	120
5.2.5	„Csicskáztatás”.....	121

5.3	A tulajdon szerepe	121
5.3.1	A magántulajdon közösségi szerepe.....	121
5.3.2	A magántulajdon presztízs szerepe	126
5.4	Egy vállalkozás példája	128
6	Fogyasztási szokások	131
6.1	A fogyasztási szerkezet sajátosságai.....	131
6.1.1	Töredezett fogyasztási szerkezet.....	131
6.1.2	Nem piaci gondolkodás.....	133
6.1.3	Hétköznapi kiadások	134
6.1.4	Hiánykompenzáló túlfogyasztás.....	135
6.1.5	Alkoholfogyasztás.....	137
6.1.6	Egyéni és közösségi kiadások	139
6.1.7	Rögzített és szabad rendeltetésű jövedelmek	140
6.1.8	Kölcsönök szerepe és funkciója	142
6.2	A kiadáscsökkentés eszközei	145
6.2.1	A kiadáscsökkentés közösségi eszközei.....	145
6.2.2	A kiadáscsökkentés technikai eszközei	146
6.2.3	Uzsora a fővárosban.....	146
6.3	Egyenlőtlenségek a háztartáson belül	148
6.3.1	Státusz és fogyasztás	148
6.3.2	Gender alapú fogyasztási egyenlőtlenségek.....	149
6.3.3	A női háztartásfők hiánya.....	149
6.3.4	Az idősebb nők autoritása	150
6.4	Egy fogyasztási napló tanulságai	151
7	Kapcsolathálózat	157
7.1	Kapcsolati modernizáció vs. bezárkózás	157
7.2	Kapcsolathatárok	158
7.2.1	Városrehabilitáció és társas kapcsolatok.....	159
7.2.2	Épülettípusok és társadalmi csoportok	162
7.2.3	Térszerkezet és társas kapcsolatok.....	163
7.2.4	Intézmények és társas kapcsolatok.....	165
7.2.5	A kapcsolathálózat gender alapú eltérései.....	170
7.3	Mozgástartományok.....	171
7.3.1	Hétköznapi mozgások	171
7.3.2	Célzott rendeltetésű mozgások.....	173
7.3.3	A mozgástartományok gender alapú eltérései.....	176

7.4	Kommunikációs eszközök és újkultúra	177
7.5	A kapcsolati naplók példái.....	179
	Kutatási eredmények	186
	Köszönetnyilvánítás	191
	Irodalomjegyzék.....	192
1.	számú melléklet	210
2.	számú melléklet	212
3.	számú melléklet	213
4.	számú melléklet	215
5.	számú melléklet	217
6.	számú melléklet	219
	A szerző tudományos közleményei.....	221
	Magyar nyelvű tartalmi kivonat	223
	Angol nyelvű tartalmi kivonat / Abstract.....	226

Bevezetés

Avagy a kutatási probléma körülírása

A szegregáció problémája a társadalomtudományokban hagyományosan, “paradigmatikusan” a városszerkezetek kutatásának mára módszertanilag is igen beérett témaköre. A szegregáció szociológiában használatos fogalmának megalkotása a Chicago-i városszociológiai iskola egyik kulcsfigurája, Ernest Burgess nevéhez kapcsolódik. Burgess a Robert Park által felvázolt koncentrikus övezetes sémát fejlesztette tovább a megállapítással, hogy az övezetek gyűrűin belül is elkülöníthetők sajátos lakóterületek, amelyek mind építészeti-urbanisztikai adottságaikban, mind az ott élők szociológiai összetételében markánsan eltérnek a környezetüktől (Park – Burgess 1984). Mindez a klasszikus rétegződéelméletek kiegészítése azzal a megfigyeléssel, hogy a társadalmi csoportokhoz és osztályokhoz tartozás a települési térszerkezetekben is megjelenik.

A Chicago-i iskola gondolkörében az építészeti és társadalmi sajátosságok összekapcsolásánál a telekárak bírtak döntő jelentőséggel. A szegregációs kutatások módszertanában Parkhoz hasonlóan Burgess is a telekáraknak tulajdonít meghatározó szerepet. Miközben azt felételezhetjük, hogy a városon belül valamilyen irányban haladva a telekárak folytonosan változnak, aközben előfordulnak olyan helyzetek is, amikor az adott utca egyik oldalán az egységnyi területre vetített telekárak lényegesen (tehát nem folyamatosan) eltérnek a másik oldal telekáraitól. Ezekben az esetekben utcaszinten is körülrajzolhatóak azok a zárt földrajzi egységek, amelyek “kilógnak”, nagymértékben különböznek a környezetükben megfigyelhető telekértékektől.

Az eredeti Burgess-i elképzelésekben tehát a szegregátum olyan “földrajzilag körülírt zárványokat” jelentett, ahol a zárvány telekárjai – akár felfelé, akár lefelé – szignifikánsan eltérnek a megszokottól. A “zárvány-szegregátum” e felvetésben majdhogynem absztrakciós művelet: a kutató a kiugró értékek alapján meg tudja jelölni az átlagtól eltérő területrészeket. Abból azonban, hogy mit rajzol körbe a térképen, még semmi sem következik arra nézve, hogy a meghúzott határok társadalmi elkülönülésben, kapcsolatokban is megmutatkoznak-e.

Létezik ugyanakkor a szegregációnak egy másik, alapvetően emberi jogi dimenziója is, amely napjainkban legalább annyira hangsúlyosan van jelen a tudományos közegben, mint a városszociológiai megközelítés. Martin Luther King – és nyomában az emberi jogi mozgalmak számos képviselője – a szegregáció fogalmát a diszkrimináció, a hátrányos

megkülönböztetés szinonimájaként használta. Nem véletlen, hogy a feketék polgárjogi küzdelme a “No more segregation!” jelszót tette a mozgalom egyik meghatározó követelésévé.

Ha a szegregáció kétféle fogalmát egyszerre vonatkoztatjuk ugyanarra a területre, akkor azt feltételezzük, hogy a „ceruzával körberajzolt” részen homogén lakosságot találunk, amely – a telekárkülönbség mellett – karakterisztikusan meghatározza az ott élők társadalmi státuszát. Erre a sajátos településrésze és lakóira eltérő társadalmi és jogi bánásmód vonatkozik: a környezetükhöz képest pozitív vagy negatív előjogok, privilégiumok birtokosai vagy elszenvedői. Ezek a – Martin Luther King-i értelemben főként – “negatív előjogok”, diszkriminatív bánásmódok olykor képesek tényleges falakat húzni, máskor a fizikai zártságánál enyhébb, szimbolikus határokat emelnek.

Az utóbbi évek hazai szociológiai és antropológiai irodalmában azonban a szegregáció jelentéstartalmai valamelyest összecsúsztak. Amikor a kutatók iskolai elkülönítésről beszélnek, akkor a városszociológiai értelemben vett földrajzi szegregáció csupán háttérismeretként szolgál. Bár a beiskolázási és más közszolgálati körzethatárok valóban képesek „falakat húzni”, a fogalommal elsősorban a diszkriminációra utalnak.

A városszociológiai kutatásokban a lakóövezetek vizsgálatakor lényegében eltűnt az elitek, a “káderdülők”, a „vidéki rózsadombok” lakóterületi elkülönülésének leírása. Hasonlóan keveset tudunk a munkásnegyedekről, a rác vagy sváb többségű településekről, a Józsefvárosból száműzött vigalmi negyedek világáról. Maga a szegregátum többnyire a modern településfejlődés során kialakult újabb “cigánytelepek”, nyomortelepek megnevezéseként vált általánossá.

Ez a fogalomhasználat egyértelműen a Burgess-i hagyományokat követve, az abból kifejlődött módszertani apparátusokat alkalmazva írja körül az egyes szegregátumok térképekre rajzolható határait. E térképeken elhatárolható lakóövezetekhez szokássá vált hozzágondolni a cigányságot sújtó diszkriminációt, “gettó-jelleget” is, mint a telepek és teletszerű képződmények lakóinak szociológiai karakterén túlmutató szegregációs sajátosságot.

Jelen dolgozat alapvető kérdése, hogy a településszociológiai, rétegződésméleti alapon meghatározott szegregátumok egyben képletes vagy valós falakkal körbekerített gettóként működnek-e. Vajon a kirekesztés hagyományos dimenziói találkoznak-e a szegregációs határokkal, a „kirekesztettség” a földrajzi térben is láthatóvá teszi-e a társadalmi

egyenlőtlenségeket. Másképpen fogalmazva annak kiderítésére vállalkoztam, hogy az adott szegregátum az ott élők számára csupán lakóhelyként (otthonként, alvóhelyként) funkcionál vagy az érintettek diszkriminatív módon, mintegy életük egészében is be vannak zárva e területekre.

Annak eldöntésére, hogy a szegregátumok zárt gettók-e, a legadekvátabb eszköznek a hálózatok kutatása tűnik. Ha a kapcsolatrendszerek határai megegyeznek a szegregátum földrajzi határaival, akkor ez megerősíti a településrészekhez kötődő gettóképzeteket is. Amennyiben viszont a kapcsolatok jelentős hányada túlnyúlik a földrajzi határokon, akkor mindez a gettó-jelleget cáfoló tényként értelmezhető.

A fizikai mozgások és mobilitások megfigyelése szintén alkalmas lehet a gettó-jelleg érvényesülésének tesztelésére. Amennyiben igazolható, hogy az emberek alapvetően a szegregátum határain belül mozognak (vásárolnak, udvarolnak, házasodnak, keresnek munkát stb.), akkor ez alátámasztja a gettó-jelleg mellett szóló érveket. Abban az esetben viszont, ha a napi mozgások és életesemények túlnyúlnak a földrajzi határokon, akkor a Burgess-i értelemben vett szegregáció ugyan megfelelően írja le a társadalmi jelenséget, ám a gettó-jelleg szegregációs képzetei árnyalandóak.

A nyugat-európai, észak-amerikai nagyvárosok kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegénynegyedeivel szemben Budapesten csupán szegregátumszerű kerületrészeket találunk (Ladányi 2005). A kétezres évek városrehabilitációs programjainak hatására a főváros „történelmi szegénynegyedei” még inkább fragmentálttá váltak, széttöredeztek.

Az utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódó szegény családok esetén a fizikai elszigeteltség helyett a formális és informális kapcsolatok arányeltolódása, az intézményen kívüliség látszik a legfontosabb egyenlőtlenségi tényezőnek. A hivatalos világból kiszorult rétegek számára az írásbeliség, a kontraktuális ügyletek helyett szokásrendiségek, emberi kötelek látják el az intézmények rendeltetéseit. Így a mozgások és mobilitások feltérképezése mellett a kapcsolathálózat jövedelemszerzési és gazdálkodási, valamint fogyasztási szokásokra gyakorolt hatását is vizsgálom.

A kutatás „gyakorlatias kérdése” tehát az, hogy miközben a Magdolna negyeden belül meghatározhatóak azok a bérház- és utcacsoportok, amelyek ingatlanpiaci értékük és társadalmi összetételük alapján elkülönülnek Józsefváros más területeiről, a kerületrész egésze szegregátumnak tekinthető-e. Ha a köznyelvben – és a szakirodalom egy részében – a

Magdolna negyed „szimbolikus gettóként” jelenik meg (György 2009, 2012), akkor az itt élők világa „*belülről vagy kívülről zárt térként*” írható-e le: az emberek hétköznapi életükben elhagyják-e lakókörnyezetüket vagy kapcsolataik a szegregátum határai közé szűkülnek be, a „kívül lakók” averziókkal viszonyulnak-e a „bent élőkhez”, kapcsolati és kommunikatív hálózataikból kirekesztik-e a kényszerű szomszédságot. Értekezésem kapcsolódó felvetése, hogy kirekesztettség állapotában milyen szokásrendek, közösségi rutinok töltik be a társadalmi intézmények szerepeit.

Bízom benne, hogy a fővárosi roma szegény családok kapcsolati mintázatainak bemutatása közelebb vihet a határok átjárhatóságát érintő kérdések tisztázásához. Erre utal dolgozatom Michael Young és Peter Willmott klasszikusára¹ reflektáló címe: Vajon a család vagy a tágabban értelmezett „nagyháztartási együttműködések”, a rokonság vagy az angolul a környéket és közösséget is magában foglaló szomszédság (neighbourhood) jelenti-e az élet kereteit. Disszertációm célkitűzése a fenti kérdések megválaszolása.

¹ Young, M. – Willmott, P. (1999): Család és rokonság Kelet-Londonban, Új Mandátum Kiadó, Budapest

1 Módszertan és hipotézis

Az empirikus megfigyelések leírása előtt a disszertáció kutatási kérdéseit, hipotéziseit, illetve az alkalmazott módszereket ismertetem. A kutatás földrajzi elhelyezkedésének és a vizsgálat alanyainak jellemezése után a dolgozat felépítését is összefoglalom.

1.1 Kutatói alapállás

Amikor a cigányság bármilyen kontextusban szóba kerül, gyakran érzünk kísértést rá, hogy életkörülményeik és társas viszonyaik bemutatásához etnikus magyarázatot is fűzzünk. Ugyanakkor minél több időt töltöttem a Magdolna negyed legszegényebb bérházaiban, annál feltűnőbbé vált, hogy a kirekesztettség mindennapjaiban a törésvonalak nem elsősorban a különféle cigány csoportok és szegény többségek között húzódnak. A mértékadó normák, társadalmi intézmények világán kívül rekedt emberek érintkezéseiben, kapcsolataiban, együttműködéseiben az etnikus határok elmosódnak. A Magdolna negyeden „cigány stigmáját” főként a külső környezet etnikai előítéletekkel terhelt szegényellenessége, a kerületi intézmények felelősségváró öngazolása táplálja. A mikroszegregátumok hányattatott sorsú családjainak történeteiben ugyan találhatunk közös elemeket, ám életmódjukban a néprajzi-antropológiai értelemben vett cigány hagyományok kevésbé játszanak szerepet. Az általam megismert roma szegény családok autentikus kultúrájukat jórészt már a – késő nyolcvanas-kora kilencvenes évekre datálható – fővárosba költözésük idején maguk mögött hagyták. Kutatói megközelítemre éppen ezért az etnikus sajátosságok és a nagyvárosi szegénylét tartalmainak elválasztása jellemző.

A szegénység és az extrém mértékű nélkülözéssel azonosítható „mélyszegénység” szociológiai irodalmát áthatja az a társadalomkritikai hozzáállás, amely a köznapi elvárásoktól való elmaradásokat, a középosztálybeli normákhoz viszonyított hiányokat detektálja a szegénység vizsgálatakor. A hasonló indíttatású kutatások alapvető referenciája a „társadalmilag szokásos”, a „többség számára elfogadható” körülmények leírása, amelyekhez mérten fejthetők ki a hiányokból eredő hátrányok. Dolgozatom e humánus és egalitárius alapállás megőrzése mellett mégsem a jogos sérelmekre, „társadalmi deficitekre”, hanem a romaként megbélyegzett szegények életszervezési alternatíváira fókuszál. Értekezésem a Magdolna negyed létező társadalmi valóságára, az – egyéni, családi, közösségi szinten – életforma-berendezkedésként rögzült szokások és rutinok immanens logikájára koncentrálok. Kutatási kérdéseimet ettől az attitűdtől vezérelve fogalmaztam meg.

1.2 Kutatási kérdések

Kutatási kérdéseim a Magdolna negyedben élő roma szegény családok társadalmi kapcsolatainak feltárására irányulnak. A doktori értekezés célkitűzése a következő kérdéskörök áttekintése:

- Kutatásom során elsősorban arra keresem a választ, hogy az itt fellelhető mikroszegregátumoknak léteznek-e leírható kapcsolathatárai: van-e átjárás földrajzi és társadalmi értelemben, illetve a megismert kapcsolathatárok mennyiben etnikus természetűek.
- A kapcsolatszerkezetre irányuló kérdésekkel megpróbálom tisztázni, hogy az itt élők számára a negyed lakóhely, „logisztikai központ” vagy az élet olyan kerete, ahonnan a hétköznapi élet csupán korlátozott a kijárási szabadság: a társadalmi határok lezárta vagy a lakóövezeti elkülönülés dacára is szabadon átjárhatóak.
- Kutatásom arra a kérdésre is kiterjed, hogy az érintett kerületszervezetekben található szegregátumszerű utca- és bérházcsoportok – külön-külön vagy együttesen – nevezhetőek-e közösségnek. Az itt élő családok és háztartások között létezik-e bármilyen életszervezési együttműködés.
- Kísérletet teszek annak a leírására is, hogy az érintett háztartások között felismerhető-e bármilyen hierarchia vagy munkamegosztás, megpróbálom számba venni a hétköznapi élet formális és informális kötelekeit. E dolgozat központi kérdése, hogy a kirekesztettség állapotában milyen közösségi rutinok és szokásrendek töltik be a hiányzó társadalmi intézmények rendeltetését.
- A roma szegény családokra jellemző több generációs együttélés hiánykompenzáló szerepének megismerésén túl a rokonsági kapcsolatok kiterjedtségét is kutatom. Igyekszem megvizsgálni, hogy a nagycsaládok együttműködése milyen hatást gyakorol az egyes részcsaládok hétköznapi életvitelére.
- Hasonlóképpen foglalkoztat, hogy a nők és férfiak kapcsolatszerkezetében tapasztalhatóak-e eltérések, a fővárosi tömbrehabilitációk kínálnak-e valós lehetőséget a társadalmi párbeszédre. A bérlakástömbök térszerkezetének leírásával a magán és közösségi élet sajátosságainak bemutatására törekszem. A munkahelyi-iskolai, illetve a rokonsági-szomszédsági kapcsolatokat normaalkotó szerepük szempontjából is elemzem.

1.3 A kutatás hipotézisei

A nyolcvanas években Budapestre költöző családok számára a főváros eredetileg a kiemelkedést jelentette, ám a rendszerváltás után társadalmi mobilitásuk megrekedt. Az ipari segédmunka-lehetőségek csökkenésével, az iskolázatlanság terhével sújtottak helyzete a Magdolna-negyedben is egyfajta "osztály-jellegű bezáródásként" írható le. Miután az intézményi nexusok jelentős részben a munkához kötődnek, a hivatalos és rendszeres jövedelmek megszűnése nemcsak a kiszámítható megélhetés, hanem a jogviszonyok, társadalmi kapcsolatok elvesztését eredményezte. Az intézményes kapcsolatok hiánya miatt felértékelődő baráti és munkajellegű viszonyaik mára a rokonsági-szomszédági kapcsolatokra szűkültek be. Utóbbi állítás igazolásához a következő hipotézisek alátámasztására vállalkozom:

- A hazai szakirodalom a kiterjesztett családok leírása során a vérségi kötelékek szervező erejét emeli ki (Durst 2002, Kovai 2015), ám legálabb ennyire igaz, hogy erős kapcsolataik idővel szintén "családiakká", "fogadott családiakká" válnak. A "nagyháztartás" az egymással valamiféle gazdasági kooperációban, cserehálózatban együttműködő személyek közösségét öleli fel. Bár a vérségi kötelékek olykor evidensen adóttak, máskor a bekerülésben prioritást élveznek, a „nagyháztartás” nem elsősorban a rokoni viszonyokra, hanem a közös boldogulásra szerveződik.
- Mialatt fővárosi körülmények között a vérségi kapcsolatok egy része elveszíti funkcionális szerepét, más közelségi viszonyok felértékelődnek. A megélhetésben a legkülönbélebb kölcsönösségeket rutinná emelő „nagyháztartás” gyakran a közvetlen szomszédtságot, a jövedelemszerzési tevékenységek állandó részvevőit is magába olvasztja.
- A rokonsági-szomszédági kapcsolatok szervező ereje nem csupán a jövedelemszerzési, hanem a fogyasztási viszonyokat is meghatározza. Míg a polgári világban a háztartás az egy kasszáról élők csoportját jelöli, az általam vizsgált szegény családok esetén a közösen gazdálkodók köre – Polányi Károly "szubsztantív gazdaság" fogalmára utalva (Polányi 1976, Krémer 2015) – szélesebben értelmezendő: a piacin kívül magában foglalja az egyéb gazdasági motívumokban (önellátásban, ajándékok reciprocitásában, közösségi redisztribúcióban stb.) való együttműködést is.

- A fővárosi szegregátumok nem tekinthetők valós vagy képletes falakkal körülrárt egységeknek, ugyanakkor számos jel mutat arra, hogy e területeknek létezik egy “társadalmi gravitációs erőtere”, amely az itt élőket korlátozza lakóhelyeik tartós elhagyásában. A társadalmi kapcsolatoknak és a hétköznapi mozgásoknak megfigyelhető egy, a szegregációs határoknál tágabb, ám a város egészénél lényegesen szűkebb rádiusza.
- A Magdolna negyed az erős kötések értelmében sem tekinthető közösségnek: az intenzív kapcsolatok köre szűkebb, mint a negyed egésze. Intézményi kapcsolataik a megszokottnál ritkábbak és gyengébbek, ám megszerzett gyenge kötéseiket „domesztikálni” igyekeznek. Bizalmi viszonyaikat a „stabil gyenge kapcsolataikra” (környező boltok, segítő intézmények dolgozói stb.) is kiterjesztik.
- A fővárosi roma szegény családok társadalmi és fizikai mobilitásának korlátai nem elsősorban jogi normákban, explicit szabályokban keresendők. A budapesti szegény közösségek beszűkülési-bezárkózási tendenciái a túlélési stratégiák és kooperációs kényszerek sajátosságaiban keresendők. A szívességi és cserehálózatok viszonyosságai az abban részt vevők számára egyfajta biztonsági háló szerepet töltenek be. Az egyéni érdek követésén túlmutató informális szokásrendek, közösségi kötelek azonban mobilitást csökkentő erőként is működnek.
- A városrehabilitációs kísérletek sokszor éppen a jövedelemszerzési-gazdálkodási együttműködések alapját jelentő kooperációs hálózat fenntartását nehezítik meg (Csizmady 2011, 2012).
- A kétezres évek városrehabilitációs programjainak hatására a főváros „történelmi szegénynegyedei” még inkább fragmentálttá váltak, széttöredeztek. Ennek megfelelően kutatási területemen háromféle szegregációs minta figyelhető meg: A rehabilitációban részt vett és az abból kimaradt bérházak, valamint az adott területen létrejött új építésű társasházak utcán belüli arányai határozzák meg a társadalmi, demográfiai és etnikai csoportok térbeli elkülönülését.
- Az utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódó szegény családok esetén a fizikai elszigeteltség helyett a formális és informális kapcsolatok arányeltolódása, az intézményen kívüliség a legfontosabb egyenlőtlenségi tényező. A hivatalos világból kiszorult rétegek számára az írásbeliség, a kontraktuális ügyletek helyett szokásrendiségek, emberi kötelek látják el az intézmények funkcióit.

- Noha a romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló felmérések szerint a cigány nők férfi társaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek (Albert – Dávid 2006), a tömbrehabilitációk hatására a fővárosban ellenkező kép rajzolódik ki. A helyi intézmények mindennapjaiban elsősorban a családok nőtagjai vesznek részt.

1.4 A kutatás módszerei

A kutatás során elsősorban a „puhább“, megértő módszerekre támaszkodom. A dolgozat „sorvezetőjét“ jelentő félig strukturált interjúkat a részt vevő megfigyelés, valamint a kapcsolati és fogyasztási naplók eszközeivel egészítem ki. Az alapvetően kvalitatív, antropológiai-etnográfiai jellegű módszertannal nem csupán a Magdolna negyed „egzotikumában” kívánok elmélyedni, hanem általánosítható kérdéseket igyekszem felvetni a szegregáció jelenségéről, az itt élők kapcsolatrendszeréről és gazdálkodási szokásairól.

Félig strukturált interjúk

Az elmúlt közel négy évben hetente 1-2 napot töltöttem a kutatási területemen, amely időszak megközelítőleg 3-400 óra megfigyelést, beszélgetést, adatgyűjtést, összességében legalább 2-300 emberrel való találkozást eredményezett. A kutatás kezdetétől számítva 50 félig strukturált interjút készítettem. Az egyes témacsoportokhoz szabott 10-12 nyitott kérdés az interjúalanyok kapcsolatszerkezetére, jövedelemszerzési és gazdálkodási, valamint fogyasztási szokásaira fókuszált². A kapcsolathálózat feltárásán és a napi érintkezések rögzítésén túl a bejárt földrajzi távolságokra is rákérdeztem. Az interjúk felvétele alkalmanként egy-másfél órát vett igénybe.

A kutatás alanyai a vizsgált kerületrészekben élő 18 és 58 év közötti, maximum nyolc általános iskolai, illetve szakmunkás végzettségű személyek, akik valamennyien a nukleáris családnál nagyobb háztartásban élnek. Interjúalanyaim kiválasztása során a hólabda módszer használtam: Mivel a kérdezettek jellemezően saját ismeretségi körükből ajánlottak további beszélgetőpartnereket, így a megszólalók egy része egymással rokonsági-szomszédsági viszonyban áll.

A hipotézisként megfogalmazott csoportszintű izolálódást és a hatásukra létrejövő megélhetési stratégiák sajátosságait kétféle további csoport megkérdezésével ellenőrzöm: A

² Lásd 1. számú melléklet: Interjúvázlatok témacsoportok szerint

leromlott állapotú önkormányzati bérlakásokban élők jövedelemszerzési és gazdálkodási szokásait az őket kiszolgáló kisboltok dolgozói, valamint a családokat segítő szociális szakemberek is megerősítették. A meginterjúvolt pedagógusok és szociális szakemberek a Rosa Parks Alapítvány Láthatatlan tanodája, a Ferencvárosi Tanoda, a Józsefvárosi Biztos Kezdet Gyermekház, a FiDo Ifjúsági Központ, a Lakatos Menyhért Általános Iskola és Gimnázium, valamint az egykori Józsefvárosi Roma Szolgálat munkatársai voltak.

A nemi szerepek feltételezett különbözősége miatt interjúalanyaim kiválasztásakor a női-férfi arányok kiegyenlítetttségére törekedtem. Józsefvárosban és Belső-Ferencvárosban készült félig strukturált interjúimat 2015 szeptemberétől rögzítettem. Az egyes fejezetrészekben foglaltakat alátámasztó interjúrészleteket dőlt betűkkel szedtem. Az elhangzottakat magyarázó, kiegészítő szerzői megjegyzéseket az idézetek szövegeiben zárójelben közlöm.

Részt vevő megfigyelés

A földrajzi és társadalmi határok átjárhatóságára tematikusan rákérdező félig strukturált interjúk verbális információit a részt vevő megfigyelések során keletkezett terepnaplóim tanulságaival vetem össze. Beszélgetőtársaimat napi mozgásaik feltérképezése érdekében gyakran hosszú órákon át kísértem. Sétáink alkalmával igyekeztem megfigyelni és rákérdezni az útközbeni – akár csak a köszönések erejéig realizálódott – kapcsolatok természetére, a szorosabb és felszínesebb érintkezések sajátosságaira.

Hasonlóan tettem a jövedelemszerzési és gazdálkodási szokások felmérése során is: interjúalanyaim egy részét hétköznapi bevásárlásaik és munkakeresési próbálkozásaik alkalmával is követtem. A háztartási stratégiák számba vétele mellett az álláskeresési és vállalkozási taktikák jellegzetes típusainak megfigyelésére összpontosítottam.

Állandó interjúalanyaim esetében az egyes személyek által bejárt földrajzi távolságokat szintén a terepnaplómban vezettem, a jellegzetes mozgástípusokat, „akciórádiuszokat” térképen is ábrázolom. A kapcsolatszerkezet és a társadalmi határok leírása érdekében 15 ember teljes kapcsolatrendszerét, mintegy ezer érintkezést vizsgáltam meg.

Kapcsolati és fogyasztási naplók

A beszélgetőpartnereim közül 10 személyt kapcsolati, illetve fogyasztási napló vezetésére is felkértem. Az erre vállalkozók egy héten keresztül napi érintkezéseik mellett vásárlásaikat és azok helyszíneit is feljegyezték. Az érintetteket arra instruáltam, hogy költségeik rögzítése során ne csupán az egyes tételekhez kapcsolódó összegeket, hanem a felmerülő cserék,

szívességek és baráti meghívások alkalmait is írják le. Utóbbiakból az egyirányú kiadások mellett a közösségen belüli kölcsönösségek és viszonyosságok szokásai, az informális kölcsönök törlesztési gyakorlatai is megismerhetők.³

A kapcsolati és fogyasztási naplók alkalmazása az interjúk és a részt vevő megfigyelések során szerzett információk pontosításában segített. A kapcsolati naplók részletesebb képet nyújtottak a kapcsolathálózat méretéről (hány fő alkotja a kapcsolati hálót), összetételéről (szociodemográfiai jellemzők), valamint a kapcsolatok funkciójáról és „erősségéről”.

Bár a naplók vezetése olykor elmaradt, máskor csupán utólag került rekonstruálásra, a rögzített információk mégis tükrözik az adott személy kapcsolati prioritásait. Mivel az „utólagos rekonstrukciók” esetén a megkérdezettek jellemzően az érzelmileg meghatározó érintkezéseiket elevenítették fel, ezek az alkalmak betekintést engedtek a bizalmi viszonyok természetébe is.

Elemzési módszerek

Az interjúk és egyéb források feldolgozásakor az esetszintű megértésre törekedtem: eleinte interjúalanyaim hétköznapi mozgásait és kapcsolattípusait kívántam megismerni. Később az egyes individuális interjúkból a háztartások és rokonsági rendszerek működési logikájára általánosan érvényes következtetéseket próbáltam levonni.

Mivel egyszemélyes, kvalitatív eszközökkel a Magdolna negyed egészét reprezentatív módon felmérni képtelenség, ezért kutatásom során a közösségek struktúráját és működésük dinamikáját helyeztem a vizsgálat középpontjába. Míg a hálózatkutatások hagyományosan a kapcsolatok kiterjedtségére és intenzitására koncentrálnak, addig saját kutatásomban azok tartalmi elemzése is hangsúlyosan megjelenik.

Az interjúk és a részt vevő megfigyelés során szerzett információkat a rendszerváltás előtti, illetve az azt követő szociológiai és szociográfiai tapasztalatokkal vetem össze. A megismert jelenségek egy részének értelmezéshez a nemzetközi szakirodalom nagyvárosi szegregátumokkal foglalkozó kutatásait hívtam segítségül.

A kvalitatív módszerek alkalmazásával született megállapításaimat a fejezetek egy részében a rendelkezésre álló statisztikai és adminisztratív adatok (lakhatási, foglalkoztatási, egészségügyi stb. mutatók) másodelemzésével is megkísértem alátámasztani.

³ Lásd 2. számú melléklet: Kapcsolati és fogyasztási naplók instrukciói

1.5 A kutatás módszertani dilemmái

A kutatás módszertani nehézségei egyrészt az adatgyűjtés technikáit, másrészt a megszerzett információk feldolgozását érintették. Bár a dolgozat alapvető koncepciója a kutatás során nem változott, a vizsgált családokkal való rendszeres kapcsolattartás megkívánta, hogy eszközeimet és időbeosztásomat életmódjukhoz igazítsam.

Noha a felvett interjúkhoz képest a kapcsolati és fogyasztási naplók száma elsőre elenyészőnek tűnhet (mintegy egyötödük), ezek rögzítése a gyakorlatban igen összetett munkának bizonyult. A feladatot elvállalók eredetileg egy héten keresztül vezették volna naplóikat, ám az írásbeliség többek számára megterhelővé vált. Eleinte a blokkok és feljegyzések begyűjtésével próbálkoztam, azonban ezek egy része a hétköznapok során ugyanúgy elkallódott, mint a későbbiekben erre a célra rendszeresített füzetek. Egyesek a precíz naplózást mulasztották el, mások jegyzeteik feltárásában mutatkoztak szégyenlősnek. Akadtak, akik helyesírásukat röstellték, mások – főleg a férfiak – bizonyos tételeket bevallását a családi béke szempontjából nem tartották szerencsésnek. A naplók vezetésének részleges elmaradása miatt általában közösen idéztük fel a meghatározó eseményeket. Mivel ezek az alkalmak mindannyiunk számára hasznos időtöltésnek látszottak, így a naplók „közös vezetése” időben is kitolódott. A térképvázlatokon ábrázolt mozgástományokat közel egy hónap kapcsolati és fogyasztási feljegyzései alapján rekonstruáltam, a kapcsolatszámokat és típusokat összefoglaló táblázatok pedig egy-egy hét érintkezéseit kategorizálják.

A kutatás során nem csupán az adatgyűjtés eljárásai, hanem a feldolgozás logikája is módosult. E dolgozat fő fejezetei a roma szegény családok életszervezési kereteit, a „mindennapi élet kultúráját” kívánják átfogni. Minthogy a modern tudomány alapállása, hogy a társadalmi integráció döntően a formális rendszereken, intézményi kapcsolatokon keresztül valósul meg, eredetileg magam is e viszonyok strukturált leírását terveztem. A vizsgálat folyamán azonban világossá vált, hogy a családok intézményi kapcsolatai ritkák, gyengék és egyirányúak: sokszor csupán a legitim állami erőszakgyakorlás – rendőrség, gyámügy, egyéb hatóságok – képében jelennek meg. Ezeket a találkozásokat pedig többnyire az illetékes szervek rájuk rótt kötelezettségként kezdeményezik. A negyed roma szegény családjai – hivatalos világtól való távolságuk okán – ritkán fordulnak állami-önkormányzati fórumokhoz. Értekezésem éppen ezért a formális kapcsolatok diszfunkcióinak rögzítése mellett elsősorban a helyükbe lépő emberi kötelékek, szokásszerűségek intézménypótló szerepére kíváncsi.

1.6 A kutatás etikai dilemmái

Az antropológia reflexív fordulata óta a kutatás során létrehozott tudást egy olyan folyamat eredményének tekintjük, amelyben a kutató terepen betöltött szerepe, pozíciója központi jelentőségű (Bourdieu 2005). Ez a helyzet a külső-belső, elbeszélő-elbeszél, én-másik skáláján értelmezhető. Bár az informátorokkal való kapcsolat szerencsés esetben idővel bensőségebbé válik, egy stigmatizált, kirekesztett csoport vizsgálata során a viszony feloldhatatlanul aszimmetrikus marad.

Ugyan a leíró etnográfia hagyományaira támaszkodva információim többségét igyekeztem első kézből, „on-the-ground”-jelleggel az érintettektől beszerezni, az értelmezések – az adatközlők perspektívájának érvényesítése mellett is – a magam középosztálybeli nézőpontját tükrözik. A kutatás során nem csupán „az elnyomottak beszédétől a való megfosztottságának” tényét (Spivak 1988), hanem privátszférájuk képlékeny határait is szem előtt kellett tartanom.

A bizalmi viszony kiépüléséhez jelentősen hozzájárult a Kesztyűgyár Közösségi Házban évekkorábban végzett önkéntes tevékenységem, majd a Ferencváros és Józsefváros határán működő Esély Közösségi Egyesület és Közért Egyesület munkatársaként eltöltött időszakom. Noha ezek programjai közel sem fedték le a környék hátrányos helyzetű családjainak teljességét, kutatóként néhány régi ismeretségre támaszkodhattam. Egykori segítői szerepköröm miatt könnyen léphettem át néhány bérház és otthon küszöbét, jártamban-keltemben pedig a gangokon, kapualjakban egyre többen érdeklődtek rendszeres jelenlétem okáról.

Mivel az itt élő családok alapélménye az intézményen kívüliség, segítő minőségem határait, a beszélgetések kereteit transzparens módon próbáltam kijelölni. Csupán a találkozások során kérdésként megfogalmazott problémák esetében nyilvánítottam véleményt, az azokhoz szorosan kapcsolódó hivatalos iratok elolvasásában, értelmezésében segédkeztem. Törekedtem rá, hogy minél értehetőbben írjam körül élettörténetük, hétköznapjaik mely része és miért érdekes számomra. Ennek megfelelően a legtöbb „klasszikus interjú” spontán kialakult beszélgetés előzte meg. Általában a megkezdett párbeszéd során utaltam rá, hogyha nem volna ellenükre akár az adott pillanatban, akár később szívesen rögzítenék néhány fontosabb elbeszélést.

Annak ellenére, hogy ottlétem célját adatközlőim előtt sosem titkoltam, a segítő szerep és a relatív hatalmi helyzet kutatói pozíciómat önkéntelenül meghatározta. Éppen ezért, – a feltárt életek védelmére tekintettel – beszélgetőtársaim anonim módon, csupán nemükkel és

életkorukkal szerepelnek, az interjúrészletekben felbukkanó keresztnveket megváltoztattam. A térképvezérléseken feltüntetett bérházak jelölései csupán földrajzi elhelyezkedésük hozzávetőleges arányait tükrözik, interjúalanyaim címeit a beazonosíthatóság elkerülése miatt az interjúkataszterben sem közlöm. A megszólaló szociális munkások, segítő szakemberek esetében szintén csak a nemüket és életkorukat adom közre. Abban az esetben, ha az interjúalany és az adott intézmény vezetője előzetesen jóváhagyta, a nyilatkozók beleegyezésével szervezetükre is utalok.

1.7 A kutatás földrajzi elhelyezkedése

Kutatásom elsősorban Budapest VIII. kerületének Magdolna negyedére fókuszál. Az itt található leromlott állapotú bérház- és utcacsoportok kiemelt vizsgálatát a kerület rész sajátosságai indokolják. A 2011-es népszámlálás adatai alapján a Magdolna negyed társadalmi és lakhatási viszonyai jelentősen eltérnek a kerület más városrészeitől. Az alábbi táblázatban összefoglalt mutatók szerint a Magdolna és az Orczy negyed számít a kerület leghátrányosabb részének.

1. számú táblázat: Társadalmi és lakhatási mutatók a 2011. évi népszámlálási adatok alapján negyedenkénti bontásban (százalékban)

Negyedek / mutatók	Alacsony komfort fokozatú lakások aránya	Egyszobás lakások aránya a lakott lakásokon belül	Tartós (legalább 360 napig) munkanélküliek aránya	Legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező és rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül
Corvin	6,6	33,5	7,8	6,3
Csarnok	9,4	35	9,2	8,3
Ganz	21,5	72,8	11,6	9,3
Kerepesdűlő	5,9	21,2	8,6	3,9
Losonci	4,7	25,8	8,7	6,9
Magdolna	15	53,3	16,5	16,4
Népszínház	7,9	35	9,3	7,5
Orczy	14,4	50	11,1	12,4
Palotanegyed	5,5	26	6,5	3,9
Százados úti	6,9	25,9	5,2	3,5
Tisztviselőtelep	7,6	22,9	5,7	3,1
Józsefváros	9,1	36	9,5	8,3

(Forrás: KSH 2011 / ITS 2015 adatai alapján saját szerkesztés)

Bár Józsefvárosban a száz főre jutó lakásállomány az országos átlagnak megfelelő, ezen belül igen magas az egyszobás és az alacsony komfortfokozatú otthonok aránya. Különösen az önkormányzati tulajdonú lakások körében figyelhető meg a minőségi lakások hiánya (Futó 2003). A rossz minőségű lakások a kerületen belül ráadásul nem egyenletesen helyezkednek el. A leromlott lakásállomány legnagyobb része Középső-Józsefváros Baross utca és Népszínház utca közötti területén, ebben a sávban pedig főként a Magdolna negyed határain belül tömörül. Az egyszobás lakások aránya a Magdolna negyeden belül meghaladja az 50 százalékot (KSH 2011).

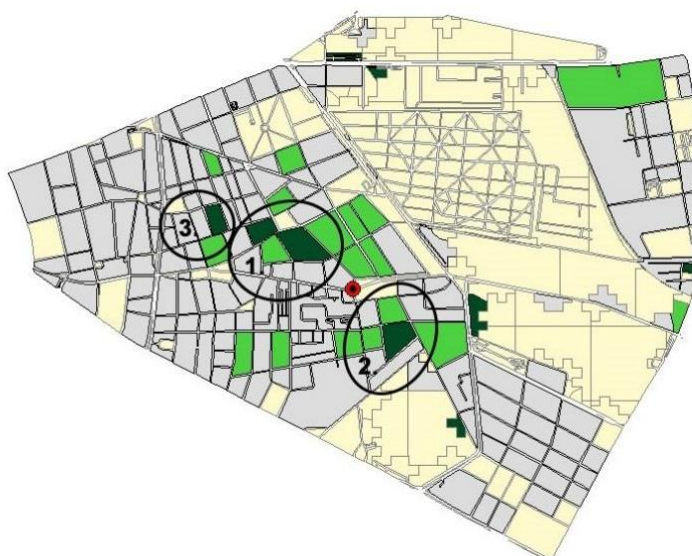
Ugyan az alacsony komfortfokozatú és az egyszobás lakások magas aránya alapján lakhatási szempontból a Ganz negyed tűnik a legkedvezőtlenebb városrésznek, ám az egyéb társadalmi mutatók nem festenek a kerületi átlagtól eltérő képet. A statisztikai torzítás oka, hogy a Kőbányai úttól délre fekvő negyed szinte teljes egészében ipari, illetve raktárterület. Lakóövezetként csupán egy tömb, a valóban alacsony komfortminőségű Golgota úti egykori MÁVAG-kolónia szolgál.

A KSH egy kombinált mutató alapján, tömbszinten határozza meg a kerületek szegregátumait: ahol a legfeljebb általános iskolai végzettséggel bíró, egyúttal rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül meghaladja a 15 százalékot, *szegregációval veszélyeztetett területről*, ahol pedig meghaladja a 20 százalékot, ott *szegregátumról* beszélhetünk. Noha Józsefvárosban nem azonosítható a negyedek egészét lefedő szegregátum, a Magdolna negyed szegregációja kiemelkedő: a szegregációs mutató a veszélyeztetettségi küszöbértéknél magasabb, 16,4 százalékot jelez.

A 2011. évi népszámlálási adatok alapján Józsefvárosban három városszövetbe ágyazott szegregátum (1. számú ábra bekarikázott sötétzöld tömbjei), valamint az ezekhez kapcsolódó szegregációval veszélyeztetett terület (1. számú ábra világoszöld tömbjei) található⁴:

⁴ Utóbbiak közül a Corvin negyedben jelzett két tömb veszélyeztetettsége a Corvin Sétány Program előrehaladásával időközben megszűnt (ITS 2015)

1. számú ábra: A 2011. évi népszámlálási adatok alapján előállított szegregációs mutató által lehatárolt szegregátumok és szegregációval veszélyeztetett területek

(Forrás: KSH / ITS 2015)

A szegregált és szegregációval fenyegetett területek jelentős hányada tehát a Magdolna és az Orczy negyedben fekszik, a tapasztalati becslések alapján itt a legmagasabb a roma népesség kerületen belüli aránya is (ITS 2015). Az ábra alapján látható, hogy a VIII. kerület szegregátumként megjelölt területei a hozzájuk kapcsolódó veszélyeztetett tömbökkel együtt egy nagy kiterjedésű, kvázi összefüggő leromlott övezetet alkotnak. Az egyes számmal jelzett szegregátum, illetve szegregációval veszélyeztetett terület a Magdolna negyed jelentős hányadát, míg a kettes számú terület az Orczy negyed Magdolnával szomszédos utcacsoportjait, a hármas pedig a Csarnok, illetve Népszínház negyed Magdolna negyeddal határos részeit – mozaikos elrendezésben – foglalja magában (ITS 2015).

A helyi szociális és gyermekvédelmi intézmények számára a kerület társadalomföldrajza szintén egyértelmű: munkatársaik idejük javát a Koszorú, Magdolna, Karácsony Sándor, Lujza, Dobozi, Szerdahelyi, valamint a Diószegi Sámuel utcában töltik. Az itt található lakásokban jellemzően több generáció él együtt, a háztartások tagjainak száma magasabb, mint a kerület más utcaiban (Futó 2003, Alföldi 2008).

A kutatásba bevont élelmiszerüzletek és vegyeskereskedések kiválasztását az önkormányzati bérlakástömbök lakóiból álló törzsközönségük indokolta. A vonatkozó interjúk, illetve a részt vevő megfigyelés helyszíneit a Népszínház utca, Nagy Fuváros utca, Auróra utca, Szerdahelyi utca, Dankó utca, Karácsony Sándor utca, valamint a Diószegi Sámuel utcában működő boltok jelentették.

1.8 A szegregáció értelmezése

Bár a KSH szegregációs mutatói megerősítik a Magdolna negyed „sajátos társadalmi arculatával” kapcsolatos feltételezéseimet, e dolgozat szegregátum-értelmezése valamelyest eltér a Statisztikai Hivatal által alkalmazott megközelítéstől.

A KSH a saját népszámlálási adataiból hozza létre az általa szegregátumként jelzett kategóriát. Ezekből az adatokból a társadalmi-gazdasági „rossz helyzet” állítható elő egyéni szinten, majd e rossz helyzetek területre vetített statisztikai sűrűsödése jelenik meg *szegregátumként*, illetve *szegregációval veszélyeztetett területként*.

Míg a KSH szerint a legfeljebb általános iskolai végzettséggel bíró, egyúttal rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aktív korúakon belüli arányának 15-20 százalékos koncentrációja már magasnak számít (*szegregációval veszélyeztetett terület*), addig saját dolgozatom szegregációval kapcsolatos kérdése nem elsősorban a sűrűsödés megoszlására, hanem a „gettó-jelleg” erősségére irányul.

A KSH által alkalmazott kombinált mutató segítségével ugyan körülírhatóak a hátrányok térbeli elrendeződései, ám az így létrejött tömbök bezártságát-nyitottságot pusztán e mérőszámok alapján nem lehet sem változóvá tenni, sem értelmezni. A társadalmi - gazdasági - lakhatási adatok még kevésbé adnak választ arra a dilemmára, hogy a szegregátum lakóit „kívülről zárják be a társadalmi kényszerek”, vagy az ott élők „kapcsolatrendszerének gravitációja” szilárdítja meg a tömbszintű elkülönülés határait.

A több mint egy évtizede zajló városrehabilitáció hatására ráadásul a „rossz helyzetek” már nem feltétlenül rendeződnek teljes utcákba, háztömbökbe. A népszámlálás adatfelvétele (2011) óta eltelt időszakban a negyed társadalmi összetétele egyre inkább heterogénné vált: a legalacsonyabb státuszú lakók utcacsoport szintű bezártsága egyre inkább bérház szintű szegregációvá alakul. Noha a KSH adatfelvételére több alkalommal is hivatkozom, dolgozatom alapvetően nem a lakóterületi elkülönülés változásaira, hanem a társadalmi határok átjárhatóságára koncentrálok.

1.9 A kutatás alanyai

A kutatás részleteinek ismertetése előtt szeretném röviden összefoglalni, hogy interjúalanyaimat milyen szempontok alapján tekintetem „romának”, illetve „szegénynek”. A szakirodalom sokrétű cigányság fogalmának (rasszjegyek, nyelvi és kulturális sajátosságok, identitás, közösséghez tartozás érzése stb.) “dekonstrukciója” és alkalmazása a vizsgálódás alanyaira meghaladja e dolgozat kereteit. Munkadefinícióként azt a megközelítést fogadtam el, hogy a külső megítélés szerint a “Nyócker sűrűjének” tekintett Magdolna negyed szegregátumszerű bérház- és utcacsoportjai eleve “cigány lakóövezeteknek” számítanak. A másik oldalról pedig az itt élők – olykor kényszeredetten elfogadva a rájuk vonatkozó stigmát, máskor büszkén vállalva etnikai hovatartozásukat – szintén cigánynak, romának vallották magukat. Ennyiben kijelenthető, hogy beszélgetőpartnereim pusztán annál a ténynél fogva, hogy mindannyian a Magdolna negyed legszegényebb bérházainak lakói, a többségi társadalom számára egységesen romának minősülnek.

A szegénység bevett szociológiai fogalmai a háztartási jövedelmeket sorba rendezve húznak meg “szegénységi küszöbököt”, és azt tekintik szegénynek, aki olyan háztartásban él, amelyben a fogyasztási egységekre kalkulált ekvivalens jövedelem kisebb, mint a választott szegénységi küszöbérték. Ebben az értelemben a vizsgálódás nem terjedt ki a háztartások összetételének precíz leírására, szintén nem tárgya az egyes a háztartásokban élő személyek jövedelmének mérése, illetve ezek családi jövedelemszerkezetben való elhelyezése sem. Ugyancsak nem terjedt ki a vizsgálat annak a szisztematikus feltárására, hogy az azonos lakásban élők mennyire tekinthetők egy háztartásnak, mire és mekkora összegben költenek a “közös kasszából”, milyen mértékben diszponálnak saját keresményeik felett.

E vizsgálati szempontok elhagyása nem csupán egyszemélyes kutatási eszközeim korlátozottságával indokolható, hanem a feltárt életkörülmények sajátosságaival is. A jövedelemvizsgálatok ugyanis olyan prekonceptiókkal élnek, amelyek a Magdolna negyedre nem, vagy csupán nehezen lennének alkalmazhatóak: a háztartások összetételét és jövedelmét annyira stabilnak szokták vélelmezni, hogy az abból kalkulált éves átlagokat tekintik irányadónak a struktúrákban való elhelyezésnél. Ezen “stabilitások” a Magdolna negyed fentiekben meghatározott lakóira lényegében értelmezhetetlenek.

A vizsgált háztartások azonban két indirekt tényező alapján mégis szegénynek nevezhetőek. Bár interjúalanyaim többsége összecszerően nem határozta meg bevételeit, mindannyian arra utaltak, hogy forrásaikat döntően alkalmi munkák – ide sorolva az “alkalmi vállalkozásokat” is – és szociális transzferek biztosítják. Az ezekből megbecsülhető jövedelmek igen

alacsonyak, ugyanakkor a háztartások mérete jellemzően nagy, az egy lakásban lakók létszáma magas, sokan közülük nem rendelkeznek önálló keresettel. Minden jel szerint magas tehát az az „osztó”, amivel az eleve alacsony háztartási jövedelmek alapján a fogyasztási egységre kalkulált jövedelmet kellene számolni. Fontos megjegyezni, hogy nem annyira a gyermekek száma növeli meg az osztót, hanem az ellehetetlenülésük, jövedelem-nélküliségük miatt időlegesen vagy tartósan befogadott felnőttek jelenléte.

A feltárt körülmények alapján becsülhető háztartási összetételt és jövedelemszerkezetet figyelembe véve nemcsak az állapítható meg, hogy a Magdolna negyed vizsgált családjai jellemzően „szegények”, hanem az is, hogy jelentős arányban „nagyon szegények”, „nyomorban élők”. Ezt a szegénységet és nyomort tovább súlyosbítja az a tény is, hogy az éves átlagban igen alacsony jövedelmeknek jelentős az ingadozása, kiszámíthatatlansága – ennek okait a dolgozat további fejezeteiben részletesen ismertetem.

1.10 A disszertáció szerkezete

Az értekezés bevezetője után a dolgozatot hét fejezetre tagolom: az elmélet részben a kapcsolódó fogalmak és koncepciók ismertetése mellett meghatározom azokhoz való viszonyomat. A kutatás módszereinek és szemléletének tisztázása után térek rá az egyes témacsoportok részletes elemzésére.

Valamennyi fejezetet az abban leírtakat alátámasztó esetfeldolgozás kíséri. A vizsgált témacsoportok szerint feldolgozott irodalommal igyekeztem reflexív viszonyt kialakítani: a saját hipotéziseimet megerősítő tudományos eredmények összefoglalása mellett néhány állítással vitába is szállok. Dolgozatom zárásaként a feltárt eredményeket, azok újdonságértékét összegzem.

Mellékletként az interjúalanyaim főbb adatait (nem, életkor, iskolázottság, foglalkozás), az egyes kérdéskörökhöz kapcsolódó interjúvázlataimat, illetve a kapcsolati és fogyasztási naplók instrukcióit is közre adom. A Magdolna negyedben található épülettípusok térbeli megoszlását, illetve a rehabilitációs beavatkozások bérházankénti bontását szintén mellékletben közlöm. Az ábrák, táblázatok és képek jegyzékét a hatodik számú melléklet tartalmazza. Az illusztrációként szolgáló képek a szerző saját felvételei.

2 Fogalmak és koncepciók

Mielőtt rátérnék a vizsgálódás konkrét tárgyára, egy elméleti fejezet erejéig a társadalmon kívüli szegénység, az etnicitás és a lakóhelyi szegregáció értelmezésének szociológiai kereteivel foglalkozom. A következőkben a roma szegény családok jövedelemhiányon túlmutató társadalmi hátrányainak magyarázatait, a téma hazai és nemzetközi szakirodalmi előzményeit, az itthon elterjedt fogalomhasználat kialakulását mutatom be. Egy rövid kitekintés erejéig a városrehabilitáció típusait és lehetséges értelmezéseiket is összefoglalom.

2.1 A társadalmon kívüli szegénység értelmezési keretei

Az érintett családok „speciális” – a többségi társadalom más szegénységgel sújtott rétegeitől eltérő – hátrányait a lehetőségektől, választásoktól, információktól, intézményektől és minőségi szolgáltatásoktól való megfosztottságon keresztül értelmezhetjük. Ezt a típusú – gyakran etnikai előítéletekkel is terhelt – szegénységet a szakirodalom a *kirekesztés* fogalmával írja le.

Magát a kifejezést René Lenoir, a francia kormány szociális ügyekkel foglalkozó államtitkára használta először egy hetvenes években megjelent írásában (Lenoir 1974), ám a fogalomnak fontos előzményei vannak a szegénységről és deprivációról szóló diskurzusokban. Megszületésekor az új típusú, modernkori szegénység megragadására szolgált, ám később a fogalom tartalma módosult és kibővült. Mára a kirekesztettség kategóriája magában egyesíti mindazon társadalmi és gazdasági jelenségeket, amelyek jó eséllyel együtt járnak a szegénységgel, vagy még inkább: szegénységet állítanak elő, szegénységet eredményeznek (Krémer et al. 2010).

A fogalom tisztázásában és empirikus megragadásában mérföldkövet jelentett Atkinson és munkatársainak tanulmánya (Atkinson 2001). Az új megközelítés népszerűségét az Európai Unió érdeklődése is fokozta. A fogalom hivatalos használatát a Jacques Delors elnöklete alatt működő Európai Bizottság 1985-ben vezette be. Ebben az időben számos kutatási program indult el az Európai Unió támogatásával, melyek középpontjában a társadalmi kirekesztettség jelensége, a szegénység felszámolása állt (Havasi 2002, Krémer et al. 2010).

2.1.1 A strukturális magyarázatok

A modern szociológiában elsőként Peter Townsend az *abszolút relatív depriváció* fogalmának bevezetésével mutatott rá, hogy az elfogadott szintű jövedelmektől való megfosztottság a – primer megélhetési nehézségek mellett – az egyéneket és családokat kirekesztheti a társadalmilag fontosnak ítélt tevékenységekből és kapcsolatokból. A '60-as évek közepén, a brit kormány megrendelésére készült Townsend-riport igyekezett valamennyi tárgyi feltételt és életkörülményt számba venni, amit egy korabeli brit háztartásban elvárnak minősítették. Így Townsend szerint akkor tekinthető valaki szegénynek, ha nem rendelkezik elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzon, olyan javakhoz jusson és olyan tevékenységekben vegyen részt, amelyek az adott társadalomban szokásosak. Ezek hiányában az érintettek nem tudnak megfelelni az uralkodó normaelvárásoknak, kirekesztődnek az általánosan elterjedt életmódokból és szokásokból (Townsend 1979).

Noha a Townsend-riport a szegénységről szóló szakirodalom alapműve lett, az abszolút relatív depriváció fogalmára épített megközelítés hosszú ideig nem vált sokak által követett paradigmává. A deprivációs elmélet hatása azonban az EU tagországok társadalmi kirekesztés elleni küzdelmét mérő laekeni indikátorokban is tetten érhető: túlnyomó többségük a hagyományos szegénységi mutatók mellett deprivációt jelző indikátor (pl. megfelelő lakhatással, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság stb.).

A társadalmi kirekesztés legátfogóbb, programadó koncepciója Amartya Sen nevéhez köthető, aki a kirekesztettséget egyfajta demokratikus deficitként, sajátos *szabadsághiányként* jellemzi. Szerinte az egyén kiteljesedésének a klasszikus, tiltások határai között mozgó „negatív szabadságjogok” mellett a pozitív formulákban leírható választásokban, intézményekben garantált hozzáférések is részét képezik. Értelmezésében a kirekesztettség a „pozitív szabadságok”; a lehetőségek és képességek lefojtásaként jelentkezik (Sen 1999, 2003).

Sen hangsúlyozza, hogy a kirekesztettség szabadsághiányként való értelmezése nem új keletű. Már Arisztotelészi is megfogalmazta, hogy az elnyomorodott élet nem csupán az üres pénztárcát jelenti, hanem nélkülözi azt a szabadságot, hogy az emberek olyan lényeges tevékenységekben vegyenek részt, amelyeket jó okuk van választani. Sen felidézti Adam Smith megállapítását is, amelyben a megfosztottságot azzal az állapottal azonosítja, amikor az adott ember nem képes szégyenkezés nélkül megjelenni mások társaságában. A társas kapcsolatokból való kirekesztettség pedig további hátrányokhoz is vezethet, melyek még inkább korlátozzák az életlehetőségeket (Smith 1776).

Ralf Dahrendorf lényegében továbbgondolja az Amartya Sen által leírt szabadsághiány következményeit. Dahrendorf szerint a legitim aktivitások lehetetlenné válása miatt a kirekesztettek *passzivitásba temetkeznek*, egyfajta depresszív állapota kerülnek, amely csupán a túlélésre rendezkedik be. A legitim lehetőségek beszűkülése miatt ez a réteg az érvényesülés társadalmilag elfogadott útjai helyett a „szürke zónában” próbál szerencsét vagy kifejezetten a kriminális magatartások, a deviáns boldogságkeresések felé sodródik. Ritkább esetben a kirekesztettek méltatlan állapotukból erőszakkal próbálnak kitörni. A társadalmi-fizikai bezártság, az ellehetetlenülés azonban még az enyhébb esetekben is az elfogadott normáktól eltérő életmódok kialakulásához vezet. Utóbbit pedig a többségi társadalom nem csupán furcsának, idegennek, hanem sokszor deviánsnak is bélyegzi. Ezt a normán kívüliséget hol jogi szankciókkal fenyegeti, hol jogellenes eszközökkel (diszkriminációval) lép fel ellene. A különféle társadalmi ítéletek viszont csak tovább szűkítik a legitim lehetőségek és pozitív szabadságok köreit (Dahrendorf 2004).

A materiális és a szokásszerű feltételektől való megfosztottságon túlmutatóan Dahrendorf a legitim lehetőségek hiányát a politikai önszerveződés területével kapcsolatban is megfogalmazza. Értelmezésében a társadalmi kirekesztés – a szegénységen túl – a politikai részvételre, a *saját érdekek megjelenítésére való képtelenséget* is magában foglalja. Szerinte a kirekesztett csoport tagjai nem képesek közös célokat megfogalmazni, elérésük érdekében egységesen fellépni. Ha lennének is közös célkitűzéseik, akkor sem rendelkeznek megfelelő erőforrásokkal, szervezési és mozgósítási kapacitásokkal ahhoz, hogy befolyásolni tudják a döntéshozói folyamatokat. Az alacsony érdekérvényesítő képesség ráadásul azzal is együtt jár, hogy más kirekesztett csoportokkal sem lesznek szolidárisak. A kirekesztettség ugyanis nem vonja automatikusan maga után a többi elnyomott csoport iránti toleranciát. Sőt, kompenzáció gyanánt akár az azonos csoporthoz tartozó, ám bizonyos ismérveiben különböző, még alacsonyabb státuszú egyénekhez is elutasítóan viszonyulnak.

Paul Walker szerint a modern társadalmakban egyre több embert sújt a szegénység, ám a nélkülözés gyakran csak átmeneti állapotként jelenik meg. A tartós szegénység jelensége éppen a *többsikű nélkülözéssel* azonosítható. A társadalmon kívüli szegénységbe kényszerülő rétegeknél a jövedelemhiánnyal párhuzamosan rendszerint egészségügyi, oktatási, politikai-érdekképviseleti hátrányok is jelentkeznek. A polarizálódó társadalmakban a szegénység és egyenlőtlenség főként városokban összpontosul, a szociális problémák jellemzően azon belül is adott területekre koncentrálódnak. A nagyvárosi szegregátumokban a társas kapcsolatok diverzitásának hiánya tovább erősíti a leszakadási folyamatot: az adott közösségen belül

mindenki alacsony státuszú, a szegénység és kirekesztettség akár generációkon át öröklődik (Walker 2006).

A kirekesztettség elméletek mellett az elmúlt évtizedben egyre gyakrabban használták a *prekariátus* fogalmát a sérülékeny társadalmi csoportok helyzetének értelmezéséhez. A kétezres évek vége felé, de legkésőbb Guy Standing könyvének⁵ 2011-es megjelenése óta viták folynak arról, hogy a prekariátus terminológiája mennyiben alkalmas a munkával kapcsolatos biztonság leépülésének hatására létrejövő új osztály körülírására (Tordai 2012). A fogalom arra a poszt-indusztriális gazdasági szerkezettel összefüggő jelenségcsoportra utal, amely során a kirekesztett és elszegényedett munkanélküli lakosság mellett kialakult egy egyre kiterjedtebb, státuszában elbizonytalanodott réteg. Ez a prekárius népeség általában rendelkezik valamennyi, megtakarításokra nem elegendő pénzzel és jövedelemmel, ám a pozíciójuk meglehetősen ingatag. Ráadásul a munka-megszakításokat még akkor is stresszben és kiszolgáltatottságban vészelik át, ha keresetük nem kirívóan rossz és a munka-megszakítások átlagos időtartama sem túl hosszú (Krémer 2014).

A prekariátus a foglalkoztatottsági „szürke zóna” tágulásának, a részmunkaidőben, szezonálisan, projekt alapon, határozott idejű szerződésben, illetve önálló vállalkozásokban dolgozni kénytelen tömeg helyzetének bemutatására maradéktalanul alkalmas. Ugyanakkor a társadalmon kívüli, társadalom alatti, számkivetett - megbélyegzett réteg összetett – nem csupán munkaerőpiaci – hátrányainak érzékeltetésére kevésbé megfelelő. Éppen ezért a prekariátus részhalmazának tekinthető kirekesztettség fogalomkörét saját témám szempontjából pontosabb definíciónak gondolom.⁶

⁵ Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic

⁶ Standing eredeti koncepciója szerint a “prekárius osztály” bevezetése nem is feltétlenül a legszegényebbek, hanem például a magasabban képzett fiatalok, projektekben szerződéssel dolgozók munkahelyi és társadalmi státuszának bizonytalanná válásához kapcsolódott. Standing és új-marxista követői csak később kezdték el a prekariátust kiterjesztve, mintegy a XXI. század proletariátusát körülíró fogalomként használni.

2.1.2 Az underclass és a kulturális magyarázatok

Amíg az elméletek egy része úgy tartja, hogy a szegénységet és a kirekesztettséget a társadalom strukturális erői hozzák létre és termelik újra, addig más megközelítések az adott személyt tekintik felelősnek saját helyzetéért: az alkalmazkodásra való képtelenség mögött egyéni, családi, csoportszintű normasértéseket, devianciákat, kulturális sajátosságot feltételeznek.

Az underclass és a szegénység kultúrájának egymással összefüggő fogalmai az 1960-as években születtek meg. Az underclass kifejezést Gunnar Myrdal vezette be az 1963-ban megjelent, *Challenge to Affluence* című könyvében. A fogalmat azokra a csoportokra használta, akik kimaradtak a második világháború utáni gazdasági fellendülésből. A piacgazdaság strukturális átalakulásának vesztesei jellemzően a szegregálódó városrészek, nagyvárosi nyomornegyedek lakói. Myrdal szerint a városi gettó-szegénység alacsony képzettségű, iskolázatlan csoportja minden más osztály és réteg alatti világot alkot, amelyből a marginalizált kisebbség gyermekeinek sincs túl sok esélye kitörni. A szerző a társadalom alatti osztály létrejöttét ugyanakkor szintén gazdasági-társadalmi okokkal magyarázta. A fogalommal csupán a kiszorulás mértékét, az új típusú szegények és a többségi társadalom között húzódó szakadék átjárhatatlanságát jelezte (Myrdal 1963).

A szegénység kultúrájának tézise elsőként Oscar Lewis munkájában jelenik meg. Lewis a fogalmat a harmadik világ kirekesztettjeinek leírása használta. Szerinte a társadalom legszegényebb csoportjai a többségtől elkülönülő és önmagát újratermelő szubkultúrát hoznak létre. E felfogásban a szélsőséges szegénység általános hiányállapota, lecsúszottsága, rendezetlen körülményei egy olyan életmódot eredményeznek, amely egyetlen funkciója a napi túlélés minél hatékonyabb megszervezése. A szegénység kultúrájának védelmi, túlélési mechanizmusa tehát egyfajta válaszreakció a marginális helyzetre. Éppen ezért a szubkultúra hosszú időn keresztül képes fennmaradni, sokszor a szegénységet magát könnyebb megszüntetni, mint az ahhoz alkalmazkodó, generációkon átívelően életmódot. A szegénységre berendezkedett életformákból az egyszeri – akár nagyobb összegű – pénz sem képes kimozdítani az embereket. A jelentősebb alkalmi bevétel az addig elfojtott, hétköznapi szükségletekre vagy státuszjavakra, a hagyományos kötelek megerősítésére fordítódik (Lewis 1968).

Miközben Myrdal a gazdaság átalakulásának következményeit, Lewis a társadalmi rend felbomlását teszi felelőssé a társadalom alatti osztály kialakulásáért, az underclass elméletek második hulláma egyre inkább az áldozatokat okolja saját helyzetükért. A hetvenes évektől erősödnek meg azok a hangok, amelyek a jóléti államtól való függőséget okolják a marginalizált állapot tartós fennmaradásáért. Charles Murray a szegénykultúra tézisének felelevenítése során már a jóléti állam "perverz ösztönzőiről" beszél. Szerinte a segélyezési politika eredménye a marginalizált helyzet konzerválódása, avagy a szegénység bővített újratermelése. Úgy érvel, hogy a jóléti állam olyan szubkultúrát hozott létre, amely a személyes ambíció és az önsegítés képessége ellen hat (Murray 1984). A kulturális tényezőket előtérbe helyező szerzők szerint az underclass fennállását a korai gyermekvállalás, a házasságon kívüli kapcsolatok, a feketegazdaságban és kriminális tevékenységekben való részvétel ördögi körei erősítik (Levy 1977, Russel 1977). Ezeket a normaszegő, deviáns magatartásmintákat sok esetben az etnicitással azonosítják (Aponte 1990).

Az underclass magyarázata során Julius Wilson visszatér a strukturális okok vizsgálatához. *A faj jelentőségének csökkenése* című művében arra utal, hogy a régi faji korlátok eltűnőben vannak: a feketéket elsősorban az osztályhelyzet, gazdasági hátrányaik és nem az etnikai hovatartozásuk tartja gettóban. Wilson szerint a rassz helyett a munkamegosztásban elfoglalt pozíció jelöli ki az egyes emberek helyét a társadalomban: az underclass-hoz tartozó személyek elsődleges ismérve, hogy nem vesznek részt a társadalmi munkamegosztásban. Az underclass tagjainak semmilyen funkció nem jutott a társadalmi-gazdasági rendszer működtetésében, éppen ezért a klasszikus rétegződéseméletek osztálystruktúrája alatt, azon kívül helyezkednek el. A megfelelő szakképzettség hiánya, a tartós munkanélküliség, a kirekesztett, pária lét tartja fenn az új minőségű szegénységet (Wilson 1978).

Douglas Massey és Nancy Denton szintén strukturális okokat lát a társadalom alatti osztály létrejötté mögött. A feketék szegregációjából és diszkriminációjából vezetik le a politikai érdekképviselő hiányát, illetve a helyi oktatási szolgáltatások rossz minőségét. A szerzők a térbeli és társadalmi mobilitás hiányát emelik ki az underclass kialakulásának felelőseként (Massey – Denton 1993).

Az a nézet, hogy a társadalom alatti osztályba tartozó szegényeket a többségtől eltérő, deviáns szubkultúra jellemezi a későbbiek során is időről-időre feltűnik. Az underclass-vita keretében megjelenő „érdemtelen szegénység” gondolata nyomán Herbert J. Gans a szegénység normafenntartó és osztály-hierarchiát legitimáló funkciót elemzi. Egyben cáfolja azokat a véleményeket, amelyek szerint a szegénység az érintettek erkölcsi és intellektuális

fogyatékoságaiban gyökerezik (Gans 1992). A szegénység kultúrájának cáfolataként értelmezhető Duncan Gallie az angol marginális osztállyal kapcsolatos kutatása is, amelyben arra a következtetésre jut, hogy a marginális osztályok nem alkotnak önálló kultúrát. Csekély különbség mutatható ki a brit munkásosztályhoz tartozók és a tartós munkanélküliek politikai nézetei és munkához való viszonyában (Gallie 1994).

Ha a szegénységre és a kirekesztettségre annak elszenvedői hasonló magatartásformákkal is reagálnak, akkor sem gondolom, hogy a túlélési stratégiák azonosságait önálló kultúraként célszerű értelmezni. A dolgozat későbbi fejezeteiben is azt a meggyőződésemet képviselem, amely szerint az egyéni cselekvéseket a kulturális sajátosságoknál nagyobb mértékben határozza meg a társadalmi pozíció.

2.1.3 A hazai fogalomhasználat

Ugyan a szocialista társadalom keretei között a strukturális okokból fakadó egyenlőtlenségek ideológiai tabunak számítottak, a szegénységgel foglalkozó tudományos diskurzus már a rendszerváltás előtt megszületett. A társadalmon kívüli szegénységbe szoruló csoportok helyzetével kapcsolatos fogalomhasználatra '89 után egyre inkább a nemzetközi szakirodalom terminológia készletének újra-, illetve átértelmezése jellemző (Czibere 2011). Ugyan a hazai elméletalkotási próbálkozások mindegyike igyekszik viszonyt kialakítani a nemzetközi szakirodalmi vitákkal, Magyarországon mindeközéig hiányzik a kirekesztődés fogalmának konszenzuális értelmezése (Szalai 2002).

A legszegényebb rétegeket – különösképpen a hazai roma közösségeket – érintő lemaradás és a kiszorulás bizonyos tendenciái már a nyolcvanas évek végén érzékelhetőek voltak, a gazdasági szerkezetváltással a kirekesztettség új dimenziói jelentek meg. Ferge Zsuzsa a változások irányával kapcsolatban egy korai tanulmányában (Ferge 1995) csupán „bizonytalan és óvatos sejtéseket” fogalmazott meg, ám az általa felvetett kérdések huszonöt év távlatából is relevánsak. Amellett, hogy Ferge Zsuzsa precízen leírta a kettős társadalom kialakulásához vezető legfontosabb indikátorokat, tanulmánya egy vészjósló következtetéssel zárul. Az akkori közhangulat, valamint a rendelkezésre álló adatok alapján a háború utáni nyugat-európai változások strukturális modellté válása helyett a társadalmi szerkezet „Latin-amerikanizálódását” diagnosztizálta.

Ha a hazai szegény csoportok helyzetének bemutatására a hetvenes-nyolcvanas években nem is alakult ki egységes narratíva, a fővárosi szegény közösségeket érintő megfigyelések – akár a párhuzamosan űzött jövedelemszerzési formák, akár a budapesti szegény családok „udvarközösségeinek” leírása – kutatási területemen ma is helytállóak. Solt Ottilia, Bokor Ágnes és Ambrus Péter budapesti szegények körében végzett kutatásai rámutatnak, hogy a nyolcvanas évekre lényegében eltűnik az életet fenyegető ínség, ám a főváros környéki településfelmérések során beköltöztetett vagy Pesten megkapaszkodni vágyó magántulajdon és szaktudás nélküli, csak lazán helyhez kötött rétegek „kényszeréletformáját” már nem védtek intézmények (Ambrus 1999, Bokor 1987, Solt 1978).

A Ferge Zsuzsa által előre jelzett végzetesen kiszoruló *létalatti osztály* egységes meghatározásának elmaradása, illetve a megnevezésével kapcsolatos dilemmák a hazai társadalmi folyamatok sajátosságaival is magyarázhatóak. Miközben az amerikai underclass történelmi gyökerei lényegesen különböznek az európai szegény csoportok jellegzetességeitől, a rendszerváltást követő évtized kormányai a környező poszt szocialista országok többségétől eltérő stratégiát választottak a tömeges elszegényedés megakadályozására⁷ (Zolnay 2012).

A rendszerváltás után bekövetkező életszínvonal-csökkenést, a létbizonytalanság élményének széles rétegeket érintő megjelenését a kilencvenes évek elejének közbeszédében az *elszegényedés* fogalma reprezentálta. A szegénység szinonimájaként használt elszegényedés azonban indirekt módon hozzájárult az „igazi szegények” időközben visszafordíthatatlan leszakadásának relativizálásához. Mivel az egykori „kádári középosztály” tagjaival kötött társadalmi alku biztosította a rendszerváltás alapfolyamatainak végigviteléhez szükséges politikai legitimitációt, ezért a ’89-ben hatalomra kerülő demokratikus pártok a szegénység okainak feltárása helyett elsősorban a gazdasági stabilizációra koncentráltak (Szalai 2002).

A rendszerváltás után kialakuló új társadalmi rend vizsgálata során a hazai kutatók figyelme a szegénység időbelisége felé fordult. A szegénység-kutatások új kategóriáit az *átmeneti* és *tartós* szegénységben élők megkülönböztetése, valamint a *jövedelmi-megélhetési*, illetve a

⁷ Az állami vállalatok privatizációja során elsősorban a működőtőke-beáramlás maximalizálására törekedtek, arra számítva, hogy az így beinduló gazdasági növekedés felszívja a munkaerőpiacról kikerülőket jelentős részét. Az elhúzódó foglalkoztatási nehézségekre az állam nem csupán pénzügyi ellátásokkal, hanem inaktív státuszok százezreinek megteremtésével reagált. A hazai nyugdíjrendszer, a családtámogatási ellátások, a köz- és felsőoktatási expanzió valamelyest ellensúlyozta a rendkívül alacsony foglalkoztatási rátát.

halmozottan szegények csoportjai jelentik (Szalai 2002). A szegények két, élesen elkülönülő rétege közül a tartós, illetve halmozott szegénységbe szorult csoportok helyzetét azonosíthatjuk a társadalmi kirekesztettség állapotával. Míg a jövedelmi-megélhetési szegénység háttérben többnyire elosztási problémák állnak, addig a halmozott szegénység fogalmával leírható közösségek véglegesen – akár generációkkal korábban – elveszítették kapcsolódásaikat a többségi társadalomhoz. Életviszonyaik, társas kapcsolataik az azonos helyzetben lévőkre korlátózódnak: gyermekeik sorstársaikkal kerülnek egy osztályba, egy iskolába, családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak lepusztult faluszéli telepeken, városi nyomornegyedekben. Ennek megfelelően helyzetük kezelése is eltérő eszközöket kívánna meg. Az első csoportba tartozók nehézsége a mindennapi megélhetést érintő probléma, amely megfelelő munkalehetőséggel, átmeneti pénzsegéllyel orvosolható, a második csoport tagjainál azonban a szegénylét már életformává szilárdult. Sok esetben fizikai és pszichés erőtartalékaikat már olyan mértékben felélték, hogy szétzilált, csupán a napi túlélésre berendezett életüket saját erőből nem tudják a polgári társadalom elvárásaihoz igazítani (Szalai 2002).

A társadalmon kívüli szegénység meghatározását tematizáló szerzők közül Spéder Zsolt – Wilsont idézve – taxatív fel is sorolja azokat a csoportokat, amelyek tagjai minden más osztály és réteg alatt helyezkednek el. Szerinte a tartósan és jelentős részben szociális ellátásokra támaszkodva boldoguló szegények; az iskolába nem járó, az oktatási rendszerből lemorzsolódott fiatalok; a reményvesztett, már munkát sem kereső, a társadalombiztosítási rendszerből kiszorult aktív korú férfi munkanélküliek; a tartós, formális munkahellyel nem rendelkező, féllegális-illegális tevékenységekből jövedelmet szerzők; a gyermeküket házas- vagy élettárs nélkül, egyedül nevelő, korábban munkahellyel nem rendelkező anyák; a súlyos szenvedélybetegek (alkoholisták, szerhasználók); a bandákban-galerikben tengődő fiatalok; kriminális életvitelt folytatók; a hajléktalan személyek (Spéder 2002). Ők azok, akik jó eséllyel véglegesen kívül rekedtek a hagyományos rétegződési rendszeren, akiknek sem társadalmi, sem gazdasági kötődéseik nincsenek a nem szegény többséggel.

A tartós szegénység időbeliségét meghatározó módszereket Spéder két típusra osztja. Az első esetben a kutatók azokat tekintik tartósan szegénynek, akik a tíz megfigyelt évből legalább nyolcban szegények voltak, a második metódus a kiemelkedés esélyeinek vizsgálatára koncentrál. Utóbbi szerint a három évnél hosszabb ideje szegénységben élők esélyei radikálisan csökken a kilábalásra. Spéder saját vizsgálataiban azokat sorolta a tartósan szegények közé, akik hat év alatt legalább négyszer kerültek a szegénységi küszöb alá (Spéder 2002).

Ugyan a tartós szegénységben élő csoportok létformájának leírásával kapcsolatban a kérdés meghatározó kutatói között viszonylagos egyetértés tapasztalható, a kirekesztődés okaira és mechanizmusaira adott magyarázataik gyakran eltérőek. Havasi Éva szerint a társadalmi kirekesztődés egy olyan *elszigetelődési folyamat*, amelynek során az egyes embereknek, társadalmi csoportoknak nem adódik választási lehetősége. A szegénység materiális megközelítéseivel szemben a kirekesztődés nem a végeredményt, hanem a *sokoldalú megfosztottságot* létrehozó, illetve újratermelő folyamatot hangsúlyozza. Míg a szegénységvizsgálatok főként a jövedelemhiányra koncentrálnak, addig a kirekesztés esetén a megfosztottságot eredményező tényezők együttes figyelembe vétele kerül középpontba. Havasi a halmozott szegénység empirikus megragadása céljából öt kiemelt területen vizsgálta a megfosztottságot: a jövedelmi, fogyasztási, szubjektív, illetve a lakáskörülmény és lakásfelszereltségi szegénység dimenzióiban mérte fel az érintettek kirekesztettségét. Azokat az egyéneket vagy háztartásokat tekintette halmozottan szegényeknek, illetve kirekesztettnek, akik a felsorolt öt dimenzióból legalább három szerint szegénynek minősültek (Havasi 2002).

A hazai irodalomban Ferge Zsuzsa szintén az exklúzió-fogalom hasznossága mellett érvel. Szerinte e terminológia érzékelteti leginkább, hogy a társadalmon kívüli szegénység egy komplex és dinamikus jelenség: olyan összetett problémakört jelez, amely az anyagi depriváción túl magában foglalja a különböző forrásoktól, cselekvésektől, lehetőségektől és jogoktól való megfosztottságot is. A szegénység passzív kategóriájával szemben a kirekesztés arra a folyamatra utal, amely során a közösség bizonyos csoportjai más csoportokat tudatosan igyekeznek kiszorítani a társadalmi részvétel meghatározott területeiről (Ferge 2007).

A kilencvenes évek második felétől ez a „kiszorítási ambíció“ egyre inkább etnikai színezetet öltött. A marginalizált helyzetű szegény közösségeknek az ezredfordulót követő néhány évben már nem csupán a megváltozott munkaerő-piaci környezettel, hanem a társadalmi feszültségeket egyre nyíltabban etnicizáló, a szegénységet stigmatizáló közbeszédvel is szembe kellett nézniük. A társadalomtudósok egy része éppen ezért a magyarországi kirekesztettség sajátosságainak kialakulását a strukturális változások mellett a rasszista előítéletekből vezeti le (Stewart 2001). A szociális és etnikai hátrányok összekapcsolódásáról a kutatók egy része a nyugat-európai és észak-amerikai tudományos diskurzusokból átemelt metaforákkal, fogalomkészlettel igyekszik érzékletesebb képet festeni.

Ladányi János és Szelényi Iván *A kirekesztettség változó formái* című könyvében a posztoszocialista depriváció hazai vonatkozásainak leírására az *underclass* fogalmának átértelmezésével vállalkozott. A hazai viszonyokhoz adaptált fogalom a társadalom egészétől

élesen elkülönülő, diszkriminációtól sújtott rétegek önmagukba záruló világának vizsgálatát – a nagyvárosi szegénynegyedek mellett – falusi helyszínekkel egészítik ki. Megállapításuk szerint roma underclass a nagyobb városokban és Budapesten még csak egy-egy kerületrészen ütötte fel a fejét, ám az elszigetelt falvakban, kis létszámú településeken a folyamat igen gyakran lezárult. A kétezres évek közepére már a gettósodás regionális folyamatai, a szegregálódó térségek kialakulásának új mintái látszódtak. (Ladányi – Szelényi 2004, Virág 2010).

A szerzők az underclass kategóriájának – elsősorban Gunnar Myrdal és Julius Wilson munkásságára utalva – három kritériumát adják meg. Az első a gettósodás, a szegregáció jelensége, amely a társadalom többségétől való földrajzi elkülönültség és az ezzel összefüggő, többé-kevésbé homogén etnikai összetétel. A második jelenségekör a társadalmi munkamegosztásban való részvétel hiánya, korlátozottsága. Utóbbi a társadalmi többség felől nézve a segélyezettséggel egyenértékű “haszontalanság” stigmaállapota. Végül a harmadik kritérium a mobilitás hiánya, azaz a mélyszegénységből való kitörés ellehetetlenülése. Szerintük az underclass a kirekesztés olyan sajátos formája, amelyben a szegénység összefonódik az etnicitással, ahol a gazdasági-társadalmi kiszorulás kasztszerű elkülönüléssel párosul (Ladányi – Szelényi 2004).

Bár az underclass kifejezés magyarországi bevezetésére tett kísérlet fontos szempontokkal bővítette a hazai tudományos diskurzust, mégis élénk vitákat váltott ki. Michael Stewart a Beszélő című folyóiratban publikált részletes bírálatában (Stewart 2001) felhívja a figyelmet a kifejezés negatív történelmi konnotációira, valamint hangot ad a szegénykultúra-elképzelésekkel kapcsolatos fenntartásainak. Ladányi János és Szelényi Iván szintén a Beszélő hasábjain erősítik meg az underclass strukturális megközelítése iránti elkötelezettségüket (Ladányi – Szelényi 2001). Könyvükben és a válaszcikkükben is nyomatékosítják, hogy bár a cigány közösség nem azonos az underclass-szal, éppen a társadalom velük kapcsolatos viszonya köti össze a szegénységet az etnicitással. Ha valaki kirívóan szegény, akkor eleve nagyobb valószínűséggel feltételezik róla, hogy roma, illetve az underclass-ba szorult rétegeket többnyire romaként kezelik a kívülállók, ekként bánik velük az intézményi világ jelentős része. Szintén hangsúlyozzák, hogy a szegénység kultúrájára saját elméletükben nem okként, hanem következmény tekintenek, ugyanakkor a szegénység kultúrája hozzájárulhat az underclass helyzetének fennmaradásához. Hozzáteszik, hogy az alsó osztály tagjai – mintegy az asszimiláció áráként – gyakran elveszítik tradicionális kultúrájuk bizonyos elemeit. Ebből azonban az asszimilációs stratégia összeomlásakor további hátrányok származnak. Az underclass állapotába süllyedéssel párhuzamosan a

korábban méltóságot és közösségi identitást biztosító hagyományok helyébe a pusztán túlélésre koncentráló szegénykultúra lép (Ladányi – Szelényi 2004).

Ahogy az underclass-fogalom, úgy a szegénykultúra tézise is vitatott maradt a magyar szakirodalomban. Noha a megosztó terminológia által leírt jelenségek létét más szerzők sem vitatják, a kirekesztettek – gyakran roma szegény csoportok – szokás- és alkalmazkodás-rendszerét Kemény István a *megkésetttség kultúrájaként* jellemzi (Kemény 2004). Ezeket, a modern nagyvárosokban szerencsét próbáló, majd a gazdasági szerkezetváltás következtében a munka világától és a korábbi gyökerektől is elszakadó rétegeket Herbert Gans *városlakó falusiaknak* nevezte (Gans 1962).⁸ Az ilyen negyedek azonban – Amerikában és más nagyvárosokban is – fokozatosan elveszítik etnikai homogenitásukat, a megrekedt szegények mellett más bevándorlók telepednek meg (Giddens 2008).

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a marginalizált helyzetben élő szegény közösségek összetett gazdasági és társadalmi hátrányainak leírására a hazai szakirodalomban a *társadalmi kirekesztés* fogalma vált általánosan elfogadottá. A kutatók egy része azonban úgy véli, hogy a kirekesztés kifejezés elterjedésének nem csupán tudományos, hanem politikai okai is vannak. A magyar nyelvhasználat kialakulása nem független attól a folyamattól, ahogyan az elmúlt években a fogalom kutatási alappá, politikai programmá vált az Európai Unióban (Ferge 2007, Krémer et al. 2010). Kétségtelen ugyanakkor, hogy az underclass – vitatható minősítéseket hordozó kifejezése – helyett az Európai Unió nyelvhasználatához („*social exclusion*”) való alkalmazkodás értéksemleges értelmezési keretet biztosít.

A fogalomhasználat letisztulásának általános irányaihoz alkalmazkodva magam is az etnikus-kulturális tartalmaktól mentesített kirekesztettség terminológiáját tekintem értelmezési keretnek. A kirekesztést dinamikus, térben és időben változó jelenségnek gondolom, amelyet a gazdasági, társadalmi és épített környezet folyamatai egyaránt befolyásolják (Váradi – Virág 2014). A kirekesztettek alkalmazkodási stratégiáit nem a családi és csoportszintű sajátosságok, hanem a kapcsolathálózat korlátai mentén igyekszem feltárni. Az etnicitás jelentőségét, a kulturális tényezők vizsgálatát azért sem tartom elsődlegesnek, mert a kapcsolathálózatra vonatkozó megfigyeléseim nemcsak a budapesti szegény közösségek rendszerváltás előtti irodalmával, hanem a szegregálódó térségek új mintáival foglalkozó kutatások megállapításaival is egybe vágunk.

⁸ A Gans által leírt csoportot eredetileg olasz amerikaiak alkották, akik Boston egyik belvárosi kerületében éltek.

Solt Ottilia már a rendszerváltás hajnalán is érzékletesen írta le azt a folyamatot, ahogyan egy telep, illetve lakóközösség zártsága idővel néhány rokonsági-sógorsági konglomerátummá szerveződik (Solt 1978). Sokak feltételezésével szemben tehát már a nyolcvanas-kilencvenes években sem a vérségi kapcsolatok jelentették az együttboldogulás szervezőerejét, hanem éppen fordítva: a kiszorítottság-kirekesztettség teremtette meg a szegregátumokban tapasztalható „rokoni belterjességet”.

Fehér Katalin és Virág Tünde kapcsolódó tanulmányai szintén a vérségi rokonság másodlagos jelentőségére mutatnak rá. A számon kérhető viszonyosságon alapuló kapcsolatok esetében a kölcsönös érdekek a meghatározóak: „az a rokon, akit be lehet szervezni alkalmi munkára, aki megbízhatóan dolgozik.” – írják Virág Tündék több tanulmányukban is visszatérően (Virág 2008, idézi: Fehér – Virág 2014). Magam sem látom másként a Magdolna negyed „nagyháztartásait”, amelyek az egymással valamiféle gazdasági kooperációban, cserehálózatban érdekelt személyek közösségét ölelik fel. Ennek a bonyolult, a megélhetésben a legkülönbébb viszonyosságokat szokássá, sőt rutinná emelő mechanizmusnak a vérségi kapcsolatok csupán a keretét jelentik. A résztvevők „kulturális másságának” leírása helyett a dolgozatomban a vizsgált családok térbeli és társadalmi kapcsolatrendszerén keresztül definiálom újra a szegregált városrészek lakóinak kirekesztettségét.

2.1.4 A kirekesztett háztartások elemzési lehetőségei

Ahogy már szó esett róla, a szegénységgel kapcsolatban versengő meghatározásokat találunk: viták folynak arról, hogy a szegénységet abszolút vagy relatív, dinamikus vagy statikus jelenségnek szükséges-e tekinteni, a szélsőséges nincstelenségben élők esetén deprivációról, underclass-ról vagy kirekesztésről érdemes-e beszélni. A szegénységet előállító okok vizsgálata során a képességek, lehetőségek vagy az eszközök hiányára kell-e összpontosítani (Ferge 2001, Havasi 2002, Szalai 2002).

A társadalmi kirekesztés és az underclass kapcsán leíró statisztikai értelemben lényegében ugyanarról a csoportról esik szó, ám a mélyszegénység politikai implikációi a két terminológia alapján eltérőek. A szegénység diskurzusaiban a jövedelem újraelosztása a központi probléma: a kirekesztés – és különösen annak ellentétpárja, az *inklúzió* fogalma – esetén a társadalmi cselekvésekben való aktivitásra, azon belül is elsősorban a munkaerőpiaci részvétel kérdéseire koncentrálnak (Krémer et al. 2010).

Amikor *befogadásról* gondolkodnak, akkor – az amerikai *egyenlő lehetőségek* (equal opportunities) logikáját adaptálva – nem pénzt kívánnak adni, hanem arra próbálnak lehetőséget teremteni, hogy az érintettek maguk jussanak jövedelemhez. E nézőpontnak a – morális minősítésben is leképeződő – “negatív párja” az underclass, amely azt feltételezi, hogy a hivatalos munka világából kiszorultak eleve nem is akarnak magukról gondoskodni. Egyfajta “jóléti függőként” passzívan várnak a társadalmi gondoskodásra.

Noha elemzéseimet a “kirekesztés” fogalomkörében helyezem el, nem csupán az érintettek munkaerőpiaci „bekötöttségét” – hivatalos munkaviszonyuk időszakosságát vagy állandóságát – hanem a háztartások fenntartásának gyakorlatait értelmezem. Azt vizsgálom, hogy a Magdolna negyed szegény családjainak pénzeszközei milyen alternatív befektetési, megtakarítási, közösségen belüli allokációs mechanizmusokon keresztül szolgálják a háztartások boldogulását.

A szegénység mérését a szociológiai irodalom döntően a jövedelmi alapú nélkülözéssel azonosítja, az alacsony pénzbeli bevételek társadalmi jelenségeként tárgyalja. Ha ki is tágítják a fogalom használatát, a szegénység mérésénél visszatérnek a pénzben való meghatározáshoz (Havasi 2002). Összegzik a piaci és jóléti forrásokat, majd az így képzett háztartási jövedelmekben húznak határt a szegénységi küszöb alattiak és az a fölé esők közé. Ez a megközelítés a “háztartást” egyfajta aggregációs szintként használja: számba veszi, hogy kik élnek az adott háztartásban, összeadja az ott élő személyek jövedelmét, az abból történő kifizetéseket pedig, mint a fogyasztásukat veszi figyelembe. A hagyományos nézőpont indirekt módon azt feltételezi, hogy a háztartások “pénzből”, alapvetően piaci kontraktusokból realizált kereseteikből – kisebb hányadban jóléti transzferekből – élnek. Abból indul ki, hogy a jövedelem forrása a bérmunka, a gazdasági folyamatok szinte kizárólag szerződés alapúak, azonnali és értékarányos, pénz közvetítésével végrehajtott cserék.

Ezzel szemben más kutatók elfogadják, hogy a kapitalista társadalomban a kontraktusok játszanak domináns szerepet a megélhetésben, ám szerintük a piacokon való részvételt egyéb gazdasági aktivitások is kiegészítik (Polányi 1976, Pahl 1984, Wallace 2002). Az időmérleg vizsgálatok⁹ megerősítik, hogy még a fejlett országok lakossága is munkában töltött óráikkal összemérhető – annak felét-háromnegyedét kitevő – időben végez fizetetlen, alapvetően a háztartás és a családtagok gondozását jelentő elfoglaltságot. Ezt az igen tetemes “nem piaci

⁹ OECD Time Use adatbázisa (https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TIME_USE)

munkahányadot” csak ott szokás részletesen vizsgálni, ahol az arányaik különösen szembetűnőek. Egyrészt a nők „második műszakban” ellátott háztartási teendői egyértelmű gender-hátrányként jelentkeznek, másrészt megfelelő keresetek híján a szegények szükségleteinek biztosítása magyarázatra szorul.

Ugyan valamilyen mértékben minden háztartás él a szubsztantív gazdaság piacokon kívüli technikáival, a szegények megélhetésében ezek az eszközök nagyobb súllyal jelennek meg. Ha a hivatalos jövedelmek nem fedezik a folyó kiadásokat, társadalombiztosítási jogviszony hiányában nem vehetőek igénybe az egészségügyi - szociális ellátások, akkor az intézményi világ kirekesztettjei a közösségi redisztribúció révén növelhetik biztonságukat. A cserék és reciprok viszonyosságok ezekben az esetekben jórészt nem azonnaliak és értékarányosak, hanem szokásrend- és szükségletalapúak. Akkor kell adni, amikor ezt elvárja a közösség, amikor mások megszorultsága megkívánja, majd hasonló esetben, hasonló informális szabályok mentén a „szívesség” viszonzásra kerül.

Bár a hagyományos megközelítés az adatait és információit a “formális gazdaság szemléletből” nyeri, a szegény háztartások vizsgálata során Polányi Károly “szubsztantív gazdaság” fogalmát tekintem definíciós keretnek (Polányi 1976). Amíg Habermas kategóriáival a piac elsősorban a formalizált rendszernézete a világnak (Habermas 2011), addig saját leírásaimban a „szubsztantív gazdálkodás” jelenségei az informális “életvilág” fogalmához illeszkednek. Ebben az értelemben a Magdolna negyed szegény családjai számára a „háztartás” nem kizárólag az egy fedél alatt, azonos kasszáról élők közös pénzkereseti és fogyasztási csoportosulását jelenti. A későbbiek során használt „nagyháztartás” definíció a fenti, teljesebb értelemben vett együtt boldogulók informálisan szervezett közösségét foglalja magában. A megélhetési közösségek határai gyakran túlnyúlnak az intézményesült együttélés (pl. házasság), sőt a vérségi kapcsolatban állók körén is.¹⁰

A kirekesztett háztartások elemzéséhez további segéd szempontot nyújtanak az ideai közgazdasági Nobel-díj nyertesei. Annak ellenére, hogy a szegény háztartások nagyobb mértékben támaszkodnak informális eszközökre, a piaci folyamatok hatásaitól, a fogyasztói társadalom csábításaitól ezek sem mentesen. Abhijit Banerjee és Esther Duflo a magatartás közgazdaságtan (behavioral economics) megállapításait alkalmazták szegénységben élőkre. A szegények piaci döntéseit vizsgálva kimutatták, hogy azokban a racionális választásoktól való

¹⁰ Lásd részletesen: Dolgozatom 4. fejezetében.

eltérések-torzulások szintén megjelennek. Megfigyeléseik alapján, amikor a harmadik világ alultáplált népei jelentősebb bevételre tesznek szert, akkor nem a nagyobb kalória-értékű olcsó élelmiszerekből vásárolnak többet, hanem maguk is a minőségi ételek felé fordulnak (Banerjee – Duflo 2016). Noha a Magdolna negyedben nem találkoztam éhezéssel a ceremoniális és presztízsétkezesek háztartáson belüli szerepét a későbbiekben részletesen elemzem.¹¹

2.1.5 A roma kirekesztettek megnevezési dilemmái

A roma kategória definíciós nehézségei¹² mellett a csoport megnevezése sem mentes a vitáktól: a roma közösségek eltérő önazonosításán túl a közbeszédben és a tudományos világban sincsen nyelvi konszenzus. A szimbolikus interakcionizmus George Herbert Mead azon meglátására épül, hogy a szavak, illetve a nyelv nem csupán jelentést közöl, hanem szimbolikus tartalmakat is közvetít. Az elvileg tárgyyszerű szótári formákban értékelő tartalmak, szokások, hagyományok, társadalmi rangok és azok különbségei is kifejeződnek (Mead 1973).

A kirekesztett csoportok megnevezésére használt szavaknak és kifejezéseknek, a hozzájuk kapcsolódó értéktartalmaknak különösen nagy jelentőségük van. Neményi Mária szerint a tudományos munkákban, politikai dokumentumokban, és a közbeszédben zajló nyelvpolitikai játszmák hozzájárulnak a kisebbség és többség közötti társadalmi távolság csökkentéséhez, illetve növeléséhez (Neményi 2012). Hasonló viszonyrendszert fejeznek ki az egyes roma csoportok saját magukra és más roma rétegekre, valamint a többségi társadalom tagjaira alkalmazott megnevezései.

Ahogy Neményi idézett tanulmányában rámutat: amikor a „*halmozottan hátrányos helyzetűek*”, a „*mélyszegénységben élők*” kifejezésekkel találkozunk, akkor alappal feltételezhetjük, hogy jórészt a roma szegények problémáiról esik szó. A korábbi kormányzati ciklusokban – különösen az oktatáspolitikai területén – hasonló szerepet töltött be az „*integráció*” fogalma, amely az eltérő okokból „különböző” személyek (etnikai kisebbségek,

¹¹ Lásd részletesen: Dolgozatom 6.1.4. fejezetben.

¹² A magyarországi cigányság három nyelvi-etnikai „főcsoportra” tagolódik. Az 1971-es reprezentatív szociológiai felmérés szerint a cigány népesség 71 százalékát a magyar anyanyelvű, magát *muzsikusnak* (avagy romungrónak) nevező, közelítőleg 21 százalékát a romani anyanyelvű, magát romának mondó *oláh cigányság*, és mintegy 8 százalékát az óromán anyanyelvű, magát *beásnak* hívó cigányság teszi ki. A három nyelvi-etnikai csoporton belül ráadásul számos alcsoportot (törzset, nemzetséget) találunk.

fogyatékkal élők stb.) és a társadalmi többség együttműködését igyekezett biztosítani. A közpolitikai szóhasználat a romák számára gyakran a „felzárkózás”, „felzárkóztatás” kifejezéseket tartotta fenn, nagyvonalúan homályban hagyva, hogy a kik a kívánatos folyamat alanyai és kik az irányítói. A tartózkodó megközelítések mögött feltehetően az a jóindulatú szándék áll, hogy a cigányság és a szegénység fogalmai ne váljanak azonossá. Az etnikus megnevezés a támogatásra szoruló, kiszolgáltatott, kizárólag negatív jelzőkkel illetett közösség helyett a roma identitás kifejeződése maradjon. E „szívak” nézőpont egyben azt is szolgálja, hogy a hátrányos helyzet javítására hivatott intézkedésekből a nem roma szegények se rekesztődjenek ki (Neményi 2012).

A nyilvános nyelvhasználatban az utóbbi időkben a „roma” terminológia látszik leginkább elfogadottnak. A roma kifejezés használatát erősíti, hogy az 1971. április 8-12. között Londonban megtartott Első Roma Világkongresszuson a különböző cigány népcsoportokhoz tartozó küldöttek konszenzussal fogadták el közös és hivatalos elnevezéseként a *rom* (ember) többes számú alakját (Beck 2015). A cigányságon belüli kulturális csoportok között domináns oláh cigányok önelnevezésének térnyerését a politikai korrektség törekvése is támogatja. A „cigány” szó hagyományos tartalmára egy sor, egyértelműen negatív nyelvi gesztus rakódott rá („cigányútra ment”, „nem szokta a cigány a szántást” stb.), amelyek tovább fokozódnak a szleng megbélyegző, lealacsonyító kifejezéseivel (Krémer et al. 2010). A szimbolikus tartalmaktól megtisztított roma megnevezéssel azonban szemben áll a muzsikus cigányok nyelvi gyakorlata, akik jellemzően büszkén vállalják a cigány önazonosítást.

A cigány csoportok önmagukra, egymásra és a többségekre szintén eltérő kifejezéseket használnak (Szuhay 2015). Az oláh cigány csoportok magukra a „roma”, a többségre a „gádzsók” megnevezést alkalmazzák. Utóbbiak Szuhay Péter megfigyelése szerint tovább oszthatóak az ellenséges érületű „*parasztokra*” és a szolidárisnak tekintett „*(úri)emberekre*”. Az oláh cigányok a muzsikus cigányokat általában „*romungrókként*” említik. A muzsikus cigányok megkülönböztetik magukat az oláh cigányoktól, ám többségekre szintén a lovári nyelvből átvett gádzsót használják. Az internalizált kirekesztés jelenségének tudható be, hogy mindkét cigány csoport gyakran „*magyarokként*” utal a többségi társadalom tagjaira (Szuhay 2015).

Dolgozatomban a roma és cigány kifejezéseket szinonimaként használom. Mivel kutatási területem hagyományosan muzsikus környéknek számít¹³, ezért interjúalanyaim többsége cigányként hivatkozott önmagára. A csoportkülönbözőségeket kifejező elnevezéseknek azért sem tulajdonítok döntő jelentőséget, mert a kutatás középpontjában álló kapcsolati és életszervezési sajátosságokat nem az etnikus hagyományok, hanem a státuszhelyzet alakítja. A „hátrányos helyzetű”, illetve a „kirekesztett” megnevezéseket azért is tartom szerencsésnek, mert interjúalanyaim egy része – noha nem vagy csak részben rendelkezik roma gyökerekkel – a cigány családokhoz hasonló körülmények között él, a velük való együttműködés okán pedig a külső környezet őket is cigányként azonosítja.

¹³

Lásd részletesen: Dolgozatom 3.2. fejezetében.

2.2 A mindennapi élet kultúrája

Dolgozatom kultúra-értelmezése – az előző fejezetek tanulságainak megfelelően – nem elsősorban a tradicionális elemek, hanem a *mindennapi élet kultúrájának* (Tylor 1997) feltárására koncentrál. Noha a kultúra meghatározására a szakirodalom számtalan definíciót ismer, ezek közös jellemzője, hogy a kultúra alapvető funkcióját az emberi szükségletek kielégítésében, az élet biztonságának garantálásában, a közös normavilág megteremtésében látják (Borsányi 2008).

Norbert Elias szerint a német tudomány kultúra-meghatározása majdnem ugyanazt jelenti, mint francia irodalomban a “civilizáció”: a társas magatartások keretrendszere, a különféle társadalmilag nem kívánatos cselekedetek tiltásainak interiorizációja, személyiségbe való beépülése (Elias 1987) Az antropológusok ezen túlmenően nemcsak a tiltásokat, hanem az elvárt cselekvéseket és viszonyulásokat, a pozitív magatartási előírásokat is ide sorolják (Giddens 2008).

Az egyén által követett értékek azonban a legritkább esetekben elvontak vagy öncélúak, általában olyan viselkedési formákat közvetítenek, amelyekkel az adott környezetben – társadalmi és egyéni szinten – leginkább boldogulni lehet (Ságvári 2012). Az uralkodó értékrend mindig az aktuális egzisztenciális körülményekhez igazodik, a közösség által kiválasztott értékorientációk pedig az idő folyamán változhatnak, más elemek kerülhetnek előtérbe (Conversi 1997).

Kutatási területemen a különböző cigány csoportok eltérő hagyományait, mesterségbeli tudásait a társadalmi kizorulással az alkalmazkodás új stratégiái váltották fel. Olyan kulturális tartalmakat, megélhetési-gazdálkodási sajátosságokat azonban sem elméleti, sem empirikus vizsgálódásaim során nem találtam, amelyek tisztán a roma hagyományokból eredeztethetőek. Ugyanakkor a Magdolna negyed szokásrendjei és más nagyvárosi kirekesztett csoportok jellegzetességei között számos hasonlóság figyelhető meg. Éppen ezért a nagyvárosi szegény közösségek életszervezési gyakorlatival foglalkozó hazai és nemzetközi tanulmányok feldolgozásával önálló szakirodalmi áttekintésben foglalkozom. A következőkben az etnikus megélhetés és a „szegényfogyasztás”, majd a családszerkezet és a kapcsolathálózat lehetséges értelmezéseit, megközelítéseit foglalom össze.

2.2.1 A megélhetés etnikus sajátosságainak értelmezése

A romák megélhetési viszonyait vizsgáló hazai szerzők két meghatározó csoportra oszthatóak. A többségi társadalomtól eltérő jövedelemszerzési stratégiák mögött a kutatók egyik része strukturális okokat sejt, míg mások a kisebbségi csoport kulturális másságából vezetik le a különbözőségeket.

Előbbiek szerint romáknak tulajdonított megélhetési formákat a gazdasági szerkezetváltás negatív hatásai kényszerítik ki. Meglátásuk szerint a hazai cigányság hátrányos társadalmi-gazdasági pozíciója a kirekesztettség egyfajta mellékterméke. Miközben Kemény István és követői a hazai roma közösségre elsősorban, mint speciális szegénycsoportra tekintenek, más szerzőknél megjelenik a cigány közösségek kulturális rendszerként való értelmezése.

Az antropológiai iskola képviselői közül elsőként Michael Stewart mutat rá a gazdasági tevékenységek identitásképző szerepére (Stewart 1994). A harangosi oláh cigány közösség kultúráját a hagyományos paraszti és a roma munkafelfogás különbözőségével mutatja be. Állítása szerint a szocialista rendszer minden törekvése ellenére az oláh cigány közösségben a kereskedelem maradt az eszménykép. Bár a lókereskedelemből származó bevétel az általa vizsgált csoport esetében is csupán jövedelemkiegészítésként jelentkezik, az etnikus identitás fenntartásában fontos szerepet játszik.

A roma közösségek megélhetési formáiban mutatkozó különbségek magyarázatát számos szerző a kisebbség-többség viszonyának történelmi alakulásában látja (Havas 1982, Szuhay 1999, Durst 2002). Havas Gábor arra hívja fel a figyelmet, hogy a roma lakosság megélhetési lehetőségei valamennyi korszakban az uralkodó gazdasági-társadalmi feltételekhez igazodtak. A cigányság a mindenkori nichek betöltésével igyekezett jövedelemre szert tenni.

Miközben a roma közösség megélhetési lehetőségei mindig az adott időszak társadalmi-gazdasági munkamegosztásához igazodtak (Havas 1989, 2000), mára – különösen nagyvárosi körülmények között – a tradicionális tevékenységek háttérbe szorultak. Bár a hagyományos foglalkozások korábban is olyan területeket fedtek le, amelyeket a többségi társadalom tagjai nem szívesen láttak el, e munkakörök idővel feleslegessé váltak. Noha az egyes cigány csoportok megélhetési formái különbözőek voltak, az eltéréseket a szegénység idővel felülírta. A zenének vagy a kézművességnek ma is lehet identitásképző szerepe, ám ezeket többnyire kiegészítésként üzik kenyérkereső elfoglaltságaik mellett.

Kovács Éva, Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde szerkesztette négy határ menti településen zajló kutatás eredményeit közreadó tanulmánykötet azt a kérdést járja körül, hogy a peremhelyzetű gazdasági térségekben milyen együttélési formációk, munkamegosztási gyakorlatok jöttek létre a rendszerváltás után. A jelentőségüket vesztő egykori mezőgazdasági és ipari központok vonzáskörzetében található települések hogyan rendeződtek át demográfiai, etnika és életszervezési szempontból, az egyes társadalmi csoportok boldogulásában milyen mértékben meghatározó az informális gazdaságban való részvétel. A társadalmi folyamatok vizsgálata esetükben sem elsősorban a kultúrára, sokkal inkább a közösségi szerveződés formáira koncentrált (Kovács – Vidra – Virág 2013).

Bár a strukturális és az antropológiai megközelítés képviselői részkérdésekben vitában állnak, abban valamennyien egyetértenek, hogy a tartós szegénységhez való alkalmazkodás párhuzamosan gyakorolt jövedelemszerzési formákkal társul. Dupcsik Csaba szerint éppen ebben, a roma szegény családok több lábbon állásában, az igényeknek és lehetőségeknek megfelelően változtatott foglalatosságokban mutatkozik meg a megélhetési stratégiák legállandóbb sajátossága (Dupcsik 2018). A többféle, egymást kiegészítő jövedelemszerzési módokhoz pedig a közösségi létformák nélkülözhetetlenek. A rokonsági rendszerek kötelékeiben végzett tevékenységek az információszerzés, a munka- és kockázatmegosztás szempontjából is előnyösek (Havas 1982, Hajnal 1999).

Szociális munkás interjúalanyaim beszámolóit szerint a kerületben élő roma szegény csoportokra jellemző „seftes kultúra” ugyan a rendszerváltás utáni időkben valamelyest megélénkült, ám a kilencvenes évek második felében betörő kínai tömegáru ebben a viszonylatban is komoly konkurenciát jelent. Hasonló következtetésre jut a Sik Endre által szerkesztett informális piacokkal foglalkozó kötet Józsefvárosi piacot bemutató tanulmánya is. A Kőbányai úton zajló kereskedelemben – illetve annak környezetében történő utcai árusításban – ugyan roma családok is érdekeltek, számuk és tevékenységük azonban az ázsiai kereskedőkhöz képest egyre inkább marginális (Csányi-Szeitl 2010).

Hasonló sorsra jutott a fővárosba költözők munkás identitása is. Legfeljebb egy generáció élvezhette az elmúlt rendszer legnagyobb integrációs programját, a garantált munkát. A munkás életforma által felkínált társadalmi pozíciót napjainkban kevesek tudhatják magukénak. Bár a fővárosba induló munkásbrigádok korábban is rokonsági alapon szerveződtek, az állami munkahelyeken heterogén összetételű közösségekben dolgozhattak.

A családi-rokonsági alapon szerveződő tevékenységeknek a fizikai munka továbbra is fontos része, azonban a legtöbben csupán a jövedelemszerzési lehetőségek rugalmas kombinációjával tudnak kiszámítható bevételre szert tenni (Kotics 2012, Messing – Molnár 2010¹⁴). A fővárosban élő roma szegény családok esetében a stabil munkahelyet sokrétű féllegális tevékenységek váltották fel.

Krémer Balázs a rendszerváltás utáni világ cigány származású „kvázi-vállalkozóinak” típusait rendezte kategóriákba. Tanulmányában rámutatott azokra az attitűdökre, mozgósítási szándékozott tőkefajtákra és vállalkozásokban mobilizált képességekre, amelyek segítségével a máshonnan kiszorultak kezükbe kívánták venni sorsukat (Krémer 1995).

Richard Jenkins megfigyelései is igazolják, hogy az etnikai vagy területi alapon szerveződő hálózatok bázisként szolgálhatnak bizonyos vállalkozások létrehozásánál, az etnikai hovatartozás és a kapcsolatok referenciái a munkahelykeresés esetén is számíthatnak (Jenkins 2002). Egyes kultúrákban az erős rokoni kötelékek, a hagyományos család a gazdasági tevékenységek meghatározó erőforrása lehet (Berger 1998). A kisebbségi - bevándorló vállalkozók gazdasági stratégiái szintén az etnikai alapon történő marginalizációra, a helyi többségiek által kiaknázott erőforrások elérésének akadályaira vezethetők vissza (Eriksen 2011). Más elméletek az informális szektor etnikai tagolódását, a kisebbségi csoportok informális szférában való tevékenységét írják le (Harding – Jenkins 1989)

A közvélekedés által etnikus eredetűnek tekintett foglalatosságok tehát – a „lomizástól a vasazásig” – a romák esetében is a kirekesztettség hozadékai. Noha ezek egy része komoly szakértelmet és kiterjedt kapcsolatrendszert igényel, tőkehiány és megfelelő iskolázottság nélkül kevesen képesek csupán egyetlen feladatkörre koncentrálni. Bár a változatos megélhetési formákat olykor maguk az érintettek is „cigányosnak” nevezik, feltehető, hogy az etnikus meghatározással csupán kényszereiket teszik felvállalhatóvá (Szuhay 1999).

Azt a kérdést, hogy a cigányság kultúrájára etnikus vagy szegény kultúraként tekinthetünk-e Szuhay Péter a szimbolizáció vizsgálatával oldja fel. Szuhay számos írásában utal rá, hogy a szegénység bizonyos jellemzői – részben külső kijelölés, részben belső önmeghatározás hatására – etnikus magyarázatot kapnak. Ennek megfelelően az adott szegény csoport

¹⁴ Messing Vera és Molnár Emília megfigyelései elsősorban Kazincbarcika és Komló városának szegény családjaira vonatkoznak, ám eredményeik más nagyvárosok hasonló társadalmi helyzetű lakóira is általánosíthatóak.

gazdasági kényszerei és az azokhoz társuló megbélyegzés átváltoztatható egy tudatosnak tekintett döntéssé (Szuhay 1999).

Messing Vera több tanulmányában (Messing – Molnár 2010, Messing – Molnár 2011) is azt a kérdést járja körül, hogy van-e kimutatható különbség a roma és nem roma szegények megélhetési stratégiái között, illetve a kapcsolati háló jellemzőinek akadnak-e felismerhető etnikus sajátosságai. Messing egy másik, a háztartások közötti támogató kapcsolatok működését vizsgáló kutatásában (Messing 2006) arra a következtetésre jut, hogy a roma szegények számottevően kapcsolatszegényebbek, mint a hasonló körülmények között élő nem romák. Ugyanitt rámutat azonban arra a tényre is, hogy a roma háztartások közötti támogató kapcsolatok léte erősen függ az adott csoport regionális elhelyezkedéstől, a településen élő romák identitásától, történeti háttérétől.

Saját dolgozatomban – az ismertetett vitákra és kérdésfelvetésekre is figyelemmel – a Magdolna negyedben élő roma szegény családok jövedelemszerzési és gazdálkodási viszonyait is feltérképezem. Messing Vera tézisét követve magam is azt feltételezem, hogy a vizsgált családok megélhetési stratégiáit etnikus tulajdonságok helyett a kapcsolathálózat sajátosságai alakítják.

2.2.2 A szegények fogyasztásának értelmezése

A fővárosi szegény családok életmódjának megértéséhez a háztartási jövedelmek forrásai mellett a kiadásszerkezet megismerése is szükséges. Ahogyan a jövedelemszerzési formák, úgy a fogyasztási szokások is inkább a státuszhoz, mint az etnikus hagyományokhoz kötődnek: a roma és nem roma szegények kiadásstruktúrájában nem fedezhetünk fel lényegi eltéréseket. A vonatkozó kutatások a szegény háztartások legnagyobb kiadásaiként az élelmiszereket, illetve a lakásfenntartáshoz és a gyerekek iskoláztatásához kapcsolódó összegeket szokták kiemelni. Anyagi helyzetüket jellemzi, hogy bevételeiket ezek a kiadási tételek szinte teljes mértékben felemésztik (Fónai et al. 2007). Amint a későbbiekben még kitérek rá; a szegény közösségek kölcsönök és ajándékok formájában megjelenő pénzallokációs rendszerei szintén a jövedelem fogyasztásban megtestesülő végfelhasználására utalnak.

Az ezredforduló után felvett adatok tanulsága szerint a magyar háztartások legfelső húsz százalékának háromszor akkora az egy főre jutó fogyasztása, mint a legszegényebb rétegeknek. Utóbbiak ráadásul jóval egészségtelegebbül táplálkoznak és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságuk is számottevően gyengébb (Kopp – Kovács 2006). A fogyasztási

szervezet eltérését mutatja, hogy az alsó jövedelmi ötödben a fogyasztás közel hatvan százaléka élelmiszerre és rezsire megy el, míg ugyanez az arány a felső ötödben csak negyven százalék körül mozog. A magyar viszonylatban gazdagnak számítók ötször-hétszer annyit költenek egészségügyre, oktatásra, szórakozásra, étteremre, utazásra, mint a legszegényebbek. A marginalizált helyzetben élők esetében a hírközléssel, kultúrával, szabadidővel, lakásfelújítással, lakberendezéssel, illetve a közlekedéssel összefüggő kiadások lényegében kiszorulnak a családok költségvetéséből (Kapitány – Spéder 2004).

A kétezres és kétezer-tízes évek fogyasztási viszonyait nagymértékben befolyásolta a gazdasági válság: 2000 és 2006 között dinamikusan növekedett a fogyasztás, amely 2007-ben megtorpant, majd a rákövetkező években jelentős csökkenést mutatott, amely tendencia csupán 2013-tól fordult ismét pozitív irányba (KSH 2015). A KSH adatai szerint interjúim felvételének kezdetét követő évben, 2016-ban 77 ezer forint volt a lakosság egy főre jutó átlagos kiadása, ennek 59,2 százalékát tették ki az alapvető tételek. Ezek az összegek az alsó jövedelmi ötödben az összefogyasztás 63,6 százalékát, míg a legfelső decilisben 52,9 százalékát jelentették. Árulkodó adat, hogy az élelmiszerek tekintetében a jövedelem szerinti különbség csupán 2,3-szoros, ám a kultúrára, szórakozásra fordított kiadások 7,9-szeres eltérést mutatnak. Egyedül a hírközlési eszközökkel való ellátottság bővült valamennyi társadalmi csoport viszonylatában: 2016-ra mobiltelefon a háztartások 93 százalékában, számítógép az otthonok közel felében megtalálható. A mobiltelefonnal és televízióval való lefedettség 2018-ra szinte teljesnek mondható (KSH 2017, 2019). Ezek a készülékek – különösen az okostelefonok – a legszegényebb rétegek esetében az értékálló és biztos cserealapot jelentő termékek körébe kerültek.

Ha az elmúlt két kormányzati ciklus legszegényebbek jövedelmi viszonyaira gyakorolt hatásait elemezzük, az egyenlőtlenségek még szembeötlőbbek. Bár a társadalom túlnyomó többségének, mintegy hetven-nyolcvan százalékának romlottak a jövedelmi pozíciói az elmúlt években, a legnagyobb jövedelmi veszteségek minden tekintetben a legalsó jövedelmi decilisben keletkeztek (Eurostat 2013). A legszegényebbek nem csupán az átlagoktól és a magas jövedelműektől maradtak el jobban, hanem saját, korábbi jövedelemszintjüktől is (TÁRKI 2012). A szociális juttatások jelentős része (családi, anyasági ellátások) nem lett indexálva, más részük, így a munkanélküliségi és rokkantsági ellátások, rendszeres szociális segélyek értéke nominálisan is csökkent (Krémer 2014). A Gallup adatai szerint az Európai Unió országok közül 2007 és 2013 között Magyarországon volt megfigyelhető a legnagyobb arányú növekedés a megfelelő ételmezést nehezen biztosító családok körében (Gallup 2014). A magyar társadalom háromnegyede nem képes a váratlanul felmerülő kiadásait fedezni, a

felső tíz-tizenöt százalékot leszámítva nem rendelkezünk tartalékokkal munkanélkülivé válásunk esetére (Eurostat 2014).

A helyzet kutatásom lezárásának idejére sem javult érdemben: egy 2019-es vizsgálat szerint a magyar családok egyharmada egy 300 ezer forintos váratlan kiadás egyetlen forintját sem tudná a megtakarításaiból fedezni. A lakosság harminc százaléka a pénz egy részét lenne csak képes előteremteni, alig harmad annyian vannak, akiknek a teljes összeget módjuk volna a félretett pénzükből kigazdálkodni. A magyar családok közel fele (negyvenöt százalék) csak 50 ezer forint alatti váratlan kiadást tudna probléma nélkül kezelni. Mindössze 11 százaléknyan vallották azt, hogy félmillió forint feletti azonnali kiadás megoldása sem okozna jelentősebb gondot (Pulzus 2019).

Ennek megfelelően a roma és nem roma szegény háztartások hétköznapijaira általában is a szükséggazdálkodás jellemző, amely ciklikus eladósodáshoz vezet. A közüzemi számlák befizetésének elhalasztása, a különböző baráti és családi kölcsönökből élés gyakorlata épp úgy felfedezhető, mint az uzsorakamatra igénybe vett hitelek jelenléte (Futó 2003, Messing – Molnár 2011, Kotics 2012). Az alkalmi, eseti jövedelmek hatására a családok jelentős része nem tudja felmérni, hogy az adott hónapban mennyi pénz költhet el, illetve hitelek törlesztésére milyen pénzüsszeget képes félretenni. A szegény családok jellegzetes fogyasztási struktúrájának megfelelően a háztartások a halasztható kiadásokra keveset költenek, miközben alacsony jövedelmeik mellett is jelentősek az élvezeti cikkekre szánt ráfordításaik (Fónai et al. 2007).

A fenti adatok ellenére azonban hiba volna azt feltételezni, hogy a szegények gondolkodása nélkülözi a racionalitást: Mivel a szegénység az élet minden területére kiható hiányt jelent, ezért a mélyszegénységben élők világa más logikájú megküzdési technikákat igényel. Abhijit V. Banerjee és Esther Duflo *A szegények gazdálkodása. A szegénység elleni küzdelem teljes újragondolása* című könyve (Banerjee – Duflo 2016) öt földrészre kiterjedő példákkal illusztrálja a szegénységben élők gazdálkodási szokásait. A kötet első része az egyéni viselkedés logikájára fókuszál, majd azokat az intézményi kereteket (egészségügy, oktatás) elemzi, amelyek a szegények hétköznapijait befolyásolják. Végül a háztartásgazdálkodás javításának lehetőségeit, a szegényeknek szóló pénzügyi termékeket tekinti át.

Banerjee és Duflo szemléletét követve a fogyasztási szerkezet pusztán leírásán túl magam is az életszervezési folyamatok megértésére törekszem. Marcel Mauss nyomán (Mauss 2000) a kölcsönök, szívességek és ajándékozások ceremonális kötöttségeit, a meghívások és ajándékok, mint a jövőre vonatkozó kötelemeket megerősítő gesztusok szerepeit is vizsgálom.

A gazdálkodási szerkezet feltárásakor tehát nem csupán a jövedelemszerzés és a fogyasztás „pénzügyi kezdő- és végpontjait”, hanem a bevételek – olykor kacskaringósabb – útjának anyagi és szimbolikus funkcióit veszem górcső alá. Disszertációm vonatkozó fejezetében¹⁵ a jövedelmi, kapcsolati, és időbeli szűkösségek hatására létrejövő háztartási stratégiákat foglalom össze.

2.2.3 A családszerkezet megközelítései

A nagycsalád, mint kutatási téma sokáig az antropológusok, illetve a klasszikus szociálintropológia felségterülete volt (Kovai 2015, Young – Willmott 1999). A rokonság elsősorban az állam nélküli társadalmak szervező erejeként vált a tudományos vizsgálódás tárgyává. A rokonsági kötődések rendszere a nem nyugati, „premodern”, „törzsi” társadalmakhoz kapcsolódott: a kulturális értelemben felfogott „másik” leírásához kötődött (Carsten 2004).

Az ipari forradalom által elindított társadalmi változások eredményeként a rokonok elkülönültek egymástól, a régi idők nagycsaládjai összezsugorodtak (Laslett 1977, Giddens 2008). Bár sokan éreznek rá kísértést, hogy a rokonsági kötődések újbóli felértékelődését a romák alapvető másságaként, értékrendjük következményeként definiálják, a vérségi alapú nagycsalád *életszervezési funkciója* a világon bármilyen más kirekesztett szegény csoport esetén megfigyelhető (Lewis 1968, Young-Willmott 1999, Putnam 2015). A kutatók a szegény családok definiálására egységes fogalmi apparátust alkalmaznak, így ezek univerzális érvényessége a közösségek működési mechanizmusainak etnikumsemleges minőségére utal.

A családszociológia, illetve a nemzetközi szegregátum irodalom a marginalizált helyzetű csoportok leírására a *kiterjesztett család* (extended family) kifejezést használja. A kiterjesztett család meghatározása során a szakirodalom három, egymásból következő ismérvet szokott felsorolni: A több generációs együttélés mellett a családok közötti határvonalak elmosódását, illetve a matrilokális lakóhelyválasztását emelik ki.

Valamennyi társadalmi közegben megtalálhatjuk azt, amit a szociológusok és az antropológusok *nukleáris családnak* neveznek: két felnőttből álló közös háztartás, ahol a szülők saját vagy fogadott gyermekeiket nevelik. A legtöbb tradicionális társadalomban azonban a nukleáris család beágyazódik valamilyen tágabb rokoni hálózatba (Giddens 2008). Ha a házaspáron és a gyermekeiken kívül más rokonok is ugyanabban a háztartásban élnek

¹⁵ Lásd részletesen: Dolgozatom 6. fejezetében.

vagy egymással állandó kapcsolatot tartanak, akkor *kiterjesztett családról* beszélhetünk. A kiterjesztett családhoz tartozhatnak az egy fedél alatt élő nagyszülők, testvérek, sógorok, sógornők, esetleg nagynénik, nagybácsik, unokatestvérek vagy egyéb befogadottak.

A több generációs együttélés, az egyes részcsaládok közötti határvonalak elmosódása a tradicionális szegény családok sajátossága (Szuhay 1999). A rokonok folyamatos kapcsolattartása, az intimszféra önként vállalt feladása mögött rendszerint valamilyen gazdasági szükségszerűség, családon belüli szerepmegosztás húzódik meg. Ennek megfelelően a Magdolna negyedben élő szegény családok másik jellegzetessége az együtt nem élő, ám egymással szoros – gyakran napi rendszerességű – kapcsolatot ápoló rokoni hálózatok jelenléte. Az egymáshoz földrajzilag is közel lakó családrészek szűken vett értelemben ugyan nem tekinthetők egy háztartásnak, azonban a közöttük fennálló gazdasági-életszervezési közösség elmossa a határvonalakat.¹⁶

A modern, nyugat-európai családtípusra a *neolokális* lakóhelyválasztás jellemző, azaz a friss házások mindkettőjük származási családjától külön, saját lakóhelyre költöznek. Ezzel szemben a *matrilokális* lakóhelyválasztás esetén a házasságkötés után valamelyik házaspár édesanyjának lakóhelye közelében maradnak, esetleg a kibocsátó családdal életközösségre is lépnek. Az anyaközpontú lakóhelyválasztás, a rokonság tagjainak életszervezési együttműködése szintén nem etnikus sajátosság (Laslett 1972, 1977).

Számos jel mutat tehát arra, hogy ugyanazok a tényezők ugyanúgy vagy közel azonos módon hatnak a nagyvárosok szegény közösségeire. A háztartások összeolvadása, a lakhatási költségek és a fogyasztási szokások visszafogása valamennyi kirekesztett csoport esetében hasonló eszközökkel történik (Banerjee – Dufflo 2016). A fekete szegény családokról szólva több szerző is kiemeli a hivatalos házasságok alacsony arányát, illetve arra céloznak, hogy a házastársi kapcsolatok más csoportoktól eltérően formálják az együttélések szerkezetét (Clark 1965). A Londonban élő karibi közösségben a csonka családot vezető anyákat jellemzően szoros rokoni kapcsolatháló veszi körül, amely ellentmond annak az elképzelésnek, hogy az egyedülálló fekete szülők és gyermekeik szükségképpen könnyen felbomló családot alkotnának (Chamberlain 1999).

Messing Vera a roma szegény családok között fennálló viszonyrendszert vizsgálva árnyalt képet fest a cigány háztartások támogató kapcsolatairól. A szerző a rendelkezésre álló világbanki adatokat és a hazai etnográfiai vizsgálatok eredményeit elemezve megkérdőjelezi

¹⁶ Lásd részletesen: Dolgozatom 4.2. fejezetében.

azt a felfogást, amely szerint a romák kiterjedt családi és közösségi kapcsolatainak köszönhetően védettebbek lennének a szegénységgel szemben, mint a hasonló helyzetű nem romák (Messing 2006).

Ugyan kevés empirikus bizonyíték áll rendelkezésre, mégis úgy tűnik, hogy a családmódok változása a roma közösségek viszonyait sem hagyta érintetlenül. A cigány családok körében is növekedett a válások, különélések száma, ám az egyszülős háztartások továbbra sem jellemzőek. Az egyedül maradt szülők gyermekeinek nevelésében a nagyszülők, testvérek működnek közre. Hasonló gyakorlat figyelhető meg azokban az esetekben is, amikor valamelyik fél újracházódása után a korábbi kapcsolatból származó gyermekről a nagyszülők gondoskodnak (Durst 2006, Kovai 2015).

Bár a *módosított kiterjesztett nagycsaládok* gyakori jelenségnek számítanak, a közösségi szolidaritás feloldódása a fővárosi cigányság esetén is tetten érhető. Miközben a rendszerváltást megelőző időszakban a hajléktalanok csoportjában a roma közösség tagjai elhanyagolható számban voltak jelen, a kétezres évek közepétől növekvő arányban találunk romaként azonosítható fedél nélkülieket. A 2004. februári adatfelvétel volt az első kísérlet arra, hogy felmérjék a roma etnikumú hajléktalanok számát. A kutatás eredményei szintén cáfolják azt a korábbi feltételezést, amely szerint a romákat közösségi összetartásuk megóvná a hajléktalanná válástól: a felmérés évében minden ötödik hajléktalanra „mondták már valamilyen helyzetben, hogy cigány” (Lengyel 2005).

Szintén a vérségi rokonság jelentőségének csökkenésére, az életszervezési közösségek kibővülésére utalnak a térbeli és társadalmi kirekesztés változó mintáit feltáró közelmúltbeli kutatások is. Fehér Katalin és Virág Tünde – korábban már idézett – tanulmányai az együttműködések érdekalapú átrendeződéseit írják le, ahol bárki rokonná, családtaggá fogadható, akinek a munkaerejére visszatérően számíthat a háztartás. Éppen a hosszú évek óta egymás mellett élő családok szoros – idővel valódi rokonsággá váló – kapcsolataira támaszkodva biztosítható a mindennapok túlélése (Fehér – Virág 2014, Virág 2007, 2017).

A fenti folyamatokra figyelemmel, saját dolgozatomban a családot elsősorban annak funkcionális szerepein keresztül, a vérségi rokonság és az életszervezési közösséget jelentő „nagyháztartás” összevetésével vizsgálom meg.

2.2.4 A kapcsolathálózat megközelítései

A kortárs szociológia társadalmi tőkével foglalkozó irodalma megkülönbözteti a bizalmon és kölcsönösségen alapuló *megkötő* (bonding), a csoporthatárokra átnyúló, a társadalmi mobilitást elősegítő *hídszerű* (bridging), valamint a társadalmi hierarchia magasabb fokán álló, hatalommal rendelkező személyekkel fenntartott *átívelő* (linking) kapcsolatokat (Putnam 2000, Woolcock 2001). Az általam vizsgált középső-józsefvárosi roma családok beszűkülési-bezáródási tendenciái elsősorban a hivatalos világgal való intézményes kapcsolatok és az ún. gyenge kötések (Granovetter 1991) hiányának tudhatóak be. A társadalmi határok átjárását nehezítő körülmények szoros összefüggést mutatnak a Putnam által használt fogalmi megkülönböztetéssel: míg a többségi társadalom kapcsolatrendszerét a granovetteri gyenge kötések és a határokon átívelő *hídszerű* (bridging) kapcsolatok dominálják, addig az itt élő szegény családokat a rokonsági viszonyokkal átszőtt, Tönnies-i értelemben vett erős közösségi kötések (Tönnies 1983) jellemzik. A belső kohéziót biztosító *megkötő* (bonding) kapcsolatok kizárólagosságát csupán a városrehabilitáció és az azokkal megjelenő vegyes intézmények oldják.

Messing Vera szegény családok kapcsolathálózatainak sajátosságait feltáró tanulmányai rámutatnak, hogy a roma szegények számottevően kapcsolatszegényebbek, mint az azonos státuszú nem roma sorstársaik (Messing 2006, Messing – Molnár 2010). A szerző hipotézisét a fővárosi roma szegény családok gazdálkodási-életszervezési stratégiái is megerősítették. A Magdolna negyedben élő roma szegény családok gyenge kapcsolatainak kiterjedtsége számottevően korlátozottabb, mint a környékbeli nem cigányoké. Közösségen kívüli ismerőseik száma nem csupán alacsonyabb, hanem a velük folytatott kommunikációra is a bizalmatlanság és a távolságtartás jellemző. Az erős kötések tekintetében viszont – amelyekben a nem romák világa lényegében a nukleáris családra szűkül be – a romák kapcsolatszerkezete szélesebb és intenzívebb.

Noha Messing Vera felhívja rá a figyelmet, hogy az etnikai alapon szerveződő szegény csoportok bezárkózási tendenciáinak értelmezéséhez a kapcsolati háló elemzése fontos támpontot adhat, ez a megközelítés itthon kevésbé elterjedt. Az idézett szerző munkáit (Messing 2006, Messing – Molnár 2010, Messing – Molnár 2011), valamint a Tárki romák társadalmi tőkéjét vizsgáló kutatásait (Albert – Dávid 2006) leszámítva a hazai cigányság kapcsolatszerkezetéről keveset tudunk. A kapcsolathálózat szerepéről a szegregálódó térségek vonatkozásában Virág Tünde írt visszatérően (Virág 2008, 2017, 2018). Legutoljára múlt évben, a nyíregyházi Huszár- és Keleti telepen élők egocentrikus kapcsolathálózatának

néhány jellemzőjét mutatta be Huszti Éva tanulmánya. Az erős kötések közül a bizalmas kapcsolathálózatot, illetve a barátok számának alakulását, a gyenge kötések létrejöttének korlátait vizsgálta meg (Huszti 2019).

Mielőtt a Magdolna negyedben élő roma szegény családok kapcsolathálózatának részletesebb elemzésére rátérnék, röviden össze kell foglalnom Albert Fruzsina és Dávid Beáta hivatkozott kutatásának legfontosabb megállapításai. Az 1000 fős, országos, illetve 800 fős, országos reprezentatív cigány mintán végezett 2004-es vizsgálat eredményei alapján a roma népesség az erős, rokon kötések szempontjából előnyösebb helyzetben van, mint a többségi társadalom, ugyanakkor kapcsolathálózatuk jóval kevésbé heterogén összetételű.

Magyarországon a legbizalmasabb kapcsolathálózatokban a barátok száma még az ezredforduló után is elenyésző: az emberek döntő többsége rokonaival, szűkebb családtagjaival, házas-, illetve élettársával, szülőjével, gyermekével vagy testvéreivel beszél meg legszemélyesebb ügyeit. A bizalmasként megnevezett személyek a két mintában közel azonosak, eltérést csupán abban találhatunk, hogy a romák testvéreiket és sógoraikat, sógornőiket inkább, barátaikat még kevésbé sorolják lelki támaszaik közé. A teljes felnőtt népességben a nőknek szignifikánsan több – jellemezően szintén rokon – bizalmasuk van. A férfiak inkább az ellenkező neműeket (67 százalék), míg a nők nagyjából azonos arányban említettek férfi és női bizalmas viszonyokat. A roma mintában is hasonló tendencia érvényesül, ám a gender szerepek eltérésére utal, hogy a cigány férfiak magasabb arányban tárgyalják ki férfi társaikkal problémáikat (Albert – Dávid 2006).

A romák mindössze 4 százaléka él magányosan, nagy többségük – közel 70 százalékuk – gyermekeivel és házas-, vagy élettársával lakik együtt. A roma háztartásokban átlagosan 5,1 főt találunk, ami közelítőleg 2 fővel több a teljes felnőtt népesség átlagos családméreténél. A kutatás eredményeiből azonban az is kiolvasható, hogy a kapcsolathálózat kiterjedtsége csak áttételesen etnikum-specifikus jelenség: a nagyobb háztartásban élők mindkét minta alapján több bizalmassal rendelkeznek. Bár a roma népességben jelentősen magasabb a barátok, ismerősök száma, a vizsgálat rávilágít a romák társadalmi elszigeteltségére is: az egyedül élő romák között tízszeres az egyetlen bizalmassal sem rendelkezők aránya. A roma megkérdezetteknek ráadásul több roma barátja van, és magasabb számba akadnak olyanok, akiknek egyáltalán nincs többségi bizalmasa. Csak roma barátja leginkább azoknak van, akik nem jártak iskolába (28 százalék).

Az idézett kutatásban részt vevők a lakossági mintában átlagosan 13, a roma mintában 21 embert soroltak azok közé, akikkel általában együtt töltik szabadidejüket. Az iskola-, és munkatársakkal nagyobb arányban járnak össze a többségi mintába tartozó személyek, a roma csoportban a rokonsági - szomszédsági időtöltések felülreprezentáltak. Utóbbi eltérés magyarázata, hogy a romák többsége viszonylag rövid ideig és gyakran szegregált iskolába jár, ingatag és rendszertelen munkaalkalmaik pedig szintén a közvetlen környezetükbe zárja őket (Albert – Dávid 2006).

Bár a rokonsági-szomszédsági kapcsolatok sohasem kizárólagosak, az erős kötelékekkel támogatott belső kohézió a Magdolna negyed esetében is a szegregátum-jelleget erősíti. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a fővárosi szegény családok társadalmi és fizikai mobilitásának korlátai nem elsősorban jogi normákban, explicit szabályokban keresendők. A budapesti szegény közösségek beszűkülési-bezárkózási tendenciái a túlélési stratégiák és kooperációs kényszerek sajátosságaiban ragadhatóak meg.

Ezekről és a fővárosi roma közösség társas viszonyairól azonban szinte kizárólag szociográfiaiak tudósítanak. Ambrus Péter *A Dzsumbuj* (Ambrus 2010) és Kecskés Éva *Dzsumbujisták* című munkája (Kecskés 2005) a IX. kerületi Illatos út - Gubacsi út sarkán felépült bérháztömbök, míg Tábori Zoltán *Magdolna negyed* című könyve (Tábori 2009) Középső-Józsefváros lakóinak mindennapjaiba enged betekintést. Pasqualetti Ilona *Balogvilág* című riportregénye (Pasqualetti 2017) egy vegyes etnikumú, nyolcgyermekes szegény család életvitelét, túlélési stratégiáit, a felszínen maradásért folytatott napi küzdelmeit dokumentálja.

Magam az erős kötések szerepeit Alejandro Portes és Julia Sensenbrenner *kötelezettségtőke és korlátozott szolidaritás* elméletén keresztül közelítem meg: a kölcsönös cserék tranzakcióiból létrejövő társadalmi tőke, a közvetlen környezet számára tett „behajtható szívességek”, a viszonyosságok elvén alapuló „váltók” felhalmozása biztosítja a kirekesztett háztartások fennmaradását. A közös nehézséggel szembesülők korlátozott szolidaritása azonban meg is köti az egyéni cselekvést: a tőkeként funkcionáló közösségi normák akadályozhatják a kapcsolathatárok átlépését, csökkenthetik az eltérő irányú megküzdés esélyeit (Portes – Sensenbrenner 1998).

A szegény közösségek kapcsolatszerkezetének „belső-megértő” vizsgálata a nemzetközi szegregátum irodalomban nem számít rendkívülinek. A kapcsolathatárok leírása fontos segéd szempontként számos klasszikus műben felbukkan. A társadalmi és földrajzi mobilitáskorlátok Michael Young és Peter Willmott a kelet-londoni munkáscsaládok életét bemutató

könyvében (Young – Willmott 1999) épp úgy a társadalmon kívüliség magyarázataként jelenik meg, mint Oscar Lewis Mexico City nyomortelepén játszódó dokumentumregényében (Lewis 1968). Kenneth B. Clark a harlemi fekete közösségről szóló tanulmánykötetében (Clark 1965) szintén önálló fejezetet szentel a gettó társadalmi dinamikájának. A részt vevő megfigyelés módszertani megalapozójának tekinthető William Foote Whyte *Utcasarki társadalom* című könyve (Whyte 1999) egy bostoni olasz szegénynegyedben zajló interperszonális történetek megfigyelésén, az emberek közötti barátkozási szokások szociometriai vizsgálatán alapul.

A kifejezetten kapcsolathálózat fókuszú munkák közé sorolhatjuk Carol Stack könyvét (Stack 1974), amelyben egy amerikai kisváros feketék lakta szegénynegyedét írja le a helyiek kapcsolatainak és megélhetési stratégiáinak feltárásával. Hasonlóan járt el Elijah Anderson is, aki etnográfiai kutatásai során a Chicagóban élő fekete férfiak kapcsolatainak jövedelemszerzésben betöltött szerepét vizsgálta (Anderson 1976). A legfrissebb ilyen jellegű tanulmány pedig a második generációs németországi törökök társadalmi kapcsolatai és munkaerő-piaci helyzete közötti összefüggéseket elemzi (Kalter 2005).

A továbbiakban a családszociológia és a kapcsolathálózati megközelítés hazai és nemzetközi irodalmára reflektálva arra vállalkozom, hogy a Magdolna negyedben élő roma szegény családok térbeli és társadalmi kapcsolatrendszerén, a szerveződések belső logikáján keresztül definiáljam újra a szegregált városrészt: elemezzem annak dinamikáját, fluiditását, a városfejlesztési dokumentumokban kijelölt határok erősségét, illetve elmosódottságát.

2.3 Az etnicitás és a lakóhely szerepe az elkülönülésben

A térbeli, társadalmi, etnikai kirekesztést a legújabb tudományos diskurzusok dinamikus, térben és időben változó folyamatnak tekintik. Váradi Monika és Virág Tünde szerint a romák térbeli elkülönülésének mintái egy olyan kontinuumon helyezkednek el, amelynek ideáltipikus végpontjait a gettó és az etnikus szomszédság jelenítik meg (Váradi – Virág 2014).

A hatvanas években főként etnikai alapon szerveződő gettók térbeli és társadalmi átalakulása a terminológia árnyaltabb használatára irányította a figyelmet. Amint Váradi Monika és Virág Tünde utal rá, az olyan fogalmak, mint az intézményesített gettó - munkanélküliek gettója (Wilson 1999), az etnikus szomszédság - hipergettó (Wacquant 2012), az enklávé - kirekesztettek gettója (Marcuse 1997) csupán ideáltípusok, amelyek „tisztá formában” aligha léteznek: a valóságban különböző átmeneteiket találjuk (Váradi – Virág 2014). Mario Luis Small szintén a gettó általánosító fogalmának átgondolását hangsúlyozza. Az amerikai nagyvárosi gettók közötti különbségek elemzésekor a társadalmi és etnikai heterogenitás, az intézmények szerepének vizsgálatát helyezi előtérbe (Small 2009).

Bár Magyarországon a társadalmi szerkezeteket az urbanizációs térben is leképező szemléletmódnak régóta és jelentős szerzők által követett hagyománya van (Szelényi Iván, Ladányi János, Csanádi Gábor, Hegedűs József, Tosics Iván, Győri Péter stb.), az emberi jogi kérdésekre fókuszáló antropológiai és szociológiai irodalom elsősorban az aprófalvak szegregátumaira koncentrálnak.

A hazai, illetve térségbeli nagyvárosi gettósodás folyamatait részletesen elemezte Ladányi János és Szelényi Iván. A szegregálódó térségek új mintáiról, a kapcsolathálózat gettófalvakban betöltött szerepéről Virág Tünde írt számos tanulmányában (Virág 2008, 2017, 2018, Váradi – Virág 2014). A térbeli elkülönüléssel, annak reprezentációjával, identitást alakító hatásaival a Magdolna negyed vonatkozásában György Eszter foglalkozott behatóan (György 2009, 2012). A társadalmi integráció városokat érintő térbeli kérdéseiről Olt Gergely adott közre áttekintő összefoglalót (Olt 2016). A francia, angolszász és magyar szakirodalom összefoglaló bemutatásában hangsúlyosan e szerzők munkásságára támaszkodom.

2.3.1 A városnegyed értelmezése

A városnegyed fogalmának, illetve a lakóhely elkülönülésben betöltött szerepének meghatározásához a francia és az angolszász tudományos diskurzus fontosabb megállapításait ismertetem. Míg a francia társadalomtudományban a *quartier* reprezentálja a városnegyedet, addig az angolszász szakirodalom *neighbourhoodként*, szomszédságként hivatkozik a város egymástól különböző társadalmi jellemzőkkel leírható tereire (György 2012).

A francia társadalomkutatók Émile Durkheim nyomán kezdtek a városnegyed szintjén gondolkodni: a XX. század első felében Marcel Mauss antropológus-szociológus és Maurice Halbwachs filozófus már nem csupán mérési egységként, hanem önálló kutatási területként tekintett a városnegyedekre. Az ott lakók sajátos kultúrájának, életvitelének, társadalmi gyakorlatainak megfigyelésére koncentráltak (György 2012). Ennek megfelelően nem is minden földrajzi-közigazgatási egység rendelkezik olyan társadalmi konzisztenciával, amely a negyed megnevezést indokoltá teszi.

A francia városszociológia az 1970-es évektől három követelmény fennállása esetén beszél negyed-jellegről: a negyedek a társadalmi élet lezártágával, az ott zajló tevékenységek bizonyos fokú autonómiájával, valamint a közelségi viszonyok elsődlegességével jellemezhetőek (György 2012). A közelségi terek, szomszédsági viszonyok erőssége pedig nagymértékben függ az adott városrész társadalmi státuszától. A középosztálybeli vagy módosabb negyedek magasabb mobilitásának köszönhetően gyorsabban cserélődik a lakosság, ezért ezekben városegységekben nehezebben alakulnak ki a kapcsolatrendszerek térhez köthető formái. A francia terminológia a *quartier sensible* (érzékeny negyed) kifejezést használja az olyan városrészekre, amelyeket – a kirekesztettséggel összefüggően – a szomszédsági kapcsolatok viszonylagos állandósága, egyfajta összetartozás-érzés, közös identitás jellemez (Authier et al 2006, idézi: György 2012).

Az 1980-as évektől induló kutatásokban a negyedet már nem önmagában, hanem a város egészéhez való kapcsolódásában, a tér és a társadalom együttműködésének szempontjából vizsgálták. A vegyes módszertant – a szociológia, a szociálpszichológiai és az antropológia eszköztárát – alkalmazó megfigyelések egyszerre tanulmányozták a „valahol élés” módjait és formáit, az adott közösség kapcsolathálózatát, valamint a városnegyedek reprezentációját. A városkörzetek fejlődését tekintve két ellentétes irányt határoztak meg. A „negyed-falu” nézőpont a városi terek mikro-társadalmainak szoros kapcsolati viszonyokat tulajdonít, a tér elsajátítását, a helyi identitás fennmaradását tényként kezeli. A másik perspektíva szerint azonban az urbanizáció felgyorsulása, a városi mobilitás megnövekedése következtében a

körzethatárok idővel elmosódnak, a negyedek lassanként szerepüket veszítik (Lamoure 2006, idézi: György 2012).

A városnegyedekkel kapcsolatos gondolkodásra a francia társadalomtudósok megállapításai mellett jelentős hatást gyakoroltak a Chicagói Iskola kutatói. Az 1920-as évektől a Robert Park, Ernest Burgess és Louis Wirth nevéhez fűződő irányzat szerint a város térbeli szerkezete egyben a társadalmi egységek leképeződése, amelyekre *természetes övezetként* tekintettek. Park és követői a társas környezet lokális közösségekre való befolyását is kiemelik: a különböző szubkultúrák, a közösségi élet sajátosságai alakítják a városnegyedek eltérő arculatát. A nagyvárosok differenciált tereiben párhuzamosan találunk összetartóbb és személytelenebb területeket. A stabil és homogén társadalmi összetételű negyedek szorosabb kapcsolati hálóval rendelkeznek, míg a nagyobb mobilitással bíró városrészekben megjelenik az elidegenedés (Park – Burgess 1984).

A városnegyedek státusz szerinti tagozódását Herbert J. Gans a társadalmi osztályok felől közelíti meg. Szerinte a lakóközösségekben fellelhető kötelékek intenzitása az adott társadalmi réteg jellemzőit követi. A városnegyedben kialakított életformák tekintetében a középosztály emelkedik ki a formális szervezetekbe való tömörülésben, a munkásosztályra – és a képzetlenebb rétegekre általában is – a strukturálatlan, informális közösségbe való rendeződés jellemző (Gans 1962).

Anne Power szerint a vidéki lakosság városi övezetekbe költözése, valamint a fejlődő országok bevándorlói folytán egyes lakókörzetekben a helyi társadalom átmeneti, bizonytalan számú és összetételű lakosokból tevődik össze. Az egykori „tömegiparos szegénység” a posztindusztriális városi-kisebbségi szegénység formáját ölti, kialakulnak a „harmadik világ enklávéi”, a népek, nemzetiségek alapján elkülönülő szegénynegyedek (Power 2006).

Nancy Green az etnikai negyedekről szóló tanulmányában a városrészek vizsgálatához az életciklus alapján történő megfigyelést javasolja. Green szerint az etnikai városnegyed fejlődésében két fő állomás különíthető el. Az első, funkcionális fázis, amely során a betelepülők a helyet a legszükségesebb igényeik kielégítésére használják. A közös anyaországból bevándorlók, illetve az azonos etnikai csoporthoz tartozók aktívan és direkt módon segítik egymást. A második – hosszabb és komplexebb – szakaszban jönnek létre a közösségi terek és intézmények. Az éttermek, kávézók mellett megjelennek a kisebbségi szervezetek, civil kezdeményezések, az etnikus média termékei. Green azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy az etnikai városnegyed határai folyamatos mozgásban vannak. Az, hogy a város mely pontjait tekintjük etnikai negyednek nem csupán az ott lakó közösség,

hanem a városrészt elhagyók és az azt körülvevők is meghatározzák (Green 2002, idézi: György 2012).

2.3.2 A gettó értelmezése

A gettó fogalma a történet- és társadalomtudományokban hagyományosan a zsidó közösségek, később az amerikai feketék által lakott városnegyedeket jelölte. A kifejezés használatának elterjedését Louis Wirth *A gettó* című monográfiájához (Wirth 1928) szokás kötni. Wirth könyvében a huszadik század elején Chicagóban élő zsidó bevándorlók társadalmi viszonyait és városi elhelyezkedését a középkori európai gettókkal, illetve az amerikai etnikai negyedekkel összehasonlítva elemzi. A szerző – a Chicagói Iskola szemléletének megfelelően – a gettót olyan *természetes területnek* tekinti, amely részben a városfejlődés során kialakuló övezetek egyike, részben a különböző etnikai csoportok kulturális sajátosságainak megtartására irányuló igényéből születik.

Loic Wacquant éppen az utóbbi mozzanatot kritizálja: szerinte Wirth a gettók kialakulását egyfajta természettörténetként rögzíti, miközben a különböző etnikai csoportok elkülönülése elsősorban az aszimmetrikus hatalmi viszonyok városi térben való leképeződése (Wacquant 2011, 2016) Noha Wirth a *ghetto* megjelölést kizárólag Chicagó zsidók lakta részére alkalmazta – a többi szegénynegyedre a Chicagói Iskola irodalmában *slumként*, az afro-amerikai városrészekre *black belt*ként hivatkoztak – a kifejezés emberi jogi dimenziója csak a hetvenes évek környékén került középpontba. A gettó fogalmát, mint a fekete negyedek és az azokat sújtó diszkrimináció szinonimáját a hatvanas évek afro-amerikai emancipációs mozgalmi emelték be a köztudatba. A fekete gettót – és annak közösségi dinamikáját – Kenneth B. Clark *Dark Ghetto* című könyve (Clark 1965), valamint Gilbert Ofofsky *Harlem: The Making of the Ghetto* című munkája (Ofofsky 1966) tette tudományos gondolkodás tárgyává.

Az afro-amerikai szegény közösségek társadalmi hátrányainak előtérbe kerülése fontos vitákat váltott ki a diszkriminációról. A térbeli-társadalmi elkülönülés okai felé forduló kutatások egyre inkább a szegregáció természetét firtatták: a gettóba zárkózás önkéntességét, illetve kényszereit vizsgálták. Herbert Gans szerint gettó legfontosabb jellemzője, hogy oda a stigmatizált, diszkriminált kisebbség nem önmagától, hanem társadalmi nyomás és egzisztenciális szorítások hatására költözik. A gettót e kirekesztett peremhelyzet különbözteti meg az *etnikai városnegyedről* vagy *enklávétól*, amelyet a kisebbségi csoport tagjai kvázi saját

elhatározásból választanak, indirekt módon maguk teremtve meg az elkülönülés határait (Gans 2008).

A gettóközösségek sajátosságait William Julius Wilson *The Truly Disadvantaged* című könyvében (Wilson 1987) elemezte részletesen. A szerző szerint a gettót és az etnikai enklávét egyaránt a szegregáció magas szintje és annak járulékos hátrányai kísérik: számottevő többségi, illetve középosztálybeli lakosság híján mindkettőt homogén társadalmi összetételű, jobbra alacsonyán képzett, alkalmi munkából, szürkegazdaságból élő emberek alkotják. Státuszhelyzetükből adódóan ezek a környékek bűnözéssel, gyermekbandákkal, galerikkel terheltek. Wilson a különbségeket a társadalmi szervezettségen és a közösségi kapcsolatokon keresztül ragadja meg. Míg az etnikai negyed lakosságát jellemzően közös történelemmel és kultúrával rendelkező első generációs bevándorlók adják, addig a gettó kirekesztettjei többnyire helyben született, sokszor csonka családban nevelkedett, mobilitásukban megrekedt, reményvesztett személyek. Miközben az enklávékban, bevándorló negyedekben élénk üzleti élet zajlik, addig a gettóban az interetnikus gazdasági kapcsolatok is leépülnek. A „kifejlett gettót” a többségi társadalom tagjai kevésbé látogatják, a közösség sikeres, kitörni képes tagjai idővel elmenekülnek. A társas kapcsolatok szintjén az enklávé hálózatai átnyúlnak a negyed térbeli és társadalmi határain, a kötelékek egy része híd szerepet tölt be a különböző osztályok, foglalkozási csoportok és generációk között. Ezzel ellentétben a gettó legfontosabb attribútuma az extrém mértékű izoláció: a kapcsolatépítés faji-etnikai és státuszhatárok közé zárt (Wilson 1987).

Mára gettó a legszélesebb körben elterjedt definíciója Loic Wacquant nevéhez kötődik. Szerinte a szegénység koncentrációja és az etnikai szegregáció a gettók jellemző vonása, ugyanakkor gettóról csak abban az esetben beszélhetünk, ha az adott településrészen a következő jelenségek egyszerre érvényesülnek: (1) a szegregátumként leírható terület jól körülhatárolható módon, élesen elválik a település többi részétől; (2) az itt élő családokat és lakóhelyüket a többségi társadalom negatív jelzőkkel illeti, stigmatizálja; (3) a helyi lakosság nem saját döntése alapján, hanem valamiféle – gazdasági, adminisztratív, szimbolikus – kényszer hatására költözött ide; (4) a többségi társadalomtól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert alkotnak (Wacquant 2012)

Loic Wacquant megközelítését a magyar viszonyokhoz alkalmazva Fehér Katalin és Virág Tünde a gettó fogalmát azokra a többségében romák által lakott falvakra, illetve településrészekre használja, amelyek esetében az etnikai koncentráció együtt jár a rendszeres munkalehetőségek hiányából adódó hosszan tartó, generációkon átívelő szegénységgel. Ahol

a többségi társadalom az adott települést vagy annak részét lakóival együtt stigmatizálja, azoktól elkülönülni igyekszik. Ezekben a terekben a többségiek számára nyitva álló szolgáltatások elérhetetlensége miatt a szegregátum lakói párhuzamos intézményeket használnak (Fehér – Virág 2014). A Magdolna negyed vonatkozásában magam is e kiterjesztett gettó-definíciót követem.

2.3.3 A hipergettó fogalma

Amint láttuk a gettót éppen a radikális szegénység, a „végletes kizáródás” különbözteti meg az etnikai városnegyedektől. Wacquant a gettót a társadalmi szerveződések felbomlása után létrejövő alternatív intézményként láttatja. A gettó „erős koncepciója” azt sugallja, hogy a kirekesztett városnegyed egy koherens jellemzőkkel – rossz állapotban lévő épületállomány, társadalmi izoláció, bűnözés stb. – rendelkező, a tradicionális etnikus kultúrától elszakadt, önálló entitás (Wacquant 2008, 2016).

Amint Wacquant rámutat; a városi hanyatlás szerkezetével és dinamikájával a *marginalitás új rezsimje* bontakozik ki. Ez az új rezsim a szegénység olyan formáit állítja elő, amelyek már nem ciklikusak vagy átmeneti jellegűek, hanem permanens kirekesztettséggel, a korábbi értékek felbomlásával párosulnak. Wacquant a posztindusztriális társadalmak elszemélytelenedett *hipergettóját* három tényező együttes fennállásának tudja be: az ott élők röghöz kötöttségét, a lakóhely megbélyegzettségét, illetve a térbeli elidegenedést, a közös háterszág elvesztésével okolja. Szerinte az egykor közös érzésekkel, jelentésekkel felruházott helyek a pusztá létfenntartás és a folytonos küzdelem közömbös tereivé válnak. A szegregálódó kerületszettek, az önkormányzatok által fenntartott bérháztömbök lakói visszahúzódnak otthonaikba, a közösségek összetartó ereje meggyengül. A városközpontokba ékelődött szegregátumok foglyai elszakadnak korábbi mobilizációs csatornáiktól. Mivel a testvérek, rokonok, barátok megélhetése szintén bizonytalan, ezért a kölcsönösség intézményei és gyakorlatai a belátható, számon kérhető kapcsolatokra, a közvetlen szomszédságra szűkülnek be (Wacquant 2010, 2011, 2016).

A lakóhely stigmája, társadalmi elszigeteltsége az információkezelésre épp úgy hatással van, mint a helyben élők identitására, társas kapcsolataira. Így a kultúra vizsgálata során azt is érdemes megfigyelni, hogy a térszerkezet miként alakította át a helyi közösségeket, családi kapcsolatokat, együttműködési hálózatokat. Wilson szerint a kirekesztettség kialakulása a földrajzi koncentráció következménye: az underclass tagjait éppen az különbözteti meg más hátrányos helyzetű csoportoktól, hogy marginális gazdasági pozíciójukra, a munkaerőpiachoz

való gyenge kapcsolódásukra a környék és a társadalmi miliő is ráerősít (Wilson 1991). Wacquant azonban rávilágít, hogy a szocializáció negatív hatásait kiemelő underclass-koncepció nem veszi figyelembe a szegregátumok belső logikáját, az adott kényszerek között racionálisnak tekinthető cselekvéseket. Szerinte a gettók párhuzamos társadalmában is kimutatható kooperáció, még akkor is, ha ezek az együttműködések a külső szemlélő számára patológiás magatartásoknak tűnhetnek (Wacquant 2008).

Az underclass elméletekkel szemben Wacquant az előrehaladott marginalitás állapotát nem elsősorban a helyi viszonyok és a területre jellemző társas kapcsolatok eredményének tekinti. Jóval inkább a társadalmi polarizáció, a kirekesztés és az azok hatására leépülő jóléti szolgáltatások következményeit hangsúlyozza. A gettók kulturális gyakorlatait főként az intézményi világ kivonulása, a lakóhellyel kapcsolatos diszkrimináció hívja életre. Wacquant szerint a stigmatizáció e területi formája hasonlít a Goffman által megfogalmazott testi, morális vagy törzsi stigmákra (Goffman 1963), hiszen a származás szerinti megbélyegzés rávetül a környék egészére. A gazdasági hanyatlással azonban a lakóhelyi közösségek is széttöredeznek. A hipergettó életmódjára már nem a szimbolikus azonosulás vagy kulturális büszkeség jellemző: a szegregátumba szorult rétegeket csupán a kirekesztettség sorsközössége köti össze (Wacquant 2011).

2.3.4 A gettó értelmezése Kelet-Európában és Magyarországon

Talja Blokland a városi egyenlőtlenségek és marginalizált csoportok holland-német kutatója szerint az európai országok történelmi-társadalmi berendezkedése nem teszi lehetővé a „valódi gettók” kialakulását. Az európai nagyvárosi szegregátumokról írt tanulmányában úgy fogalmaz, hogy a veszélyesnek címkézett, bűnözéssel és szerhasználattal fertőzött szegénynegyedek is inkább csak „gettó érzetét” keltik. A társadalmi beilleszkedés teljes hiányával vádolt közösségek sokszor csupán politikailag gerjesztett morális pánik elszenvedői (Blokland 2008).

A gettó jelenségének kelet-európai értelmezéséhez hozzátartozik, hogy a középkori városfejlődésben a zsidó gettók – az újkori amerikai etnikai negyedekhez hasonlóan – részben spontán társadalomalakulás következményeként jöttek létre. A zsidó negyedek a városmag falain kívül, azok tövében a közvetlen szomszédság közelséget kihasználva intenzív kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat ápoltak a helyi polgársággal. Ezzel ellentétben a második világháború során kialakított gettók nemhogy adminisztratív intézkedéseket, hanem fizikailag körbezárt lakóövezeteket jelentettek. A gettó fogalmához ezért mindmáig

hozzátapadnak a kisebbségeket külsődleges hatalmi eszközökkel, állami erőszak gyakorlásával zárt környezetbe terelő képzetek.

Amíg azonban Budapest esetében a főváros belső területén található Józsefváros kerületrészei tekinthetők szegregátumszerű övezeteknek, addig a kelet-európai országok többségében a gettósodás példái kevésbé központi elhelyezkedésűek. Mariusz Czepczynski szerint a térbeli elkülönítés legmarkánsabb példái Szlovákiában és Csehországban találhatóak, ám a roma lakosság kiszorítására irányuló törekvések Románia és Bulgária városaiban is megfigyelhetők (Czepczynski 2008). A környező kelet-európai országok nagyvárosi szegregátumai nem csupán azok periférikus lokációjában, hanem a gettósítás radikális formáiban is különböznek (Berescu 2011, ERRC 2012), számos esetben a városszéli nyomornegyedek fallal való leválasztása is megvalósult.¹⁷

Bár a Kelet-Európa roma népességét illetően a kutatók az etnikailag homogén falvak és városi szegregátumok esetében érvényesülni látják a gettó kialakulásának alapvető jegyeit, jelentős számban találunk roma családokat etnikailag heterogén terekben is. Ladányi János és Szelényi Iván arra is rámutat, hogy Bulgáriában a romák többsége etnikailag szegregált körülmények között él, Magyarországon és Romániában azonban csupán a cigánység legszegényebb rétege szorult kizárólag romák által lakott környékekre. (Ladányi – Szelényi 2004). A romák térbeli elhelyezkedését történetileg elfoglalt pozíciójuk mellett az adott ország integrációs vagy szegregációs politikája határozza meg (Ladányi – Szelényi 2004; Wacquant 2012).

Annak ellenére, hogy a pártállam itthon sokat tett a telepek felszámolásáért, a szegregátumok jelenségét nem sikerült teljes egészében megszüntetni. A kilencvenes évek elején a vizsgálatok szerint a roma lakosság hatvan-hetven százaléka tengődött erősen szegregált körülmények között. Az ezredfordulóra azonban az elkülönültség foka az ország egyes részein különböző mértékű: az északi régióban az átlagosnak kétszerese a telepen lakók aránya, míg a nyugati és délnyugati megyékben már alig találni homogén etnikai összetételű nyomortelepeket (Janky 1999).

¹⁷ Többek közt Nagyidán, Nagymihályon, Osztrópatakon, Sároseperjesen, Töketerében, Gálszécsen és Kassa Lunik IX. nevű kerületében. A fallal történő körülfalás Budapesten csupán a X. kerületi Hős utcai épületegyüttessel kapcsolatban került szóba, ám a lakók és jogvédő szervezetek tiltakozásának hatására az önkormányzat végül elállt az elképzeléstől.

A roma szegény családok kirekesztettségéről nemcsak a telepszerű képződmények számszerű változásai tudósítanak. Amikor Kemény István és munkatársai 1993-ban megismételték az 1971-es, a roma lakosság életkörülményeit vizsgáló felmérést, arra jutottak, hogy ugyan a korábbiakhoz képest a telepen élő cigányság aránya jelentősen visszaszorult, ám a családok felét továbbra is kizárólag vagy többségében azonos státuszú romák lakókörnyezetében találták. Ez az arány ráadásul a 2003-as megismételt adatfelvételben már kétharmadra növekedett (Kemény et al. 2004). Az 1971-es, az 1993-as, és a 2003-as Kemény-féle adatfelvétel eredményeinek, valamint az NCSSZI-BCE által koordinált kutatás 2010-es adatainak összevetése azt mutatja, hogy a telepek számának radikális csökkenése együtt járt a romák lakáskörülményeinek javulásával, ugyanakkor a településen belüli elkülönülésük mértéke tovább növekedett (Teller 2011, Idézi: Váradi – Virág 2014).

Az itthoni folyamatokkal szemben a közelmúlt kelet-európával foglalkozó tanulmányai arról árulkodnak, hogy a régió szomszédos országában – Szlovákiában, Romániában, Bulgáriában, és általában a balkáni térségben – a külterületi nyomortelepek fennmaradtak, illetve elterebélyesedtek (Rughinis 2004, Berescu 2011, Mionel – Negut 2011, Venkov et al. 2016, Pulay 2010, 2017). A hazai viszonyok különbözőségének oka és magyarázata, hogy a „cigánytelep” a hetvenes évek Magyarországon – így az első Kemény-kutatás idején is – még a külterületeken (majorságokban, bánya- és ipartelepek közelében, a beások erdei táboraiiban stb.) létesült, kizárólag romák lakta gettókat jelölte. A három évtizeddel későbbi vizsgálatok azonban már azt regisztrálták, hogy a földrajzilag elkülönült telepszerű képződmények helyett a településmaggal érintkező, kvázi-belterületi – gyakran az egykori cseléd- és zsellérsorok vályogházait elfoglaló – szegregátumok örökölték meg a „cigánytelepek” lakosságát.

Amíg tehát a hatvanas években a cigányság többségének lakhelyét a településstruktúrán kívüli telepek jelentették, a nyolcvanas évekre jellemzővé vált, hogy a roma családok egy-egy településrészen vagy faluvégi utcában koncentráálódtak. Majd az ezredfordulót követően a periférikus vidéki terekben a gettósodó aprófalvak lassanként térséggé szerveződtek (Virág 2006). Az ezredforduló környékén a kutatók már a szegregációs mechanizmusok két irányát mutatták ki: a munkaerőpiaci szempontból kedvezőtlen fekvésű aprófalvak etnikai homogenizációja mellett a nagyobb városokban az alacsony státuszú, gettósodó városnegyedek is megjelentek (Ladányi – Szelényi 2004, Virág 2010). Havas Gábor vizsgálatai alapján, ha egy településen, vagy városrészben a cigány lakosság aránya eléri a húsz százalék körüli határt, akkor a nem cigány népesség elköltözésének üteme felgyorsul, az aprófalvakból etnikai gettók alakulnak ki (Havas 1999).

Szintén a szocialista városfejlesztés sajátosságainak köszönhetően a roma lakosság térbeli elkülönülése Budapesten csak a hetvenes évektől, majd a rendszerváltást követően indult meg. Noha Ladányi János szerint a belső pesti kerületek fokozatos leszakadása már az első világháború után elkezdődött, a gettósodás ütemét azok a migrációs folyamatok gyorsították meg, amelyek során a magasabb státusúak részben a budai oldalra, részben a felépülő panelházas környékekre települtek át. Józsefváros elhanyagolt, értéküket veszítő lakásait a hetvenes évek telepfelszámolásaival, majd a gazdasági szerkezetváltással megjelenő roma és nem roma szegények vették birtokba (Ladányi 1992, 2005). A VIII. kerületben kis számban és lokalizáltan élő – jellemzően magas státuszú muzsikussal – cigány családok mellé a társadalom legaljáról, a falusi mélyszegénységből menekülők érkeztek meg tömegesen.¹⁸

Ladányi János és Szelényi Iván megfogalmazásában miközben a „roma underclass” létrejött az elszigetelt falvakban, kis lélekszámú települések egy részében az ezredfordulóra már lezártnak tekinthető, a fővárosban csupán formálódóban van (Ladányi – Szelényi 1997b, 2004). Bár a kirekesztődés dinamikáját az idézett szerzőkhöz hasonlóan látom, a Magdolna negyed szegregációját kevésbé érzékelem egyirányú folyamatnak: a kerület rész „gettósodását” időben átmeneti jelenségként értelmezem. A rehabilitációs programok eleinte jelentősen oldották a szegény családok elszigeteltségét, ám a dzsentifikáció előre haladása a középosztálybeli normáktól eltérő családokat fokozatosan szorítja ki a társadalmi terekből. A fővárosban elsősorban a rehabilitációs programok indítanak el olyan dzsentifikációs folyamatokat, amelyekben hosszabb távon a többségi társadalom elkülönítési törekvései érvényesülnek (Nagy – Timár 2007).

¹⁸ Lásd részletesen: Dolgozatom 3.2. fejezetében.

2.3.5 A szituatív etnicitás és az akkulturáció a városi terekben

Az 1960-as évektől kezdődően a politikában és a társadalomtudományokban is megszületett az a felismerés, hogy a modernizáció önmagában nem számolja fel az etnika különbségek jelentőségét. A bevándorlók második és harmadik generációjánál az etnicitás új szerepben jelenik meg: a szimbolikus különállás kifejezése mellett a kirekesztett csoport tagjai mindennapi problémáik megoldásához etnikai kapcsolathálójukat is mozgósítják (Glazer-Moynihan 1975, Gans 1979).

Az etnicitás-kutatás Fredrik Barth nevével fémjelzett – a szociálanropológia strukturalista-funkcionalista iskolájára támaszkodó – irányzata azt vallja, hogy a kulturális különbségeket nem önmagukban, hanem az elkülönülés szerveződésének folyamataiban kell vizsgálni. Az etnikai közösséget ebben az értelemben egy szervezeti keretnek kell tekinteni, amelyet az adott csoport kapcsolathatárai sokkal inkább befolyásolják, mint a bennük foglalt kulturális tartalom (Barth 1969)

Rogers Brubaker az etnicitás fogalmának statikus megközelítése helyett az etnikai csoport választóvonalainak esetlegességére helyezi a hangsúlyt (Brubaker 2001). Thomas Hylland Eriksen az „etnikai jelenségekkel” is szkeptikus: szerinte csupán társadalmi kapcsolatrendszerekben megnyilvánuló magatartásmódok, identitásközösségek léteznek, amelyek nyitottak és helyzetfüggőek. Megfogalmazásában az etnicitás nem más, mint a társadalmi kapcsolatok egyik aspektusa, amelyet olyan szereplők között érhetünk tetten, akik magukat más csoportok tagjaitól kulturálisan különbözőnek vélik, ugyanakkor ezen csoportokkal rendszeresen érintkeznek (Eriksen 2011).

Az etnikai identitásról a Barth által kidolgozott elméletre (Barth 1998) támaszkodva magam is azt gondolom, hogy nem egy eleve adott, mindig azonos tartalmú fogalom, hanem a környezettel való interakciók során alakul. Ahogyan Robert Park „városi ökológiája” is sejtette, az etnicitás és a társadalmi identitás relatív és helyzetfüggő. A kulturális különbségek nem az elszigeteltségben, hanem éppen az interetnikus találkozásokban jönnek létre és maradnak fenn. Éppen ezért az etnicitásnak mindig szituatív és kontextuális jellege van (Sárkány 2000). Az etnikai identitást nem csupán a nyelvi, szokásbeli hagyományok, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíció, a közösség által kialakított „társadalmi önkép” is befolyásolja. Feischmidt Margit szerint az etnicitás egy strukturális látásmódot fejez ki, amelyben az elkülönülés társadalmi viszonyokba ágyazott. Az etnikai kategóriával felruházott különbségek egyfajta rendet hoznak létre, amely a hatalmi kapcsolatokban is megnyilvánul (Feischmidt 2010).

Amíg Bart a csoporttagok általi önazonosítást helyzete előtérbe, húsz évvel később az ugyancsak szociálanropológus Richard Jenkins, az utóbbit törekszik tematizálni. Jenkins különbséget tesz csoport és kategória között: a *csoport* szerinte belső azonosulás, a *kategória* pedig kívülről érkező identifikáció eredménye. Utóbbit az a hatalmi és társadalmi egyenlőtlenséget képezi le és termeli újra, amely a kategorizáló és kategorizált viszonyából származik (Jenkins 2005).

Bár az etnikai identifikáció nem egy történetileg állandó, kulturálisan szilárdan meghatározott egyveleg, Yinger szerint három komponens mentén az éppen aktuális állapotában is körülírható. Az adott csoport önmeghatározásában, a külső környezet azonosításában, illetve a közös tevékenységben érhető tetten (Yinger 2002). John W. Berry akkulturációs modellje a kisebbségi csoport kulturális alkalmazkodásának formáit a domináns és nem domináns csoport egymásra hatásának dimenzióiból vizsgálja. Berry szerint bármely közösség sikeres beilleszkedése az adott csoport alkalmazkodási stratégiájától és a domináns közeg befogadáshoz való viszonyától függ.

Az elmélet alapján a kívülről érkezők négyféle akkulturációs taktikát követhetnek. Az *asszimilációt* választók felhagynak etnikus szokásrendszerükkel és – kulturális identitásuk háttérbe szorítása mellett – a befogadó értékeivel igyekeznek azonosulni. Az asszimilációs magatartás ellenpólusa a *szeparáció*, amelynek során az adott csoport megőrzi eredeti kultúráját, ezzel párhuzamosan kerüli a domináns kultúrával és annak képviselőivel való keveredést. A *marginalizáció* pedig azt az állapotot jelenti, amikor az adott közösség elveszíti eredeti kulturális hagyományait, ugyanakkor vagy kevés hajlandóságot mutat a tágabb környezet tagjaival való érintkezésre vagy éppen a domináns csoport rekeszti ki a társadalmi részvétel lehetőségeiből. A legoptimálisabb viszony az *integráció*, amikor a beilleszkedni vágyó csoport tradíciói ápolásával együtt válik nyitottá a befogadó társadalom értékeivel történő azonosulásra (Berry 1997).

A modell az akkulturációs formákat a domináns csoport szemszögéből is meghatározza: amennyiben a többségi csoport jelöli ki az alkalmazkodás módját, akkor más terminológiát szükséges alkalmazni. Abban az esetben, ha a szeparáció külső nyomásra jön létre, a helyzetet a *szegregáció* fogalma fedi le. Amikor az asszimiláció a domináns csoport hatására következik be, Berry az *olvasztótégely* (melting pot) elnevezést használta. A kényszerített asszimiláció esetére pedig *kuktafazék* (pressure cooker) kifejezést vezette be. Berry kiemeli, hogy az integráció az egyetlen olyan alkalmazkodási forma, amit a kisebbségi közösség tagjai szabadon választhatnak. Utóbbi azonban „tisztá formában” csak a kulturális mássággal

szemben nyitott és elfogadó, explicit módon *multikulturális* társadalmakban valósulhat meg (Berry 1997).

A Magdolna negyed vonatkozásában az előző attitűd igen mérsékelttel tapasztalható. A multikulturalizmus Stuart Hall-i definíciója ugyanis egy olyan kulturális kölcsönhatást takar, amelyben mindkét résztvevő formálja a másikat. A társadalom eltérő hagyományai és szokásai összekapcsolódnak, egymáshoz asszimilálódnak, végső soron a különböző csoportok egy „univerzális egyéni állampolgárságba” integrálódnak (Hall 1997). A Magdolna negyed viszonyai azonban nemcsak Hall, hanem Berry multikulturalizmus-értelmezésének sem felelnek meg. Szerinte a multikulturális társadalom létrejöttének feltétele a kulturális különbözőségek széleskörű elfogadottsága, az előítéletek alacsony foka, valamint az etnikulturális csoportok egymás iránti pozitív attitűdje, egyértelmű kötődésük-azonosulásuk a többségi közösséggel (Berry 2006).

Az integráció fogalmához tehát a “kölesönös előnyök” is hozzátartoznak. Amíg a többi modellben az akkulturáció „egyirányú utca”, – a többséghez simuló vagy attól elkülönülő alkalmazkodás – addig az integrációnak valamiféle viszonyosság is részét képezi. A domináns csoport is átvesz kisebbségi mintákat, élvezi és használja az integrált kultúra kínáta lehetőségeket. Ebben az értelemben a Magdolna negyed szerves integrációja már a múlté: a városrész vigalmi-kereskedelmi funkciói a városszerkezet és a fogyasztási-szórakozási szokások átalakulása miatt beszűkültek. A Magdolna negyed gettósodása a szolgáltatási kínálat belterjessé válásában is megnyilvánul. Működő intézményei (piacok, kórházak, főiskola, stb.) csak részlegesen teszik nyitottá a szélesebb városi környezet számára.

A Magdolna negyed roma szegény családjainak akkulturációs stratégiáit, a kerületrészlakóinak önmeghatározását György Eszter a lakóhely, mint társadalmi tér identitásformáló szerepének irányából közelíti meg. Disszertációjában amellet érvel, hogy a vizsgált csoport kultúrájában egyszerre jelennek meg a muzsikus cigányok hagyományai, a kortárs nagyvárosi élet sajátosságai, valamint a marginalizált - gettóizált szubkultúra, a fenyegetett, elnyomott identitás elemei. Az egyes alkalmazkodási stratégiák, az etnikus kultúra fenntartása vagy elhagyása nem csupán a kisebbségi csoport elhatározásán múlnak. A folyamatosan fennálló kirekesztettség, a térbeli és társadalmi izoláció, a városrehabilitáció ellentmondásos folyamatai a roma lakosság identitását bizonytalanná, heterogénné, vagy éppen zavarossá teszik. A Magdolna negyedben kialakult kulturális gyakorlatok ezért egyfajta kevert, hibrid kontextusban értelmezhetőek (György 2012).

Ahogy György Eszter rámutat, a multikulturalizmus számtalan definíciójával ellentétben a *hibriditás* meghatározására nehéz pontos szakirodalmi utalásokat találni. A hibridgondolat legismertebb teoretikusa Bruno Latour (Latour 2011), ugyanakkor a kifejezést a térszerkezet identitásformáló értelmében először Homi K. Bhabha használta. Utóbbi egyúttal egy kapcsolódó fogalmat, a *harmadik teret* (Third Space) is bevezette (Bhabha 1994). A két fogalom összefüggését Lawrence Grossberg úgy magyarázza, hogy mivel a hibriditás két versengő kultúra szorításában jön létre, kialakul egy köztes, harmadik tér. A hibriditás így olyan kevert identitás, amely nem képes stabil helyet és körülményeket teremteni: csupán a bizonytalanság, a permanens határátlépések sorozatában nyilvánul meg (Grossberg 1996). Boris Buden a hibridításban a kulturális pluralizmus alternatív modelljét látja, az elmozduló vagy meghasadt, helyét kereső identitást érti alatta. Szerinte Bhabha „harmadik tér” fogalma olyan helyeket jelöl, amelyek már nem a multikulturalizmus egzotikumán vagy a hagyományok sokszínűségén, hanem a tér elsajátításán, a keletkező identitás artikulálásán nyugszik (Buden 2003).

2.3.6 A tér által teremtett etnicitás

Ha a gettó fogalmának újradefiniálása körüli szakmai vitákat követve a térbeli kirekesztést dinamikus, időben változó folyamatként értelmezzük, akkor a tér, mint *viszonyfogalom* megragadhatóságára kell koncentrálnunk. Amint Berger Viktor kapcsolódó könyvében is rámutat, a *térbeli fordulatot* (spatial turn) megelőző *abszolutista térfelfogás* megfelel az olyan empirikus kutatások számára, amelyek nem kívánják mélyebben elemezni a terek felépülését és szerkezetét, csupán egy adott népcsoport „térbeli szóródását” igyekeznek felrajzolni (Berger 2018). Ez a megközelítés azonban lemond arról, hogy a tereket emberi cselekvések eredményeként rekonstruálja. Nem számol azzal sem, hogy ugyanazon a területen különböző csoportok párhuzamos teretek alkothatnak (Löw 2001, idézi: Berger 2018).

A társadalomtudományok képviselői közül elsőként Henri Lefebvre mutatott rá szisztematikus igényrel, hogy a tér nem valamely külsődleges adottság, bármivel megtölthető „semleges edény”, hanem társadalmi termék. Ahogy 1974-es könyvének címe (*A tér termelése*) utal rá: a tér nem csupán eredménye a társadalmi folyamatoknak, hanem konstitutív módon hozzá is járul a társadalmi viszonyok újratermeléséhez (Lefebvre 1974).

Annak ellenére, hogy Lefebvre mellett Foucault és De Certeau már a hatvanas évektől hangsúlyozta a tér konstitutív szerepét, a *térbeli fordulat* kifejezés egyikük munkájában sem jelent meg (Berger 2018). A „*spatial turn*” két évtizeddel később, Edward Soja 1989-es *Postmodern Geographies* című művében bukkant fel. Lefebvre nyomán Soja is úgy gondolja, hogy a térbeli viszonyok nem pusztán lenyomatai a társadalmiaknak, hanem társadalomformáló erők. Mára klasszikusnak számító könyvének tézise, hogy a társadalmi és a térbeli kölcsönhatása alakítja egymást, éppen ezért az elméletalkotás során egyiket sem szabad privilegizálni (Soja 1989).

Noha David Harvey nem tekinti munkásságát a térbeli fordulat részének, a szerző ennek ellenére fontos hivatkozási pont a térbeli fordulat, az urbanizmus és a dzsentifikáció diskurzusában. Harvey elsősorban arra koncentrál, hogy a társadalmi folyamatok, a termelési és osztályrelációk, a globális kapitalizmus viszonyai miként strukturálják át a teret, a helyek befektetőbarát átalakítása hogyan hat az alsó társadalmi csoportok helyzetére. Az urbanizmus és a globális kapitalizmus marxi-kritikai szemszögből megfogalmazott írásai rávilágítanak, hogy az állami-önkormányzati ösztönzés mellett zajló térszerkezeti beavatkozások az alacsony státuszúak számára rendre stagnálást vagy helyzetük rosszabbra fordulását eredményezik. A dzsentifikáció „kreatív rombolása” gyakran egyet jelent a nyomornegyedekben élők lakóhelyüktől való fokozatos megfosztásával (Harvey 2009).

Az abszolutista térfelfogást meghaladó szerzőkkel egyetértve saját kutatásomban sem elsősorban a statisztikai és városfejlesztési dokumentumokban kijelölt térbeli-társadalmi határokat, hanem a mindennapi cselekvők hálózati-együtműködési gyakorlatait veszem alapul. De Certeau gondolatait követve úgy látom, hogy a kirekesztett csoportok a funkcionálisan elrendezett városban is képesek saját, az intézményi világ szabályaitól különböző életszervezési formákat képviselni. Részben éppen azért, hogy a maguk belátása szerint használják, sajátítják el a rendelkezésre álló tereket (De Certeau 2010). A rehabilitációból kiszoruló bérházakcsoportok mára egyszerre jelenítik meg a kerület új beköltözői számára a „cigány lakóövezeteket” és kényszerítenek rá eltérő logikájú térhasználatot a kirekesztettekre. Jórészt a dzsentifikáció előre haladásával magukba záródó udvarközösségek térképzete teremti meg a Magdolna negyed szegény családjainak tulajdonított „másságot”, az etnikus kultúrával azonosított különbözőséget.

2.4 A városrehabilitáció és a diverzitás összefüggései

Miután a lakóhely és az etnicitás elkülönülésben betöltött szerepét az előzőekben részletesen elemeztem, szót kell még ejtenem a városépítészeti beavatkozások társadalmi hatásairól is. Míg a '90-es évekig a társadalmi-gazdasági különbségek feltárására irányuló szegregációs kutatások álltak a tudományos érdeklődés középpontjában, a későbbiekben a dzsentrifikáció vizsgálatára helyeződött át a hangsúly. A 2000-es évek vége felé a diverzitáskutatások a strukturális megközelítésen túllépve már a sokszínűség megjelenési formáira koncentráltak (Horváth 2019).

A kutatási elméletek multidiszciplináris jelleget öltöttek, a kvantitatív elemzési eszközöket kvalitatív módszerek tették árnyaltabbá: felértékelődött a hálózatok, kapcsolatok megismerése. Az etnicitást, mint a különbségek magyarázó tényezőjét egy sor, az együttélést befolyásoló más szempont egészítette ki. A diverzitásvizsgálatok mindenekelőtt a társadalmi - kulturális differenciák térbeli megjelenéseivel, az eltérő csoportok interakcióival foglalkoznak (Vertovec 2007). A városi társadalmak színesebbé válásával az identitások komplexebbek, rugalmasabbak lettek. Az etnikai háttér mellett az iskolázottság, a foglalkozás, az egyének életmódja, térbeli aktivitásai is csoportképző erőként jelentkeznek (Nathan 2011).

A társadalmi változásokkal összefüggésben a városrehabilitáció elmélete és gyakorlata is átalakult. Az 1980-as évek városrekonstrukciós munkáitól az ezredforduló után végbement szociális rehabilitációkig a városmegújítás egyre összetettebbé képet mutat. Noha a városrehabilitáció fogalma számos jogszabályban, tervzetben, tanulmányban felbukkan, mégsem alakult ki egységesen elfogadott definíciója (Horváth 2019).

Az egzakt meghatározást éppen az a hazai gyakorlat hátráltatta, amely során a rehabilitációs kísérletek kerületenként, városrészenként a legkülönbözőbb megoldásokat takarták. A kifejezés legátfogóbb meghatározása Egedy Tamás és Kovács Zoltán tanulmányában jelenik meg: szerintük a városrehabilitáció a leromlott állapotú belső városrészek épületegyütteseinek, közösségi intézményeinek és infrastruktúrájának olyan módon történő megújítása, amely az érintett terület jellegzetes szerkezetének, beépítési módjának, urbanisztikai értékeinek megóvására törekszik (Egedy–Kovács 2005). Itthon tehát alapvetően a városrehabilitációval azonosítunk minden olyan városmegújítási kezdeményezést, amely programszerűen végrehajtott térszerkezeti beavatkozásokat céloz.

2.4.1 A beavatkozások típusai

Európában az elhanyagolt belső városrészek szervezett megújításának kezdete a második világháborút követő évtizedekhez kapcsolódik. A központi kormányzatok által irányított beavatkozások első periódusát a szakirodalom a *városrekonstrukció* korszakának nevezi. A városrekonstrukciós programokban az elpusztult épületállomány pótlása a városmagok műszakilag és funkcionálisan elavult területeinek felújítási igényével találkozott. A modernizált városközpontok áruházak, irodaépületek, szállodák mellett sétálóövezetekkel, közparkokkal bővültek (Horváth 2019).

Budapest 1970-es évekig tartó átalakulása a leromlott épületállomány nagy volumenű bontását, új házak építését foglalta magában. A házgyári technológiával végrehajtott panelépítkezések – többek között – a belső-óbudai, Flórián tér környéki, valamint az Újpest-Városközpont térségi lakótelepeket létrejöttét eredményezték. A városrekonstrukció történelmi belvárost érintő szélsőséges példája a Józsefvárosban megépített Szigony utcai lakótelep (Horváth 2019).

A mai értelemben vett átfogó rehabilitáció első kísérletei a *városrevitalizáció* időszakát jelentették Nyugat-Európában. A világháborúk előtti épületállomány felújítására irányuló munkálatok az 1970-es években bontakoztak ki. Közvetlen előzményük, hogy az 1960-as évekre nőtt meg az elégedetlenség a telepfelszámolások és a városbővítés addigi gyakorlatával szemben. A központi elhelyezkedésű negyedeket ugyanis kedvezőtlenül érintette, hogy a városfejlesztés erőforrásait a szuburbán területekre koncentrálták. Az említett tényezők világossá tették, hogy a belső városrészek spontán slumosodási - gettósodási folyamatait csak központi, hatósági beavatkozás révén lehet tartósan meggátolni (Csanádi et al. 2010).

A nyugat-európai és a posztoszocialista városmegújítás céljaiban és tartalmában az 1960-as éveket követően vált el élesen. A városmegújítás Nyugat-Európában az 1970-es évektől, míg hazánkban és a posztoszocialista nagyvárosokban csak a '90-es években kezdte el ismét felfedezni a belvárosi negyedeket (Egedy – Kovács 2005). A városrehabilitáció fogalma a budapesti várospolitikában elsőként Belső-Erzsébetváros és Terézváros elavult tömbjeinek felújításos átépítésére tett 1974-es javaslatban jelent meg (Lichtenberger et al. 1995). A szaknyelv ekkortól azonosítja a rehabilitációt a *tömbrehabilitációval*, amely megközelítés Középső- Ferencvárost, majd Belső-Józsefvárost érintő beavatkozások hatására a 2000-es évekig uralkodó maradt (Horváth 2019).

Nyugat-Európában a '70-es évek után a városrevitalizáció helyét egyre inkább a *városfelújítás komplex szemlélete* váltotta fel. Megindult az együttműködés a városüzemeltetés korábban különálló gazdasági, szociális és műszaki alrendszerei között. A '80-as évektől a kooperáció és finanszírozás kérdésében alapvető változások történtek: a központi tervezés és dotáció helyét a partnerség szerepének felismerése vette át (Egedy – Kovács 2005). A '90-es évektől az állam fokozatosan visszalépett a városmegújítás koordinálásától. A városfenntartás és -fejlesztés felelősségét az önkormányzati, piaci és a lakossági szereplőkkel osztotta meg (Alföldi 2007).

A '90-es években még csak kísérleti jelleggel, majd az ezredforduló után egyre szélesebb körben nyertek teret a városregenerációs programok. A *városregeneráció* olyan integrált szemléletű beavatkozás, amelynek célja a fejlesztendő terület gazdasági, fizikai, társadalmi és környezeti feltételeinek tartós javítása (Roberts – Sykes 2000). A hazai gyakorlatban a nyugat-európai értelemben vett városregeneráció példáival csak elvétve találkozunk. A fővárosban megvalósított városépítészeti munkálatok közül azokhoz legközelebb a szociális rehabilitációs projektek állnak. Utóbbiak – és a kapcsolódó funkcióbővítő programok – elterjedését az EU-s támogatások hozzáférhetősége segítette (Alföldi 2007).

Budapesten háromféle városrehabilitációs stratégia – olykor kerületeken belül is – párhuzamosan érvényesült. A „*buldózeres városrekonstrukció*” (slum clearance) tipikus esete a nagyarányú lakosságcserét indukáló józsefvárosi Corvin Negyed Projekt, illetve a Középső-Ferencvárost érintő átalakulások. A nem szándékolt népességmozgást eredményező *dzsentrifikáció* ugyanakkor az ingatlanárak emelkedése nyomán Belső-Terézvárosban és Józsefváros Palotanegyedében is a szegényebb rétegek kiszorulásával járt. A helyi lakosság megtartását, heterogén társadalmi összetételű területek létrejöttét támogató *szociális városrehabilitáció* itthoni példái a Magdolna negyed egymást követő programjai.¹⁹ Ide sorolható továbbá a Kőbányai út - Bihari út bérházömbjének modellkísérlete is (Csizmady 2011).²⁰

¹⁹ A Magdolna negyedet érintő városrehabilitációs programok történetét, a szociális városrehabilitáció eredményeit dolgoztam 3.3. és 8.2.1. fejezeteiben részletesen is ismertetem.

²⁰ A nyomortelepek megszüntetésére 1937-ben az Illatos úton, a Hős utcában, valamint a Bihari úton hoztak létre 28 négyzetméteres komfort nélküli lakásokból álló bérlakástömböket. Az Illatos úti Dzsumbujt 2014-ben elbontották, a Bihari út épületegyüttesét 2005 és 2011 között egy kísérleti program keretében felújították, ám alig öt évvel később, 2016-ban az önkormányzat életveszélyesnek nyilvánította a bérházakat.

2.4.2 A beavatkozások értelmezése

Budapest térbeli-társadalmi viszonyainak bemutatására irányuló módszeres vizsgálatok közül elsőként Erdmann D. Beynon szociálökológiai indíttatású tanulmánya említhető meg. Dolgozata a két világháború közötti Budapest társadalmi-gazdasági különbségeit, funkcionális tagolódását elemezte. A különböző társadalmi csoportok nagyarányú keveredését elsősorban a századfordulót megelőző bérházás beépítéssel magyarázta (Beynon 1943).

Probáld Ferenc az államszocializmus első évtizedében a szegregáció gyengülését, majd a rákövetkező évtizedben annak enyhe erősödését mutatta ki. Vizsgálataival a budai és pesti területek között fennálló társadalmi különbségek számszerűsíthetővé váltak (Probáld 1975). Csanádi Gábor és Ladányi János nevéhez fűződik az első, hosszabb időtávot átfogó, részletes szegregációs kutatás, amely Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének 1930 és 1980 közötti változásait tekintette át (Csanádi – Ladányi 1987).

A rendszerváltás követő években megszorodtak a fővároson belüli térbeli elkülönülés trendjeire fókuszáló kutatások (Csanádi – Ladányi 1992, Ladányi 2005, Lichtenberger et al. 1995). Ezek egy része az ingatlanpiac átalakulását és annak az épített környezetre gyakorolt hatásait elemezte (Hegedüs – Tosics 1994, Tosics 2005). Más szerzők a lakóhelyi mobilitás és a szuburbanizáció (Kok – Kovács 1999, Timár – Váradi 2001, Csanádi –Csizmady 2002), illetve a szegregáció új mintáinak alakulására koncentráltak (Ladányi 2002, Tosics 2006, Kovács 2012).

A Budapestről szóló kutatásokban hangsúlyeltolódás figyelhető meg a gazdasági átmenet időszakát követően. A 2000-es évek elejéig a vizsgálatok elsősorban a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok leszakadását, a belső pesti városrészek marginalizálódását emelték ki (Ladányi 1993, 2002, Kovács 1998). Az ezredforduló derekától azonban a megfigyelések többsége már a fizikai-társadalmi felértékelődésre, a városrehabilitáció hatásaira vonatkozott (Futó 2003, Timár – Nagy 2007, Berényi 2010). Az elemzések földrajzi kerete a városi nézőpont felől a városrészi szint irányába mozdult el (Horváth 2019).

A kelet-közép-európai nagyvárosok térbeli-társadalmi szerkezete tehát a második világháborút követően sajátos fejlődési pályát járt be. A belvárosok már '89 előtt hanyatlásnak indultak, a magasabb státuszú népesség a külvárosokban épített lakótelepekre áramlott be. A nyugati nagyvárosokhoz hasonlóan a középosztálybeli és felsőbb rétegek elkülönülése meghaladta az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportok szegregációját (Ladányi 1993, 2005). A posztszocialista nagyvárosok térbeli-társadalmi elkülönülését vizsgáló

közelmúltbeli tanulmányok a szegregáció rendszerváltás után bekövetkező stagnálását, olykor enyhe csökkenését mutatták ki (Horváth 2019).

A városrehabilitáció kezdeti szakasza általában erősíti az adott városrész sokszínűségét, hosszú távon azonban a beavatkozással érintett terület homogenizációjára vezet. A növekvő társadalmi keveredés a dzsentrifikációs folyamat átmeneti időszakosként is értelmezhető (Freeman 2009, Harvey 2009). Horváth Dániel a városrehabilitáció társadalmi sokszínűségre gyakorolt hatásait elemző kutatása szerint Józsefváros lakosságának általános státusa az elmúlt évtizedben jelentősen emelkedett, ám a javulás üteme és mértéke a városnegyedek szintjén igen egyenlőtlennek bizonyult (Horváth 2019).

2.4.3 A beavatkozások kritikája

Az előzőekből következik a térbeli beavatkozásokkal szemben leggyakrabban megfogalmazó általános kritika, amely szerint végső soron valamennyi rehabilitációs program a problémák áthelyezésének irányába hat (Csanádi et al. 2012, Czirfusz et al. 2016). Amint a kritikus hangok is kiemelik, egy adott csoport térbeli elkülönülése önmagában nem azonos a dezintegrációval: csupán a szegregáció léptéke és élessége utalhat a közösség kirekesztettségének mértékére (Lees 2008, Waquant 2008, Ruiz-Tagle 2013).

Miközben gyakran a szegregált területek társadalmi viszonyait tesszük felelőssé a szegénység újratermelődéséért, megfeledkezünk azok pozitív hozadékairól (Wilson 1987, Wacquant 2010). A szegény lakóterületek széles rétegek számára garantálhatnak olcsó lakhatást (Lees 2008), a bevándorlók életmódjának és a társas kapcsolatainak védelme mellett (Cassiers – Kesteloot 2012, Ruiz-Tagle 2013) a segítő hálózatok fennmaradásának is biztosítékai (Atkinson – Kintrea 2004, Csizmady 2012).

Bár a térbeli viszonyok jelentősen befolyásolják a társadalmi távolságot, a közelség mesterséges megteremtése kétélű fegyver. Egyrészt növelheti a kapcsolatok létrejöttének valószínűségét, másrészt azonban az elérő életmódok egymás mellé kényszerítése konfliktusforrássá is válhat (Ruiz-Tagle 2013).

Ahogy Olt Gergely tanulmánya is utal rá, a térbeli integrációs politikák gyakran nem vesznek tudomást a szegregált területek belső viszonyairól, azok tágabb társadalmi funkciójáról. Az integrációt a csoportok közötti fizikai távolság csökkentésére egyszerűsítik le, figyelmen kívül hagyva a kirekesztés egyéb okait (Olt 2016). Loretta Lees szerint az is

megkérdőjelezhető, hogy az élet lakóhelyi dimenzióján túl máshol nem érintkező csoportok közötti találkozás érdemi kapcsolatfelvételt eredményezne (Lees 2008).

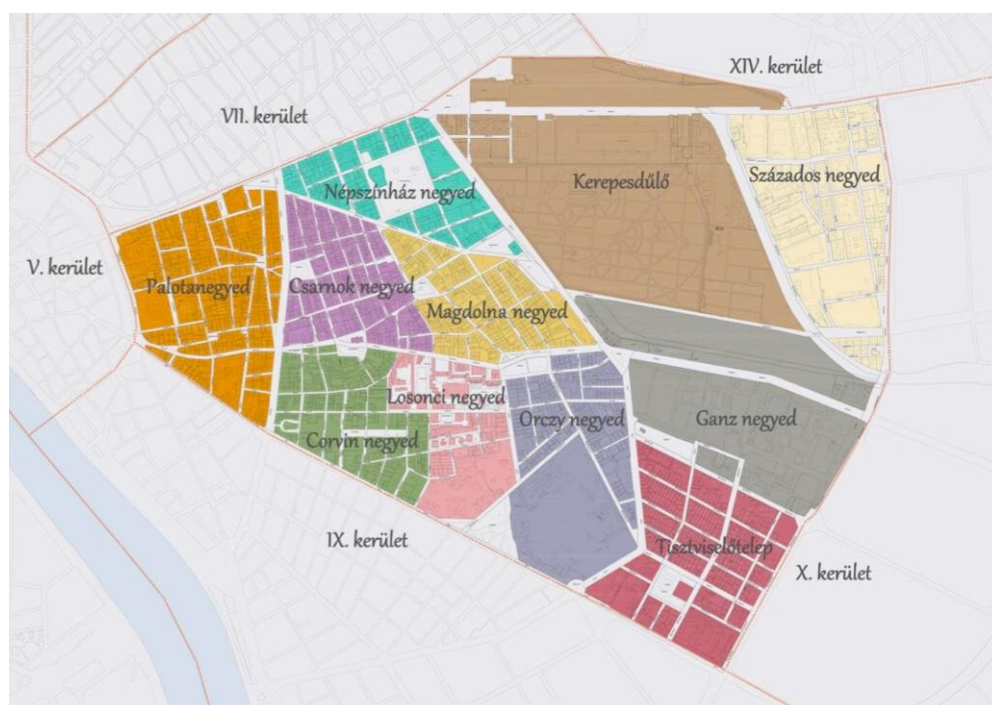
A Magdolna negyedben zajló rehabilitációs folyamatokat dolgozatomban későbbi részeiben a fenti kritikákra figyelemmel egyenként és összhatásukban is megvizsgálom. A szociális városrehabilitáció roma szegény családok kapcsolatrendszerére gyakorolt befolyását önálló fejezetben tárgyalom.²¹

²¹ Lásd részletesen: Dolgozatom 7.2.1. fejezetében.

3 Történeti áttekintés

A Bevezetőben vázolt problémafelvetések kibontása előtt szeretnék néhány szót szólni magáról a kutatási területről: Józsefvárosról és különösképpen annak Magdolna negyed nevű kerületrészéről. Ahogyan a VIII. kerülettel kapcsolatos városi legendák egy része, úgy maga a negyed is „társadalmi konstrukció”. A Magdolna negyed a kétezres évek közepéig ugyanis sem mint önálló entitás, sem mint közigazgatási egység nem létezett. A kerület tizenegy identifikációs negyedre történő felosztásáról a 2005-ös „15 éves kerületfejlesztési stratégia” határozott (Alföldi 2008).

2. számú ábra: Józsefváros negyedei

(Forrás: Települési Arculati Kézikönyv 2017.)

Miközben a különféle ábrázolásokban Józsefváros a legtöbbször „etnikai gettóként”, a fővárosi roma kisebbség állandó lakóhelyeként jelenik meg (György 2009, 2012), egységes, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegénynegyedről még a társadalmi-környezeti szempontból legterheltebb Magdolna negyed esetén sem beszélhetünk (Ladányi 2005). A szociális krízis nagyvárosi szegregátumok helyett szegregátumszerű kerületrészekben, utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódnak.

Ebben a fejezetben a hagyományosan „sokarcú” és vegyes kultúrájú kerület történetéről, „bevándorló negyed” státuszának kialakulásáról, valamint a kerületben zajló városrehabilitációs kísérletek eredményeiről számolok be.

3.1 Józsefváros, mint bevándorló negyed

Józsefváros nevét II. József után kapta 1977-ben. Budapest egyik központi elhelyezkedésű kerülete, amely ugyan a kisebb területű önkormányzatok közé tartozik, mégis a legnépesebbek egyike. A 6,8 négyzetkilométeren elterülő kerület állandó lakossága 73 ezer fő körül mozog, ami megközelítőleg 38 ezer háztartást jelent. Bár – ahogyan a belső pesti kerületek mindegyikében – a lakosság szám az utóbbi húsz évben folyamatosan csökken, az új beköltözőknek köszönhetően itt tapasztalható a legkisebb arányú a népességfogyás (Kovács 2012). A lakosság összetétele igen változatos, a fővárosi viszonylatban sokáig olcsónak számító albérlet és ingatlanárak okán számos külföldi betelepülő és cserediák is lakóhelyeül választotta. A kerületet történelmileg is a különböző vallású, kultúrájú, társadalmi háttérű emberek egymás mellett élése jellemezte, a kilencvenes évektől pedig az idegen ajkú bevándorlók – főként arabok, kínaiak, vietnámiak és nigériaiak – is nagyobb számban megjelentek.

A főváros vasúti megközelítésében Józsefváros kezdettől fogva alapvető jelentőséggel bírt, hamar közlekedési csomóponttá vált. A Józsefvárosi vasútállomás a MÁV első budapesti pályaudvara volt, amelyet a társaság elődjének államosításakor, 1867-ben adtak át. 1867 és 1885 között az államvasutak budapesti főpályaudvaraként működött, 2005-ös bezárásáig az ország keleti és délkeleti részéről származó személyforgalom első számú érkezési helyeként működött. Szerepét ezt követően a nagyobb és korszerűbb Keleti pályaudvar vette át. Amíg korábban az Orczy téren elhelyezkedő vasútállomás a kerület közepére irányította a vidékről ingázók tömegét, a fejletlenebb régiókból a fővárosba igyekvők ma is a kerület szélén találják magukat.

A pályaudvarok megnyitása a kerület fejlődésében lényeges szerepet játszott, a Keleti pályaudvar 1884-es átadásával a Rákóczi út a főváros kereskedelmi és személyforgalmi „főbejáratává” vált. A pályaudvarok létrejötte fellendítette a városrész fuvarozó és bérkocsis iparát. A vasúti áruszállítás térnyerésével Józsefvárosba került a budapesti szén- és tüzfakereskedelem jelentős része, a kerület foghíjtelkein egymást érték a tüzelőanyag-kereskedők telephelyei. Az „aranykornak” tekinthető XIX. században az iparosodás, a kereskedelem és a vendéglátás alakította a kerület arculatát. 1898-ban a Teleki térre települt a főváros

legnagyobb használcikk piaca, a környező utcák kisiparosi mellett – különösen a Népszínház utcában – számos zsibáros üzlet nyílt. Józsefváros etnikai összetétele már ekkoriban is változatos képet mutatott: A Teleki tér környékén élt a fővárosi zsidóság számottevő része, a Mátyás tér vonzaskörzetében laktak a leghíresebb pesti muzsikus cigány családok. A környék kávéházai, cukrászdái, kertvendéglői és kocsmái Budapest más részeiből is ide vonzották a vendégeket.

A centrális elhelyezkedés sokáig a kerület fejlődésének elősegítője volt, ám idővel a lokáció hátrányai is megmutatkoztak. A XX. század második felében az addig kibontakozó iparágak erőteljesen visszaszorultak, a századfordulóra pedig a kerület középrétegét alkotó kisiparos, kiskereskedő és polgári réteg létének alapjai is megrogytak. A század végére Józsefváros ipari területeinek gazdasági lemaradása állandósult, a középrétegek jelentős arányban a főváros más kerületeibe költöztek. A korábban előnyt biztosító közlekedési viszonyok az átmenő forgalom állandósulásához vezettek: a Budapesten szerencsét próbáló, bizonytalan egzisztenciájú tömegek tekintetében a kerület egyre inkább „szűrőként” viselkedett (Kovács 2012).

Ahogy a Pestre költözők első állomása már a századforduló környékén is Józsefváros volt, ez a folyamat a rendszerváltással tovább erősödött. A leromlás mértéke és térbeli kiterjedése azonban a kerület három, sajátos fizikai és társadalmi arculattal rendelkező részét eltérő módon érintette. Míg Belső-Józsefváros Palotanegyedének bérházai többé-kevésbé megőrizték magasabb státuszú lakónépeességüket, Külső-Józsefváros részben lakótelep-jellegű, részben kisházak-kertvárosi beépítésű területeinek társadalmi összetétele is intakt maradt, addig Középső-Józsefváros a „gettósodás” útjára lépett.

A kerületrész leromlásához nem csupán csomóponti elhelyezkedése, hanem a város- és lakásgazdálkodás történelmi előzményei is hozzájárultak. Míg a körúton belül elsősorban az arisztokrácia, a módosabb polgárok, tisztviselők telepedtek le, addig Középső-Józsefvárosban – a Teleki tér környékén, a Nagyfuvaros utca tájékán – a szegényebb rétegek formálták a negyedet. A 19. század utolsó évtizedeiben meginduló bérházépítkezések is e társadalmi csoportok lakásigényeit elégítették ki: a körúton belüli bérházakkal ellentétben itt elsősorban kis alapterületű, egy-két szobás lakások jöttek létre (Berényi 2010). Amikor a '40-es évek végén, '50-es évek elején a bérháztömbök polgári lakásait feldarabolták – társbérleteket, illetve önálló szoba-konyha jellegű lakásokat alakítottak ki – az eleve alacsonyabb alapterületű ingatlanok továbbosztásával életteretlen méretű és légtérarányú lakások keletkeztek. Noha a világháború során az itt álló házak jelentős része megsérült, a lakhatóvá

tételükön túli felújításra a rendszerváltás után sem került sor. Az önkormányzati tulajdonba kerülő lakások esetén az életveszély elhárításán túl az állagmegóvás feladataira sem fordítottak gondot (Ladányi 1992, 2005).

A fizikai-társadalmi hanyatlás az ezredfordulóra a kerület hagyományos kisiparos, kiskereskedő és vendéglátással foglalkozó rétegeit is elérte. A Népszínház és Csarnok negyed, valamint Józsefváros Központ kisboltjai, családi tulajdonban lévő üzletei egymás után zártak be. Ahogyan az „öslakos” kisiparosok, úgy az itt élő polgárosult muzsikus cigányok is munka nélkül maradtak. A szórakozóhelyek mára nem igénylik a hagyományos cigány zenét, a kerület hangszerkészítő- és javító műhelyei iránt is megszűnt a kereslet.

Az elszegényedett zenész cigány családok mellé beszivárogtak a vidékről felköltöző, munkát és olcsó lakhatást kereső roma és nem roma emberek. A helyi lakosság és az átmenő forgalom keresletét a kerületben is megjelenő bevásárlóközpontok, illetve az egykori Józsefvárosi pályaudvar helyén megtelepedett ázsiai kereskedők elégítik ki. A korábban elsősorban a kínai piachoz köthető bevándorlás területileg és a nemzetiségek palettáján is szélesedik. A piacon és vonzáskörzetében zajló kereskedelemben ugyan roma családok is érdekeltek, ám azok a külföldről érkező olcsó tömegáruval szemben árban és szervezettségben sem versenyképesek.

A Középső-Józsefváros főutcájának tekinthető, egykor kávéházakkal, éttermekkel, cukrászdákkal szegélyezett Népszínház utcát mára büfé-élelmiszer, használt ruha és elektronikai kereskedések tarkítják. A vélhetően szerény tőkeerővel rendelkező külföldi üzemeltetők kevéssé foglalkoznak üzleteik megjelenésével, jelentős részük egy éven belül gazdát és profilt vált (Kovács 2012).

3.2 A Magdolna negyed, mint a „Nyócker” esszenciája

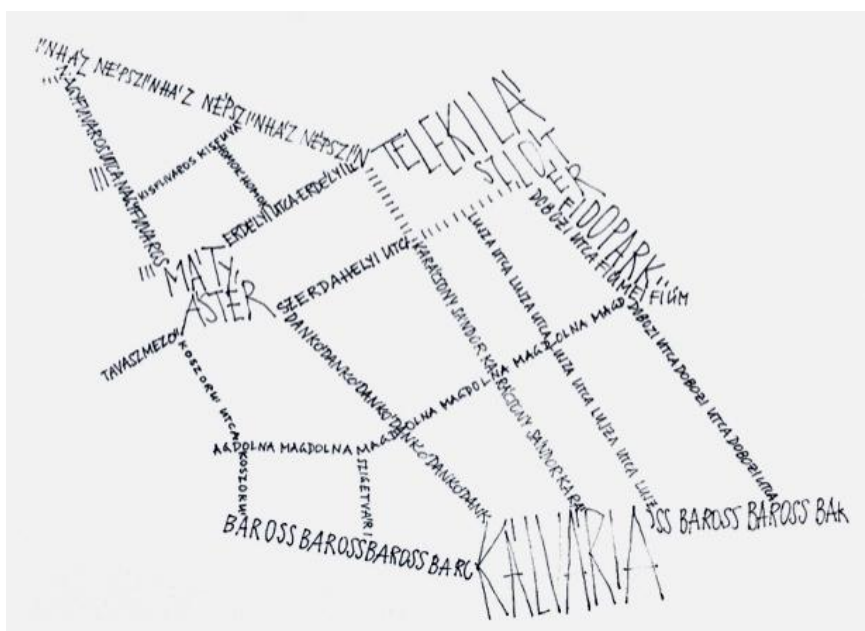
Józsefvároson kívül nem akad olyan fővárosi kerület, amely becenévvel rendelkezne. A „Nyócker” azonban, mint a veszélyes, bűnös városrész, az etnikai gettó szinonimája nem a kerület egészét reprezentálja (György 2009, 2012). A fogalomra érett kifejezésről nem a Palotanegyedre, a Nemzeti Múzeum klasszicista épületére, az azt körülvevő „mágnásfertyára”, vagy az Orczy kert dísztavára asszociálunk. A leszakadó, szegregálódó városrész, a mackónadrágban kószáló rosszarcú alakok filmes díszletét valamennyi ábrázolásban a Mátyás tér környékének málló vakolatú bérházai adják. Gauder Áron és Novák Erik *Nyócker* című animációs filmjének²² helyszínválasztása szociológia értelemben is

²² Magyar animációs film, 90 perc, 2004. , rendező: Gauder Áron, producer: Novák Erik

igen pontos. Az önkormányzat Szociális Osztálya és a kerületi gyermekvédelemi szakemberek számára éppen ezek az utcacsoportok jelentenek rendszeres elfoglaltságot: a Magdolna, Szerdahelyi, Koszorú, Karácsony Sándor, Lujza, és Dobozi utcában található háztartások tagjainak száma jóval magasabb, mint a kerület más részein. Ezekben a kis alapterületű, jellemzően szoba-konyhás, másfél szobás lakásokban gyakran két-három generáció zsúfolódik össze. Bár a kerületben hivatalosan nem létezik „szükség lakás”, még mindig előfordul, hogy az épületek egykori közös helyiségeit, a már lezárt mosókonyhákat, elfalazott lakásokat önkényes lakásfoglalók veszik birtokba (Futó 2003).

A Nagyuvaros utca – Népszínház utca – Fiumei út – Baross utca – Koszorú utca által határolt Magdolna negyed Középső-Józsefváros 34 hektáros területe, ahol közel 12 000 ember él – a rehabilitációs kísérletek ellenére – gyakran harmadik világbeli körülmények között. Bár Józsefvárosban a száz főre jutó lakásállomány az országos átlagnak megfelelő, ezen belül igen magas az egyszobás és az alacsony komfortfokozatú lakások aránya. Különösen az önkormányzati tulajdonú lakások körében figyelhető meg a minőségi lakások hiánya. Az önkormányzati lakások a kerület lakásállományának fővárosi összehasonlításban jelentős hányadát, közel egyharmadát teszik ki. A rossz minőségű lakások Józsefváros területén nem egyenletesen helyezkednek el: a leromlott lakásállomány legnagyobb része szintén Középső-Józsefváros Baross utca és Népszínház utca közötti részére esnek (Futó 2003).

3. számú ábra: A Magdolna negyed utcái

(Forrás: negyed.wordpress.com)

A negyed Budapesten belüli kedvező elhelyezkedése ellenére a főváros legnagyobb kvázi-összefüggő krízisterülete (Alföldi 2008). Koncentráltan találunk itt hátrányos helyzetű családokat, amelyek körében felülreprezentáltak a romák. Középső-Józsefvárosban él a kerület lakosságának mintegy kétharmada, a roma lakosság becsült aránya 20-25 százalék. A fővároson belül és a kerületben egyaránt itt a legmagasabb a munkanélküliség, egyben a legalacsonyabb a gazdaságilag aktív népesség jelenléte. Iskolázottság tekintetében is a Magolna negyedben a legnagyobb a lemaradás: magas az általános iskolai végzettséget sem szerzők aránya, a diplomásoké pedig alacsony. A kerületrész gazdasági potenciálját, foglalkoztatási helyzetét nézve is az egyik legrosszabb Józsefvárosban (Futó 2003). Az ismertté vált bűncselekmények száma az intenzív rendőri jelenlét ellenére magas. Súlyos problémát jelent a kábítószer, különösen az új típusú szintetikus droghasználat elterjedtsége. A köztéri kamerarendszer és a kerületi vezetés rendpárti fellépése ellenére is jelen van az utcai prostitúció.

A kerületrésszel kapcsolatos romantikus ábrázolások ellenére a negyedből éppen az hiányzik, ami a nyugat-európai nagyvárosok bevándorló negyedeinek sajátossága: a vibráló, multikulturális élet. Bárok helyett csupán olcsó kocsmák, bazár helyett csak szűkös áruválasztékú vegyesboltok fogadják az erre járókat. Az egykor igényes, mára az összeomlás határán álló bérházakat többnyire jellegtelen, modern lakóépületek váltják. Ugyan a Mátyás tér és környéke korábban kifejezetten a muzsikus cigányok lakóhelyeként volt ismert, mára a számukra egykor megélhetést biztosító szórakozóhelyek és kisvendéglők a körúton túlra költöztek.

3.3 A városrehabilitáció története

A kerület leromlásának hátterében egyaránt találunk történelmi véletlenszerűségeket és tudatos politikai szándékot. A kerület épületállományában már a II. világháború idején jelentős kár keletkezett: Józsefváros 2130 épületéből mindössze 347 vészelt át viszonylagos épségben a harcokat, 1294 ház megsérült, 450 súlyosan sérült, 39 pedig teljesen elpusztult. A megsemmisült lakások száma az ezres nagyságrendet közelítette (TAK 2017). A háborút követő újjáépítés elsősorban a romos házak lakhatóvá tételét jelentette. 1950-ig még a legnagyobb foghíjakat sem sikerült beépíteni, a kerület a tűzfalak és a kereskedelmi lerakatok városrészévé vált.

Az 1956-os forradalom eseményeinek jelentős része szintén Józsefvárosban zajlott: 1300 ház és 6000 lakás sérült meg. A Corvin-köziek legtovább elhúzódó fegyveres ellenállásának következtében főváros szerte Józsefváros épületállományában keletkezett a legtöbb kár (TAK 2017). Mivel a forradalmárok egyik fő tartózkodási helye Józsefváros volt, ezért az '56 utáni városfejlesztésből mintegy büntetésként a kerület lényegében kimaradt. Az épített környezeten a harcok nyomai még ma is látszanak. A kerületben az új évezred kezdetéig nem történt érdemi fejlesztés, számos ház homlokzatát golyónyomok tarkítják.

1-2. számú kép: Golyó szórta falak a Magdolna negyedben.

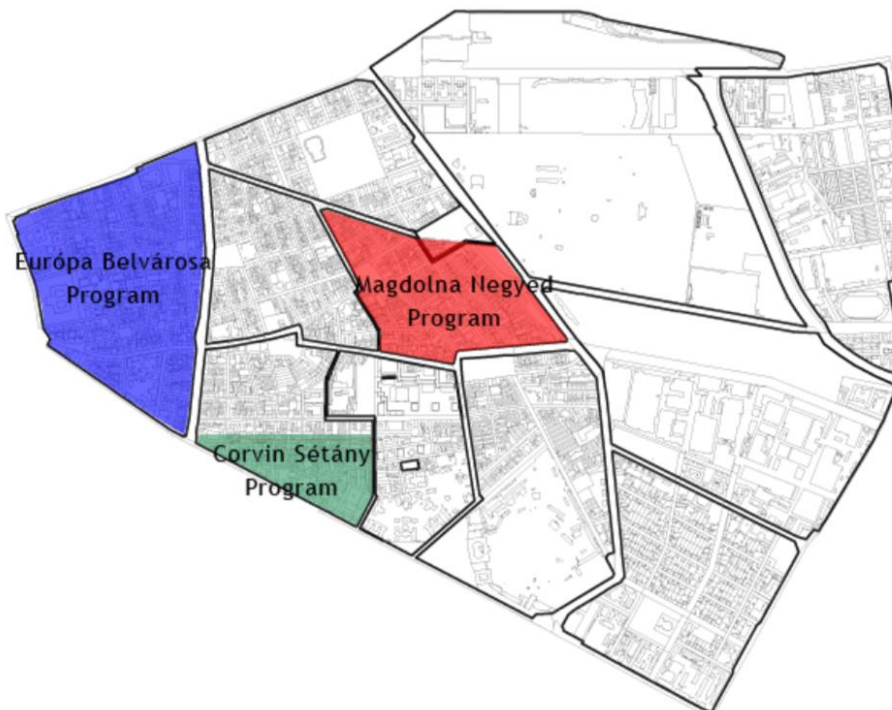
(Forrás: Saját felvétel)

A kerület egészére kiterjedő építészeti rehabilitáció gondolata 1984 óta napirenden van. Középső-Józsefváros jelentős részét már a 90-es évek önkormányzati dokumentumai is krízisterületként határozták meg. A rehabilitációs elképzelés azonban nehezen intézményesült, a várospolitikai koncepciót csak 1996-ban fogadták el, a tudatos kerületfejlesztés 1997-től indulhatott meg (Futó 2003).

Az átfogó városrehabilitációs tevékenység az elmúlt 15 évben a kerület három részére koncentrálódott. Belső-Józsefváros Palota negyedében 1997-től kisebb megszakításokkal folyik a városmegújítás, Középső-Józsefvárosban a Futó utca vonzáskörzetében 1999-ben kezdődtek meg a munkálatok, a környék teljes megújítása 2008-ban fejeződött be. Szintén Középső-Józsefvárosban a Corvin Sétány Program (korábban Corvin - Szigony Projekt) keretében 2002 óta komplex városrehabilitáció zajlik. A Magdolna negyedben pedig – az

önkormányzat többségi tulajdonában álló²³ – Rév8 Zrt. először 2005-2008 között valósította meg a Magdolna Negyed Program első, majd 2008 és 2011 között a második, 2012 és 2014 között pedig a harmadik szakaszát (Alföldi 2008).

4. számú ábra: Józsefváros rehabilitációs programjainak területei

(Forrás: Rév8 Zrt. (2012): Magdolna Negyed Program III., Teljes Akcióterületi Terv)

Noha a városmegújítás először Józsefváros Nagykörúton belüli részét érintette, a rehabilitációs munkák fókuszja már a kétezres évek közepe táján áthelyeződött. A kerületi vezetés idővel úgy látta, hogy Belső-Józsefváros fejlődését a magántőke is biztosítani tudja, így az erőforrásokat Középső-Józsefvárosra célszerű összpontosítani. A korábban épületekre koncentrált rehabilitáció helyett a negyedeket átfogó, komplex városmegújítás ambíciója került előtérbe. Kerületi sajátosságként pedig a városrehabilitáció két, eltérő szemléletű formája lényegében párhuzamosan nyert teret. Míg a Corvin - Szigony Projekt akcióterületén a városépítési beavatkozások domináltak, addig a Magdolna negyedben a szociális rehabilitáció eszközei váltak hangsúlyossá (Alföldi 2008).

²³ A szociális városrehabilitáció lebonyolítására egy gazdasági társaságot hoztak létre, amelynek tulajdonosai a kerület, a főváros és az OTP Bank voltak.

A jelentős volumenű, alapvetően *slum clearance* – népiesen buldózeres városrekonstrukció – szemléletű Corvin - Szigony Projekt a Corvin mozi és Klinikák közötti 22 hektáros területen a leromlott épületállomány elbontását, illetve új házak építését jelentette. Az önkormányzat az érintett területen saját tulajdonú ingatlanjaiból (a lakásállomány 74 százaléka) kiköltöztette a bérlőket, a magánkézben lévő lakásokat pedig kivásárolta (TAK 2017). Bár a projekt kommunikációja szerint a változás a kiköltözők számára is előrelépést jelentett, mindez lehetőséget biztosított arra, hogy a „problémás” társadalmi csoportoktól csomagban szabaduljon meg a kerületrés. A gyakorlatban az egykori bérlők a pénzbeli kártalanítás és a cserelakás alternatívája közül választhattak.

A Magdolna Negyed Program szellemisége a Corvin negyedben végbement beruházástól jelentősen eltér. Az ott lezajlott nagyarányú lakosságcserevel ellentétben a Magdolna negyed dzsentrifikációja valamivel szelídebb ütemű. A szociális városrehabilitáció célkitűzése az alacsony státuszú családok leszakadásának mérséklése: az emberhez méltó lakókörülmények biztosítása mellett az új kulturális-közösségi terek megteremtése. Az épület és közterek felújítását valamennyi szakaszban társadalmi, közösségi, szociális és bűnmegelőzési, valamint gazdasági, foglalkoztatási alprogram kísérte. Az épített környezet megújítása során a helyi közösség aktivizálása, bevonása is fontos célkitűzés volt.

A szociális városrehabilitáció normái szerint már a tervezéskor is a társadalmi és építészeti környezet egyensúlyára kell törekedni, ám ez a gyakorlati megvalósítás során nehézségekbe ütközhet. Míg a „buldózeres városrekonstrukció” az adott kerületrés társadalmi összetételének gyökeres megváltozásához vezet, addig a szociális városrehabilitáció esetén fennáll az esélye, hogy a pontszerű beavatkozások eredményeit idővel ismét felemészti a környezet (Csizmady 2011). A Magdolna negyedben történt épület-felújítások során a lakók bevonása fontos kritérium volt, így számos esetben nem a rászorultság, hanem az érintettek aktivitása határozta meg a beavatkozások területét.

A városfejlődés történeti sajátosságai, a kerületrésben lezajlott városrehabilitációs programok és – az ezekkel részben összefüggő – ingatlanpiaci folyamatok eredményeként a Magdolna negyed térstruktúráját igen változatosan alakult. Területén alapvetően a lakófunkció dominál: jellemzően zártosú, zártudvaros beépítésű, ám számos foghíj és alacsony szintszámú épület is uralja, sűrűsége elmarad a belsőbb városrészekétől.²⁴

²⁴ Lásd 5. számú melléklet: Épülettípusok a Magdolna negyedben

A negyed lakóháza három jellegzetes épülettípusra oszthatóak fel: A földszintes kispolgári házak és a hozzájuk tartozó – eredetileg gazdasági rendeltetésű, mára „spontán belakott” – melléképületeket közrefogó emeletes, gangos bérházak felújított, részlegesen felújított, illetve felújításra váró tömbjei mellett a kétezres évek második felében egyre nagyobb arányban jelentek meg új építésű társasházak. A foghíjtelkek és épületszanálások helyén a városszövetbe ékelődő magánérs fejlesztések hatására a korábbi kvázi-szegregátum övezet társadalmi összetétele egyre inkább heterogénné vált: A negyed legalacsonyabb státuszú lakóinak utcacsoport szintű bezártsága egyre inkább bérház szintű szegregációvá alakul.

3. számú kép:

A Magdolna utca „három arca”: földszintes és 2-5 emeletes bérházak rehabilitált és rehabilitációból kimaradt épületei, új építésű társasházai.

4. számú kép:

Rehabilitációra váró házak a Lujza és a Koszorú utcában.

(Forrás: saját felvétel)

Bár a szociális városrehabilitáció elvileg lehetőséget teremt a különböző társadalmi csoportok találkozására, a Magdolna negyedben létrejött új lakásállomány összetétele nem kedvez a betelepülő népesség megtartásának. Az ezredforduló után épült házak között felülreprezentáltak nemcsak a gyöngye minőségben kivitelezett, hanem – feltehetően a gyors értékesíthetőség okán – kifejezetten kis alapterületű lakások. A helyi lakosság állandósulásának akadályát jelzi, hogy egy felmérés során a megkérdezett józsefvárosiak egyötöde nyilatkozott úgy, hogy 2-5 éven belül máshova költözne (Csizmady 2011).

Mivel mind a cserelakások, mind a rehabilitáció során megújított otthonok esetén alapfeltétel a komfortnövekedés, a lakásstruktúra és a komfortszint változása egyaránt a fenntartási költségek növekedését eredményezi. A díjhátralékok felhalmozása miatt bekövetkező kilakoltatások, illetve az épületbontások során más lakónegyedben felajánlott cserelakások éppen azt a kapcsolati hálót szakítják meg, amely a legszegényebb családok számára az élet keretét jelenti.

4 Család és rokonság

Míg a szegénység és kirekesztettség hagyományos elméletei az intézményi környezetbe való beágyazottságot vizsgálják, saját kutatásomban az informális életvilág normarendszerét veszem górcső alá. Bár a hivatalos világból kiszorult, „intézmény alatti” rétegek számára a rokonság marad az egyetlen stabil társadalmi struktúra, a „nagy családnak” tulajdonított vérségi alapú szervezettség egyrészt romanticizálja a szegénységet, másrészt elnagyoltan ábrázolja a kapcsolathálózat összetételét.

A fenti felvetéseknek megfelelően a Magdolna negyedben élő roma szegény családok belső kohéziójának mozgatóit és korlátait keresem. A családszerkezet sajátosságainak feltárásával az intézmények helyébe lépő emberi kötelek, „szokásrendiségek” jelentőségét vizsgálom. A roma szegény családokra jellemző több generációs együttélés leírásán túl a rokoni kapcsolatok kiterjedtségét is kutatom. A kapcsolattartás szerepeinek és funkcióinak bemutatása után a párválasztási szokásokra is kitérek.

4.1 Nagycsalád vs. háztartás

A vonatkozó szakirodalom a kiterjesztett családok leírása során a vérségi kötelek szervező erejét emeli ki. A fővárosban azonban a vérségi kapcsolatok teljességét már csak a családok földrajzi távolsága miatt sem lehetséges fenntartani. Bár a társadalmi határok megmerevedésével kapcsolataik jelentős arányban a rokonsági rendszerek keretei közé szorultak, legalább ennyire igaz, hogy erős kötéseik idővel szintén „családiakká”, „fogadott családiakká” válnak.

A fővárosi roma szegény családok gazdasági, életszervezési nehézségeik esetén a rokonsági-szomszédsági ismeretségeiket mozgósítják. A kapcsolatháló beszűkültségét, a csoporthatárok átjárhatatlanságát jelzi, hogy a rendszeresen segítséget nyújtók pusztán e viszony okán is a „fogadott nagycsalád” tagjává válhatnak. Miközben a polgári világban a háztartás az egy kasszáról élők csoportját jelöli, az általam vizsgált szegény családok esetén a közösen gazdálkodók köre – Polányi Károly „szubsztantív gazdaság” fogalmára utalva (Polányi 1976, Krémer 2015) – szélesebben értelmezendő: a piacin kívül magában foglalja az egyéb gazdasági motívumokban (önellátásban, ajándékok reciprocitásában, közösségi redisztribúcióban stb.) való együttműködést is. A „nagyháztartás” tehát az egymással valamiféle gazdasági kooperációban, cserehálózatban érdekelt személyek közösségét öleli fel.

Ennek a bonyolult, a megélhetésben a legkülönbözőbb viszonyosságokat szokássá, sőt rutinná emelő mechanizmusnak a vérségi kapcsolatok csupán a keretét jelentik.

A közvetlen szomszédságra is kiterjedő kölcsönös segítségek hálózatát a bizalmi viszonyok kötelmei tartják fenn. Hogy a vérségi-rokoni „nagy család” tágabb halmazából kikkel ápolnak intenzívebb „nagyháztartási” kapcsolatokat, elsősorban praktikus szempontok dominálják. Míg a polgári családban a jövedelemszerzési magatartások jellemzően individuálisak, a gazdálkodási funkciók pedig a fogyasztásra, illetve a generációk közötti allokációra korlátozódnak, addig a Magdolna negyed „nagyháztartásai” a teljes gazdálkodási-életszervezési folyamatra hatással vannak.

Noha a „nagy családi“ kötelek fővárosi körülmények között fellazulnak, a „nagyháztartás“ családmagját jelentő nagyszülő-szülő-gyermek kapcsolatok a polgári családban megszokott kötődéseknél jóval erősebbek. A nagyháztartás hétköznapijaiba az együtt élő generációk mellett nem ritkán a szülő testvére és azok gyermekei is bekapcsolódnak. Mialatt a vérségi kapcsolatok egy része elveszíti funkcionális szerepét, akár a közvetlen szomszédság, akár a jövedelemszerzési tevékenységek állandó résztvevői felértékelődnek. Tekintve, hogy a „nagyháztartás” a gazdasági közösségen túlmutató jelentőséggel bír, az abba való bekerülés gyakran a szűk családba történő befogadás előszobája.

4.2 A családszerkezet sajátosságai

Mivel a családszociológia, illetve a nemzetközi szegregátum irodalom a marginalizált helyzetű csoportok leírása során a *kiterjesztett család* (extended family) fogalmát használja²⁵ – a terminológia átvétele mellett – azon belül (1.) a szélesebb értelemben vett, vérségi alapú *nagy családot*, (2.) az abban intenzívvé váló, gazdasági-életszervezési közösséget biztosító *nagyháztartási kapcsolatokat*, valamint (3.) az utóbbi családmagját jelentő *több generációs családot* különböztetem meg.

Kutatásom során – a családszerkezet leírásán túl – azokat az elveket, prioritásokat, válaszreakciókat próbáltam feltárni, amelyek az eltérő családformák megszilárdulásához vezettek. A rokonsági rendszer működési logikáját a „háztartásközpontú” szemlélet és a nagy családi hierarchia normaalkító szerepe befolyásolja. A családszerkezet sajátosságainak leírásához a *kiterjesztett család* fogalmi ellenpárjaként a *polgári családot* használom.

²⁵ Lásd részletesen: Dolgozatom 2.2.3. fejezetében.

4.2.1 A nagyháztartás működési logikája

A család és háztartás megközelítése jelentősen különbözik a középosztály szemléletétől. A polgári család háztartási funkcióit – életciklusai függvényében – a családi funkcióknak alárendelten szervezi meg. Ezzel szemben a roma szegény családok esetében a megélhetés biztosítása rendre háttérbe szorítja a nukleáris család egyéni igényeit. A létfenntartásért folytatott küzdelem a részcsaládok „törekenységéhez”, a határok elmosódásához vezet.

Az általam vizsgált szegény családok esetén a *háztartás* tekinthető a megélhetés, a közös gazdálkodás “funkcionális egységének”, amely a kiszámíthatatlan jövedelmek világában felülírja a vérségi kötelékek alapján körülírható család szerepét. Amíg tehát középosztálybeli viszonyok között a családok szexuális, reprodukciós, gyermeknevelési és szocializációs rendeltetését tekintjük elsődlegesnek (Cseh-Szombathy 1990), a permanens létbizonytalanság viszonyai között a háztartás fenntarthatósága határozza meg az életközösségek prioritásait.

Mivel a háztartások működésének biztosításához valamennyi együtt élő családtag tevékeny részvétele szükséges, a családok gyermeknevelési és szocializációs feladatai nem csupán a szülőket terhelik. Annak függvényében, hogy miképpen garantálható a gyermekek jóléte és biztonsága, a hagyományos szülői teendők ellátásába a nagymamák, nagynénik, testvérek és unokatestvérek – olykor a szomszédság egy része – is bekapcsolódik.

„A lányomnak kis korától úgy van megszokva, hogy a mama meg a nénje (nagynéni) vigyáz rá, ha én dolgozok. Amikor esti műszakra megyek konyhára vagy takarítani, akkor sem sír utánam. Most, hogy elment a nővérem albérletbe, úgy kell utána hordani, a mami nélkül meg egy fél napot sem tud megenni.” (1. sz. interjúrészlet: nő, 24 éves)

4.2.2 Szerepek a nagyháztartásban

Mivel a családok többségében a férfiak munkája biztosítja a stabil bevételeket, így – a tradicionális, premodern mintáknak megfelelően – a nők állnak a háztartások középpontjában. Ugyanakkor – amint Czibere Ibolya is utal rá (Czibere 2012) – ez a központi szerep nem feltétlenül egyenlő a családfői pozíció betöltésével. Ahogyan a családok pénzkezelői funkciói, úgy a különféle normáknak és szerepeknek való megfelelés szocializációja sem a nők kizárólagos feladata. Noha a megélhetés és a gyermeknevelés felelőssége megoszlik a család generációi között, a háztartás operatív teendőinek ellátása – jellemzően a központi koordinációt ellátó nagymamák keze alatt – az adott háztartások nőtagjainak kötelezettsége. Az első gyermek születése éppen ezért fontos identifikációs szereppel bír és sokszor

konfliktusos döntések egész sorát eredményezi. Gyakran ilyenkor dől el, hogy a létrejött új család melyik rokonsági rendszerhez igazodik.

„Amikor megszületett a lányunk, a párom családjához költöztünk. Mivel a testvéreimmel akartam dolgozni, állandóan veszekedtünk. Végül inkább visszaköltöztünk anyuékhoz, cserébe mindennap átjárunk az anyósomhoz.” (2. sz. interjúrészlet: férfi, 21 éves)

A szegény családokra jellemző anyaközpontú lakóhelyválasztás a fiatal szülők számára komoly segítséget jelent. A férfi beköltöző gyakran a befogadó család férfi tagjaival közösen keres munkát, a befogadó anyós pedig domináns szerepet játszik a gyermeknevelésben.

„A nővérem kisfiát anyu neveli. Korán szült, az új ura pedig nem akarta más gyerekét magához venni. Egy kicsit így van ez a sajátommal is, mert a Vivi (élettárs) sem mindig felnőtként áll a dolgokhoz.” (3. sz. interjúrészlet: férfi, 23 éves)

Az anyával, illetve az anyai háztartással való szoros kötelék az önálló életvitelt folytatók esetén is fennmarad. A férfiak számára az anyai háztartás sok esetben a családalapítás és a független lakhely fenntartása mellett is kiegészítő élelemforrást jelent. Férfi beszélgetőtársaim közül többen tettek említést arról, hogy a napi munkát követő első étkezést az édesanyjuknál bonyolítják, csupán ezután térnek haza a jellemzően néhány utcával, háztömbbel távolabb található lakásaikba.

4.2.3 A családok törékenysége

A magasabb ingatlanárak okán a családot alapító fiatalok a vidéki viszonyokhoz képest nehezebben jutnak önálló lakhatáshoz, így a több generációs együttélés akár élethosszig is tarthat. A tartós elköltözésre, a lakások bővítésére a fővárosban csak keveseknek adódik lehetősége. A komfort nélküli lakások fürdőszobával, illetve mellékhelyiséggel való ellátása általában a spájz átalakításával történik. Ennek hiányában a zuhanyzó a konyhában kerül elhelyezésre. Az önkormányzat által kiürített és befalazott szomszédos lakás elfoglalására, illegális egybenyitására is akad példa (Ambrus 2000, Futó 2003, Tábori 2009).

A lakhatási szegénység, a lakásínség dacára az életközösségek időtartama hektikusan alakul: a családok törékenységét a részcsaládok instabilitása bizonyítja. Mivel a több generációs együttélés állandó konfliktusforrást jelent, ezért a közös lakhatásnak van egyfajta folyamatos

önmozgása (Durst 2006, Kovai 2015²⁶). Amíg az egyes családtagok közötti béke helyre nem áll, a haragos felek kisebbségbe került tagjai önként hagyják el a számukra ellenséges környezetet. A kiköltözők gyakran a velük szolidáris családrészek valamelyikénél találnak menedéket, akikkel hosszabb-rövidebb időre életközösségre is lépnek.

„Legutóbb csúnyán összekaptunk a sógornőmmel. A család meg mind mellé állt, az uram is csak hallgatott. Fogtam a gyerekeket és már mentünk is a nénémhez (nagynéni), ott voltunk jó két hetet (...) Nem kérték, de amit kerestem azt mind együtt költöttük, nem adtam haza egy forintot sem“ (4. sz. interjúrészlet: nő, 24 éves)

A konfliktusok állandósulása bizonyos családok esetén kétlakiséget eredményez. Interjúalanyaim egy része arról számolt be, hogy az egyes részcsaládok földrajzi közelsége miatt – anyagi és párkapcsolati körülményeik függvényében – „ingázó életmódot“ folytatnak. Tekintve, hogy befogadók számára a több generációs együttélés megszokott életforma, a befogadottak jövedelmei kompenzálják az ottlétük okozta kényelmetlenséget.

„Kimondani is rossz, de tízen élünk egy begalériázott szobakonyhában. Étél, ital, ruha mindig van, de egy normális életre kilátásunk sincs. Ha a zsúfoltság miatt kitör a balhé, akkor is van hova menni. Áthurcolkodunk a mamához (nagymama) a Diószegibe vagy más rokon fogad be. Egész életemben csak költözködtem, mégsem jutottam sehova.“ (5. sz. interjúrészlet: nő, 22 éves)

4.2.4 Családmag a nagyháztartásban

A családok többközpontúsága ellenére az egyes tagok között nem feltétlenül azonos erősségű az érzelmi kötelék. A nagyháztartásoknak akadnak állandó és időleges résztvevői. Amíg a családok központi szereplőinek tekinthető „mamák” életben vannak, addig gyermekeik között – különélés esetén az anyai háztartás felkeresésével egybekötött – napi szintű kapcsolat áll fenn. Kapcsolati naplóim tanulsága szerint ez a kötelék az édesanya halála után sem szakad meg, legfeljebb heti rendszerességűre csökken.

A családmag részét képezik azok a testvérek is, akik vagy nem házasodtak meg vagy valamilyen módon (pl. válás, házastárs halála) elvesztették a párjukat. Az egyedülálló

²⁶ Bár Durst Judit és Kovai Cecília megfigyelései elsősorban a kistelepülési szegregátumok roma szegény családjaira vonatkoznak, a családszerkezet leírásával kapcsolatos eredményeik egy része a nagyvárosok hasonló társadalmi helyzetű lakóira is általánosítható.

édestestvér be-, illetve visszafogadása életkortól függetlenül magától értetődő kötelezettség: ezek a személyek a szülői házban vagy testvéreik családjában lelnek otthonra.

„A húgom már vagy öt éve velünk él. Volt egy ura, de nem jól bánt vele. Nem lett volna hova mennie, úgyhogy inkább hazajött anyu házába (lakás). Nem dolgozik, mert le van százalékolva, de sokat segít a gyerekekkel, nekem három van, neki meg nem született egy se.”
(6. sz. interjúrészlet: nő, 36 éves)

Míg az édesapák egy része új családot alapít, a nagyháztartás befogadott tagjai pedig idővel önálló életet kezdenek, addig az édesanyák a család immanens részét képezik. A körjük szerveződő életet nem csupán a háztartáson belüli irányító és pénzkezelő szerepük²⁷, hanem az őket övező tisztelet is jelzi. A női háztartásfők kiemelt szerepéről a leányunokák névválasztási szokásai is tudósítanak. Az interjúalanyaim körében népszerű extravagáns nevek²⁸ kizárólag abban az esetben kerülnek szóba, ha a nagymama a gyermek születésének pillanatában még életben van. Amennyiben az unoka a nagymama halála után érkezik, automatikusan az elhunyt nagyszülő nevét örökli.

4.2.5 A magánszféra beszűkülése

Mivel a több generációs együttélés rendszerében beszűkül a magánszféra, a tabuk, szemérmek, intimitások és a hozzájuk kötődő nyilvánossági korlátok is máshol húzódnak. A középosztálybeli konformokkal ellentétben – ahol a család egységének látszatát akár hazugságok árán is fenn kell tartani – a társadalmon kívüli szegénységben élők magánélete nemcsak a család, hanem az adott bérház, sőt a környék szeme előtt zajlik (Ambrus 2000, Kecskés 2005, Tábori 2009). A párkapcsolatok kifelé és befelé is szenvedélyesebbek: a házastársi konfliktusok esetén a vitában állóknak saját igazukról a szélesebb környezetet is meg kell győzniük. A morális kihágások megítélései éppen ezért szélsőségesebbek. A „nagy családi ítélőszék” előtt elbukottakat nem csupán a szűkebb családjuk, hanem a rokonsági rendszer egésze rekeszti ki.

²⁷ A háztartáson belüli egyenlőtlenségekről, illetve az idősebb nők autoritásáról dolgozatom 6.3. fejezetében részletesebben is írok.

²⁸ A szokatlan utónevek gyakori előfordulásának egyszerű magyarázata van. A társadalom perifériáján élő emberek számára a világgal való kapcsolatot szinte kizárólag a televízió jeleníti meg. A dél-amerikai szappanoperák hősei pedig bőrszínük és rasszjegyeik alapján kézenfekvő azonosulási lehetőséget kínálnak.

Bár az összezártág a konfliktushelyzetek fokozódásához vezethet, a rokonság gyakran az indulatok megfékezésében, a vitás felek békítésében is szerepet játszik. A kibontakozóban lévő ellentétek sokszor éppen a közösség nyomása miatt nem válnak nyílt perlekedéssé. A vitás felek inkább más családtagokat igyekeznek maguk mellé állítani. A családi viszályokkal kapcsolatban szinte mindig kötelező állást foglalni, a véleménynyilvánításból lehetetlen kimaradni. A tekintélyes családtagok az álláspontjukat támogatókat és ellenzőket gondosan számon tartják. A fiatalabb rokonok konfliktusai esetén az ellenségeskedés lezárásához az érintett felek megegyezésén kívül a tekintélyes rokonok jóváhagyó egyetértése is szükséges.

„Nálunk, ha vita van, akkor arról az egész család rögtön értesül. Aztán hiába mondom, hogy törődjön mindenki a maga dolgával, ezek akkor is mindenbe beleszólnak. Legutóbb a néném (nagynéni) a Havannáról (Havanna lakótelep) telefonált ide, mert ő aztán onnan nagyon tudja, hogy nálunk mi megy éppen a Lujzában. (...) Aztán úgy lett vége, hogy átjött a Vince (nagybácsi) és jól helyre tette az öcsémet, mert annak azért nem mer visszaszólni senki a családból.” (7. sz. interjúrészlet: nő, 31 éves)

4.3 A rokoni kapcsolatok kiterjedtsége

A következőkben a rokoni kapcsolatok kiterjedtségét, a kapcsolattartás szerepeit vizsgálom. A vérségi-rokoni “nagy család” tágabb halmazában intenzívvé váló “nagy háztartási” kapcsolatokat a szomszédsági-munkatársi viszonyokra is kiterjedő megélhetési együttműködések tartják fenn. A rokonsági rendszerekbe szorult barátságok és szociális kapcsolatok háttérével önálló fejezetrészben foglalkozom.

4.3.1 Gazdasági közösség

Ahogy a bevezető szakaszban már utaltam rá, a polgári világban a “háztartás” az egy fedél alatt, egy kasszáról élők csoportját jelöli. A Magdolna negyed családi elrendeződései azonban egyfajta kevert jelleget mutatnak: az egyének hétköznapi tevékenységei – a fizikai tartózkodástól az életszervezési együttműködésig – túlnyúlnak szűken vett otthonaik határain. Ahogy az asszonyok hétköznapi tevékenységei sem csupán ott zajlanak, ahol álomra hajtják fejüket, úgy a családok „gazdálkodási egységei” is magukba olvasztják a szélesebb rokonságot, gyakran a szomszédsági kapcsolatok egy részét is.

A látszat ellenére azonban a rokonság funkcionális kapcsolattartása – a vérségi nagycsaládon belül – csupán az unokatestvérekig terjed. A nagyháztartási kapcsolatok a szülők származási családjának tagjaira korlátozódnak: az élet kereteit jellemzően a nagybácsik és nagynénik, azok házastársai és gyermekei jelentik.

Mivel a kerületben élő rokonság folyamatos interakciója mögött rendszerint valamilyen gazdasági szükségszerűség, családon belüli szerepmegosztás húzódik meg, ezért az egyes családrészek között fennálló gazdasági-életszervezési közösség hatékony fenntartása szélesebb körben nehezen képzelhető el. A mindennapokban számon tartott rokoni kör korlátozottsága persze nem jelenti azt, hogy az ünnepek és egyéb kiemelt események idején nem látnák szívesen a távolabbi családtagokat. Míg hétköznapi érintkezéseik szinte kizárólag a fent leírt rokoni hálózatra szűkülnek, addig a keresztelők, esküvők, virrasztalók, illetve a tekintélyesebb rokonok ünneplésére szervezett események a szélesebb családi kapcsolatok fenntartására dedikált időpontok.

Bár a vidéken élők rendszeres meghívására a családok többségének nincs lehetősége, más megítélés alá esnek a rokonsági hálózat segítségével Budapesten szerencsét próbáló fiatalok. Mivel az itt élők számára mindig jól jön egy újabb kereső, a vállalkozó szellemű rokon és ismerős befogadására általában akad jelentkező. A fővárosban megtelepedni szándékozó távolabbi rokon az öt istápoló családdal lép életközösségre, jellemzően annak férfi tagjaival közösen áll munkába.

„Az öcsém (unokaöccs) a nyárra jött fel dolgozni, mert ahol ő lakott ott nemigen van munka. Aztán itt megtalálta magát, az urammal jár aszfaltozni. Már nem is tudnánk nélkülözni, a gyerekek is megszokták. Itt alszik a galérián, a barátnője is úgy van nálunk, mint egy családtag.” (8. sz. interjúrészlet: nő, 28 éves)

Az egyes családrészek között fennálló gazdasági közösséget a segítségnyújtás viszonyossága tartja fenn. A rendszertelen jövedelmek világában a szívességek értékét nem a hitelekkel kapcsolatos törlesztési határidők betartása, hanem a szabadon átváltható kölcsönök azonnali lehívhatósága jelenti. A készpénzben, naturáliákban, munkaerőben nyújtott segítségnek csupán a mértékét és a minőségét tartják számon. A szívességi rendszerek hálózata nem a haszonszerzést, hanem a részcsaládok stabilitását szolgálja.

Ahogy Fehér Katalin és Virág Tünde kapcsolódó tanulmányai (Fehér – Virág 2014, Virág 2007, 2017) is utaltak rá: a számon kérhető viszonyoságon alapuló kapcsolatok esetében a kölcsönös érdekek a meghatározóak. Amíg a család valakinek a munkaerejére, szaktudására,

forgatókékjére vagy éppen háztartási segítségére rendszeresen támaszkodhat, addig az adott személy – a fennálló rokonsági foktól függetlenül – a nagyháztartás tagjának számít.

4.3.2 Életszervezési közösség

Mivel az általam vizsgált családok túlnyomó többségének rokonságon kívüli szociális kapcsolatai meglehetősen korlátozottak (szomszédok, utcabeliek), így – főleg az asszonyok – szinte folyamatosan egymás lakóhelyei között mozogtak. Ennek a sajátos, jellemzően a nyolcadik és kilencedik kerület általuk lakott utcáira korlátozódó „vándorlásnak” unaloműző szerepén túl is fontos életszervezési jelentősége van.

A fővárosi szolgáltatóipar legalacsonyabb presztízsű állásaiban dolgozó, keresetüket egyéb alkalmi munkákkal (seftelés, piacozás, lomizás stb.) kiegészítő²⁹ nők egymás segítségével aligha volnának képesek a háztartás és a gyermeknevelés feladatait is ellátni. A körükben tapasztalható szinte folyamatos munkahelyváltás ugyanúgy a hétköznapi természetes velejárója, mint a testvérek és unokatestvérek háztartási, gyermeknevelési teendőibe való bekapcsolódás. A szívességek hálózatának nem csupán a kölcsönös gyermekfelügyelés, hanem az információcsere, az élelmiszer- és ruhabarter is szerves része. Az intenzív kapcsolattartás az életszervezési információk megosztása (hol és mit érdemes vásárolni, milyen munkalehetőségek kínálóznak stb.) mellett a kikapcsolódás, az egymás számára nyújtott „kozmetikai szolgáltatások” terepe.

„Ha nekem nem lenne az anyósom, a sógornőm meg a néném (nagynéni), akkor nemigen élnék meg. Az uram nem olyan, akire rá lehet bízni két gyereket, az még a játszótérre sem jön le velünk soha. Ha dolgozni kell menni, akkor a gyerekeket anyósoméokra hagyom vagy viszem át a nénémhez, vagy a barátnőmhöz a Szigonyba (Szigony utcai lakótelep). Azzal is felváltva vigyázunk egymáséra. (...) Ő a szomszéd faluból való, gyermekkorom óta ismerjük egymást. Amikor feljött, nálunk lakott, aztán mi laktunk náluk a két gyerekkel, össze vagyunk szokva. Ő még éjszakára is vállalja a két gyereket, ha anyósomnak már sok a pulya (kisgyermek lovári nyelven).” (9. sz. interjúrésztlet: nő, 26 éves)

A napi szintű kapcsolattartás rokonsági rendszeren belüli centrumai részben a családok idősebb és tekintélyesebb nőtagjai, részben a tágasabb – jellemzően több nukleáris családnak is otthont adó – lakással bíró rokonok lakóhelye köré szerveződnek. Az önkormányzati bérlakások szűk alapterülete, az ott élők összeczártsága miatt a rokonság életszervezési

²⁹ A jövedelemszerzési stratégiákról dolgozatom 5.1. fejezetben részletesebben is írok.

együttműködése gyakran az egyes részcsaládok szomszédságát is magába olvasztja. Az aktív közösségi élet, egymás otthonainak átjárhatósága a felelősség-megosztás fontos garanciája. A nyitott lakások, a lépcsőházak és belső udvarok világában látszólag felügyelet nélkül kóborló gyermekcsoportok, a családok értékei és használati tárgyai a közösség óvó, védő – olykor elrejtési kész – oltalma alatt állnak.

„Van rácsunk az ajtón, de csak akkor zárom, ha senki nincs itthon. Itt télen-nyáron úgyszólván az egész cigány (a szomszédokra céloz) a gangon. Valaki mindig beszélget, szívják a cigarettát. A szomszéd gyerekei, meg az enyimék is ki-be járnak. Jó időbe nyitva is hagyom, hadd szellőzzön át a ház.” (10. sz. interjúrésztlet: nő, 31 éves)

4.3.3 Rokonság és szociális kapcsolatok

Noha az általam vizsgált szegény családok baráti és munkajellegű viszonyai a rendszerváltást követően a rokonsági-szomszédsági érintkezésekre szűkültek be, a vérségi kötelékek dominanciája nem megy feltétlenül a kapcsolatbővítés kárára. A rokonság számos esetben híd szerepet tölt be az egyén és a szélesebb közösség viszonylatában. A nagybácsi vagy az unokatestvér ismeretsége épp úgy válhat baráttá, munkatárssá – idővel esetleg rokonná – ahogyan a „nagyháztartás“ a nagymama szomszédját is magába olvaszthatja:

„A Jutka néni (szomszéd) az nekünk eredetileg nem volt rokonunk, csak ahogy a férje meghalt, utána anyuval már sok mindent együtt csináltak. Igazából az ő gyerekei, meg mi szinte együtt nevelkedtünk, olyan volt a két ház (lakás), mintha egybe lenne építve. Aztán később, ahogy a bátyám elvált az asszonyától össze is jött a Zsanettel, a Jutka néni idősebb lányával. Már közös gyerekük is van.” (11. sz. interjúrésztlet: nő, 27 éves)

A társadalmi kapcsolatok rokonsági rendszerekbe ágyazottságát jelzi, hogy interjúalanyaim jelentős része bizalmi viszonyaikra utalva szintén egy-egy családtagot neveztek meg. Különösen igaz ez a megállapítás a kötelező iskoláztatási életkort betöltött, illetve az oktatási rendszerből korán lemorzsolódott nők esetén. Női beszélgetőtársaim rendszerint arról számoltak be, hogy azokat leszámítva, akiket amúgy is a szomszédságból ismertek, egykori iskolai kapcsolataik közül semmilyen viszonyuk nem maradt fenn. Barátként leggyakrabban saját unokatestvéreikre, illetve a párjuk baráti köréhez tartozó asszonyokra hivatkoztak.

„Azokat leszámítva, akiket amúgy is ismertem, nekem az iskolából nem maradt vissza semmilyen kapcsolatom. Legjobb barátomnak a húgomat (unokahúg) és a férjem barátjának a feleségét mondhatom.” (12. sz. interjúrésztlet: nő, 22 éves)

Férfi interjúalanyaim esetében a baráti viszonyok túlnyomó többsége szintén a családi kapcsolatokkal van átfedésben. A munkahelyi, szomszédsági alapon létrejött barátságok lényegében a rokon viszonyokkal egyenértékűként kerültek említésre, egyedül a sporttársi kapcsolatok jelentettek kivételt a vérségi gyökerű nexusok között.

„Diszkóba az öcsémmel, a testvéreimmal (unokatestvérek), meg a Baluval (szomszéd és munkatárs) járunk. Néha csatlakozik a néném ura, ha bosszantani akarja az asszonyt. Kocsmába ugyanezekkel járok, meg akik még velünk dolgoznak. Néha apu is velünk tart. Még foci után van, hogy beülünk egy sörre a csapattársakkal, de az ritkább alkalom.“ (13. sz. interjúrészlet: férfi, 32 éves)

4.4 A párválasztás sajátosságai

Bár a Magdolna negyedben élő roma szegény családok kapcsolathatárait önálló fejezetben tárgyalom, a családszerkezetről szóló rész lezárásaként a párválasztási szokások jellegzetességeire is kitérek. A vegyes házasságok alacsony száma, az itt élő családok belső hierarchiája, valamint a származási településsel fenntartott kapcsolatok sajátosságai szintén a rokonsági rendszerek zártságára utalnak.

4.4.1 Belső csoporthatárok

A Loic Wacquant által lakóhelyi megbélyegzésként leírt jelenség (Wacquant 2011) nem csupán a többségi társadalom irányából érkezik. Egyes lakcímek és házsámok a helyi közösségen belüli státushierarchiát is befolyásolják, bizonyos bérházakhoz tartozó házsámok önmagukban is jelentéssel bírnak. Bár a tömbrehabilitációknak köszönhetően a „Nyócker“, mint stigma valamelyest veszített egységesen negatív konnotációjából, az utcanevek egy része továbbra is a nyomor és bűnözés szinonimájaként használatos. A hasonló helyzetben lévők becsmérése, a kölcsönös elhatárolódás teremt új identitást a közösségi kohézió felbomlása után. Az általam megismert, illetve a szakirodalom által feltárt belső megbélyegzések általában az adott bérházban nagyobb arányban fellelhető csoport valamilyen származási (például a Dzsumbuj néven elhíresült bérkaszárnnyákból beköltöztetettek) vagy életviteli (például drogfogyasztók vagy terjesztők) ismervére utalnak.

„Itt a környéken kint lehet nyolcig (a gyermek), de csak a Kálváriáig (Kálvária tér) engedem. A Dióba (Diószegi Sámuel utca) már ne csavarogjon, arra drogos népség lakik, a Korányin (Korányi Sándor utca) meg kint állnak a lányok szép sorba. (...) Arra csak bajba keveredik, jobb neki itt mifelénk.” (14. sz. interjúrészlet: nő, 39 éves)

Mivel a környékbeli szegény családok tagjainak hétköznapi mozgása csupán néhány utcacsoportot foglal magába, így a kerületrészek lényegében egy-egy falunak, míg az azon kívül élők – az azonos szociokulturális háttér ellenére – idegennek számítanak. Ennek megfelelően a helyi családok bérház, utca és negyed identitása mind a baráti viszonyok, mind a párkapcsolatok esetén meghatározóak.

„Egész gyerekkoromban csak nyolc kerületiekkel barátkoztam, ide a csuklómra is varrattam a nyolcast római számokkal. Itt a Lujzában, a Doboziban, a Magdolna utcán mindenkit ismerek. A feleségem is innen való, a Karácsony Sándor utcában laktak sokáig, aztán átköltöztek a szomszéd házba.” (15. sz. interjúrészlet: férfi, 25 éves)

A belső hierarchia tekintetében szintén jelentőséggel bír az autentikus közösségek hagyományörző ambíciója, illetve a kvázi kiemelkedett családok elkülönülési törekvése. A Magdolna negyedben élő csekély számú oláh cigány család nyelvi és kulturális önazonosságának megőrzésére törekszik, ahogyan néhány sikeres muzsik (romungró) família is a saját közösségükből érkező házasfeleket preferálja. Mivel az itt élők tehetősebb része idővel elhagyja a kerület utcáit, így a kertvárosokba költözők gyermekeik számára szintén magasabb státuszú partnereket szánnak.

4.4.2 Vegyes házasságok

A társadalmi határok átjárhatatlanságát jelzi a vegyes házasságok elenyésző száma is. A családon belüli etnikai keveredés szinte kizárólag azonos státuszú személyék esetén fordul elő. A nincstelenség hasonló életviteli stratégiákat eredményez, így az apró szokásbeli eltérések áthidalhatóak. Tekintve, hogy a kooperációk és kapcsolatok elsősorban nem etnikai, hanem rokoni alapon szerveződnek, a kirekesztettség és szokásvesztéssel megerősödő családidentitás a befogadottak esetén felülírja az etnicitást. Mivel bizonyos nyomorszint alatti szegénységet a többségi társadalom egyébként is etnikus sajátosságnak vél, a beházasodókat környezetük automatikusan romának könyveli el. Amikor interjúalanyaimat a vegyes házasságok természetéről, a felek egymáshoz való viszonyáról kérdeztem, a válaszok rendszerint a beházasodók alkalmazkodásáról, a többségi társadalom kirekesztő megnyilvánulásairól tudósítottak:

„Apám egy munkatársa addig járt hozzánk, amíg összejött a nénémrel (nagynéni). Azóta itt él velünk. Már neki is csak cigány barátai vannak, ő is cigány lett.“ (16. sz. interjúrészlet: férfi, 21 éves)

„A testvérem (unokatestvér) ura ott él velük a Balázs Béla utcában. Itt nőtt föl a kilencben, ismerte régről a testvéremet, aztán elkezdett udvarolni neki. (...) Olyan cigányos mindenben. Ahogy beszél, ahogy öltözködik. Szerintem már cigánynak nézik mások is, pedig fehér amúgy, meg kék szemű.” (17. sz. interjúrészlet: nő, 18 éves)

A roma családok tagjaival házasságra lépők tehát jellemzően (1.) az adott bérházcsoportokban élő, választottjukkal gyermekkori ismeretséget ápolók, illetve (2.) az ő rokonságukkal egy munkásbrigádban dolgozók köréből kerülnek ki. Mindkét csoport esetén kimutatható az osztályhelyzet azonossága, amihez a külső környezet egységesen negatív megítélése társul. A roma családok és a magukhoz asszimilált szegény többségiek kapcsolatát a sorsközösségen túl a közös munka során kialakuló bizalmi-függőségi viszonyok alakítják.

Noha a kerületet hagyományosan a különböző vallású, kultúrájú, társadalmi háttérű emberek egymás mellett élése jellemezte, a legszegényebb családok utcacsoport szintű bezártságát a kilencvenes évektől jelen lévő idegen ajkú bevándorlókkal – főként arabok, kínaiak, vietnámiak és nigériaiak – való keveredés hiánya is igazolja. A marginalizált helyzetű csoportok nem csupán elszigeteltségük, hanem fogyasztási szokásaik okán sem kerülnek érdemi érintkezésbe a jórészt a szolgáltató szektorban működő betelepülőkkel. Mivel fogyasztási szerkezetükben az informális csatornák felülreprezentáltak, ezért a kerület bevándorló rétegének csupán az élelmiszer kiskereskedelemmel foglalkozó részével alakítanak ki rendszeres kapcsolatot.

„Még az kéne apunak, hogy én egy kínaival vagy arabbal állítsak haza. Ott ütne agyon mindkettőnket. (...) Én csak a piac mellett, meg a Karácsony Sándor utcában ismerem a kínaiakat (valójában vietnámi kereskedők), de azokkal is csak annyit beszélek, hogy mi mennyi, meg egyik-másik úgy is beszél, hogy alig értem.” (18. sz. interjúrészlet: nő, 20 éves)

„Van állítólag egy nigériai gyerek a Rákóczi mellett, aki jó hajákat csinál. Ő beszél is magyarul, mert már régóta itt van. Jár hozzá pár fiú a környékről, de nekem fodrászból és körmösből is megvan a magam ismeretsége. Úgy vagyok vele, hogy nem járkálok idegenekhez.” (19. sz. interjúrészlet: nő, 23 éves)

4.4.3 Származási településsel fenntartott kapcsolatok

A terepen töltött idő alatt az interetnikus kapcsolatok korlátozottsága mellett a párválasztási lehetőségek beszűkültségére is figyelmes lettem. Az interjúk felvétele és a részt vevő megfigyelések során feltűnt, hogy az egyes utca- és bérházcsoporthoz tartozók között a nagyvárosi viszonyokhoz képest meglepően magas arányban találtam rokoni átfedéseket.

Az interjúalanyaimra jellemző kiterjedt rokoni hálózatok magyarázata nem csupán a rendszerváltás környékén azonos időpontban vagy egymást követően felköltöző családrészek egymáshoz közeli lakóhelyválasztásában keresendő. A rokoni kapcsolatok magas számának kétféle oka van: (1.) a házasságok jelentős része helybeliek között jön létre, így mindkét fél rendelkezik kerületen belüli családi kapcsolatokkal, (2.) sokan a „párválasztás piacának“ szűkössége miatt származása családjuk kibocsátó településén keresnek társat.

Beszélgetőtársaim közel kétharmada kerületben élő vagy kerületi rokonsággal rendelkező kapcsolatról számolt be, míg a fennmaradók közül szintén nagy arányban voltak azok, akik családjuk eredeti lakóhelyén ismerkedtek meg későbbi élettársukkal. A fővárosban kiépült rokonsági-szomszédsági hálózatok segítségével párt találók mellett tehát megkülönböztethető a származási településről párt választók csoportja. Utóbbiak a vidéki családlátogatások során szerzett kapcsolataikat viszik magukkal a fővárosba. Noha e jelenség korábban elsősorban az autentikus közösségek sajátossága volt, mára nem csupán a hagyományok és a csoporthoz tartozás megőrzését szolgálja. Férfi interjúalanyaim egy része arról számolt be, hogy az általuk belátható utca- és bérházcsoporthoz nyomasztó belterjessége mellett csupán a származási településeik teremtenek számukra ismerkedési lehetőséget.

„A feleségem ott született, ahonnan anyuék is valók. A nagybátyám mellett lakott, egymásba szerettünk és megszőktettem. (...) Jobb máshonnan kapcsolatot szerezni, mert itt már azt is tudjuk egymásról, hogy ki kívül volt.“ (20. sz. interjúrészlet: férfi, 29 éves)

A származási településsel fenntartott kapcsolatok a hátramaradt rokonság mobilitásának biztosításán túl a párkapcsolati kínálat bővítését is szolgálja. A párválasztási lehetőségek szűkössége szintén a földrajzi és társadalmi határok merevségére utal.

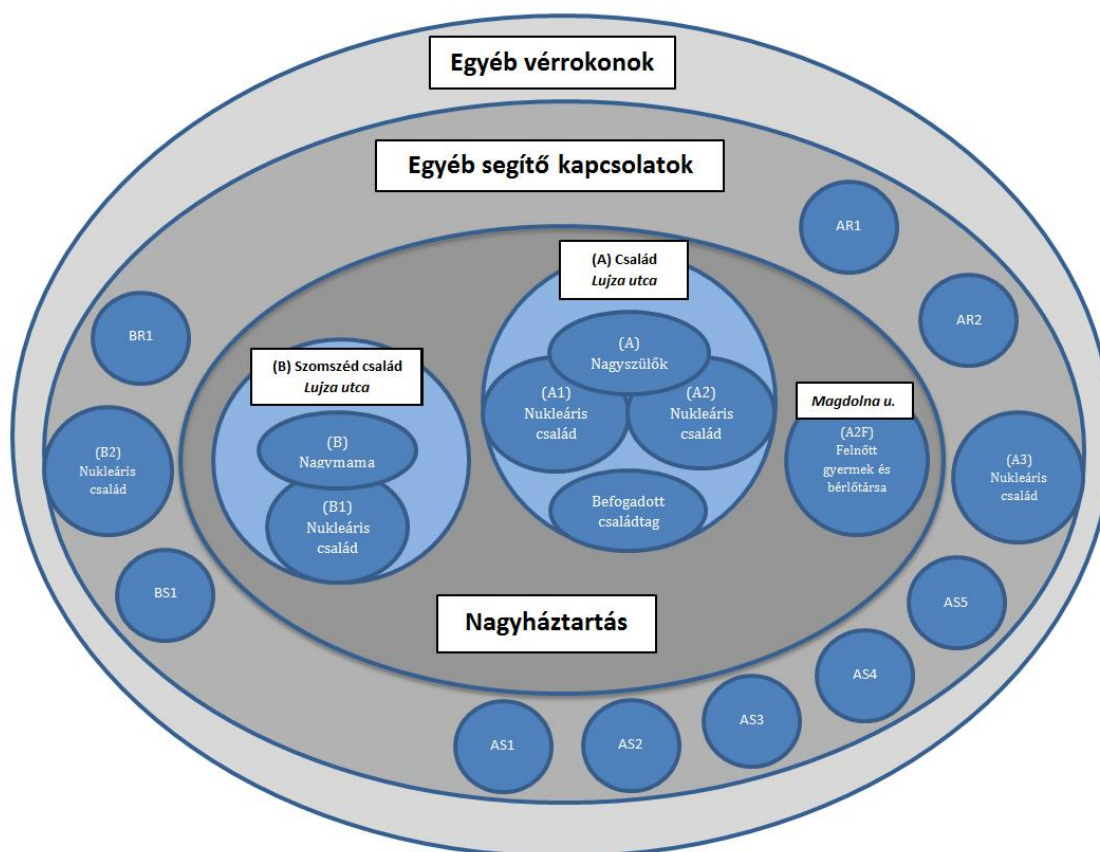
4.5 Egy nagyháztartás példája

Miután a kiterjesztett családdal kapcsolatos tereptapasztalataimat a fentiekben összefoglaltam, a következőkben a nagyháztartás működését egy általam megismert család példájával szemléltetem. A nagyháztartás, az egyéb segítő kapcsolatok és a tágabb rokoni kör viszonyrendszerét az érintkezések gyakorisága és funkciói szerint elemzem.

Nagyháztartás

Az alábbi ábra „Nagyháztartás“ halmaza az egymással napi szintű életszervezési együttműködésben lévő személyek és háztartások közösségét öleli fel. Tagjai: „A“ több generációs család, a velük szomszédos „B“ család, valamint az „A“ családból részlegesen kivált „A2F“ háztartás.

5. számú ábra: A nagyháztartás és a kiterjesztett család

(Forrás: saját szerkesztés)

Az „A“ **több generációs család** esetében a családszekezet középpontjában álló nagymama második férjével („A“ nagyszülők), idősebb és fiatalabb lányával, utóbbi élettársával, illetve a két gyermekétől származó, összesen öt unokájával él Lujza utcai másfél szobás lakásában. A vér szerinti rokonokon túl velük lakik még egy „befogadott családtag“ is. Otthonuk egyetlen

ablakkal rendelkező nagyszobájának kinyitható ágyán alszik nagyobbik lánya és annak három gyermeke („A1 nukleáris család“), a felettük kialakított galéria szolgál a nagyszülők hálójául. A lakás középső, ablaktalan helyiségén a fiatalabb lánytestvér, annak élettársa és gyermekei osztoznak („A2 nukleáris család“). A gangra nyíló konyhában létrehozott apró galérián hál a már említett befogadott.

Az „A“ család közvetlen szomszédja a „**B család**“ három tagból áll: a nagymama, a vele élő leánya és az unokája („B“ nukleáris család). Mivel „B“ nagymama korán megözvegyült, vele élő lányának élettársa pedig különféle büntetésvégrehajtási intézetek visszatérő vendége, a két család között állandó életszervezési együttműködés alakult ki. Noha a két család – és a bennük foglalt nukleáris családok – bevételük nagyobb része felett önállóan diszponálnak, egymást mind természetben, mind az anyagiak terén rendszeresen kiségitik. Tekintve, hogy a gyermekek és az unokák lényegében közösen nevelkedtek az egymás számára nyújtott háztartási-gyermeknevelési segítségek épp úgy a hétköznapi megszokott gyakorlatává váltak, mint az alkalmanként közösen bonyolított főzések és étkezések.

A nagyháztartás hétköznapijaiban a szomszédos családokon túl részt vesz még „A“ nagymama vejének („A2“ nukleáris család férfi tagja) első házasságából származó felnőtt fia és annak szintén nagykorú bérlőtársa: „**A2F**“ **háztartás**. A két fiatal felnőtt a nagycsalád lakhelyével szomszédos Magdolna utcában bérel lakást, idejük nagyobb részét azonban ők is „A“ nagymama otthonában töltik. A bérlőtárs nagyháztartási kötődését munkája is erősíti: ahogyan lakótársa és annak édesapja, úgy ő maga is „A“ nagymama külön élő fiának („A3“ nukleáris család családfője) építőipari vállalkozásában dolgozik.

A családi vállalkozást – és a nagyháztartás közösségét – erősíti még az „**A**“ **család befogadott tagja**. A negyvenes évei első felében járó férfi a lakásmaffia – és saját alkoholbetegsége – áldozataként veszítette el otthonát. Ő munkaerejért és jövedelmeinek egy részéért cserébe lakik és étkezik az „A“ családnál.

A nagyobb számú és több segítő kapcsolattal bíró „A“ család nem csupán az életszervezési együttműködések terén olvasztotta magába a keresőképes hozzátartozó híján maradt szomszédságot („B“ család): a két család között az évek során rokoni szálak kötettek. „A“ nagymama külön élő fia első házassága felbomlása után „B“ nagymama legidősebb lányát vette el („**A3**“ **nukleáris család**). „A“ nagymama egyik unokahúga és „B“ nagymama külön élő fia szintén egy párt alkotnak („**B2**“ **nukleáris család**).

A mindennapos életszervezési közösségből kialakuló nagyháztartási együttműködések alapja tehát nem elsősorban a – köztük csak később kialakult – vérségi kötelék, hanem az anyagi és természetbeni kölcsönök és szívességek viszonyossága.

Egyéb segítő kapcsolatok

Az ábra „Egyéb segítő kapcsolatok” halmaza a két család azon nexusait tartalmazza, amelyekkel ugyan nem napi, de heti – legfeljebb havi – rendszerességű viszonyossági kapcsolat áll fenn. Ezek egy részéhez a családokat rokoni, más részüket baráti, ismeretségi, – ezekkel részben átfedésben – munkajellegű viszonyok fűzik.

Az „A” nagymama fiából és „B” nagymama legidősebb lányából létrejött „A3” **nukleáris család** mindkét kibocsátó családot segíti. Sőt, – amint fentebb utaltam rá – „A” nagymama fia vállalkozásában sógorát, annak gyermekét, és utóbbi lakótársát is foglalkoztatja. Szintén neki dolgozik az édesanyjával és lánytestvéreivel élő „befogadott családtag”. Továbbá alkalmi jelleggel besegít anyósa („B” nagymama) bátyja és annak fia („BR1” nukleáris család). Bár az „A3” nukleáris család egy pesterzsébeti házban lakik, mégis heti rendszerességgel vendégeskednek Magdolna negyedben élő rokonságuknál.

Az „AR1” és „AR2” nukleáris család „A” nagymama testvéreit, illetve azok együtt élő családtagjait, míg az „AS1”, „AS2” és „AS3” személyek veje, az „AS4” és „AS5” pedig lányai segítő kapcsolatait jelölik. Utóbbiak mindkét esetben olyan barátok (a férfi esetén részben rokonok), akikkel a családtagok közös munkahelyen dolgoznak, illetve dolgoztak. A rokoni és baráti segítő kapcsolatok szintén viszonyossági alapon működnek: heti-havi rendszerességgel kisebb-nagyobb pénzüsszegeket kölcsönöznek egymásnak³⁰, a nagynénik pedig olykor a gyermekfelvigyázásba is bekapcsolódnak.

Bár a „B” család jóval szűkebb kapcsolati rendszerrel bír, ők is rendszeresen támaszkodnak kölcsönös segítő kapcsolataikra. „B” nagymama szűkebb családja külön élő fiával („B2” **nukleáris család**), bátyja családjával („BR1” **nukleáris család**), valamint vele élő lánya egyik barátnőjével („BS1”) áll viszonyossági kapcsolatban. A felek között az anyagi és természetbeni támogatások szintén heti-havi rendszerességűek.

³⁰ A kölcsönök nagyságrendjéről, szerepéről, funkciójáról dolgozatom 6.1.8. fejezetében részletesebben is írok.

Egyéb vérrokonok

Az ábra „Egyéb vérrokonok“ halmazába tartozik mindazon rokoni kör, akiket a családok valamilyen formában még számontartanak. Velük jellemzően az év kiemelt ünnepnapjain, illetve más, rendszertelen formában találkoznak. Segítő kapcsolataik vagy alkalmi jellegűek, vagy hétköznapi gyakorlatukból már teljesen kikoptak. Az egyirányú anyagi vagy természetbeni támogatás kötelezettsége csupán a családmagtól távol – például a család származási településén – élő szülők, illetve nagyszülők esetén jelenik meg.

Interjúalanyaim elmondása alapján a családi segítségnyújtás hálózatából „felfelé és lefelé is ki lehet esni“. A rokonsági fok és a földrajzi közelség ellenére valamennyien említettek olyan családtagokat, akikkel a kapcsolattartás megszakadt vagy esetlegessé, kerülendővé vált. Ezek a személyek jellemzően vagy olyan státuszemelkedésen mentek át, amely szükségtelessé tette a rokonság „biztonsági háló“ szerepét vagy maguk lettek a nagyháztartás számára terhesek (pl. szerhasználók).

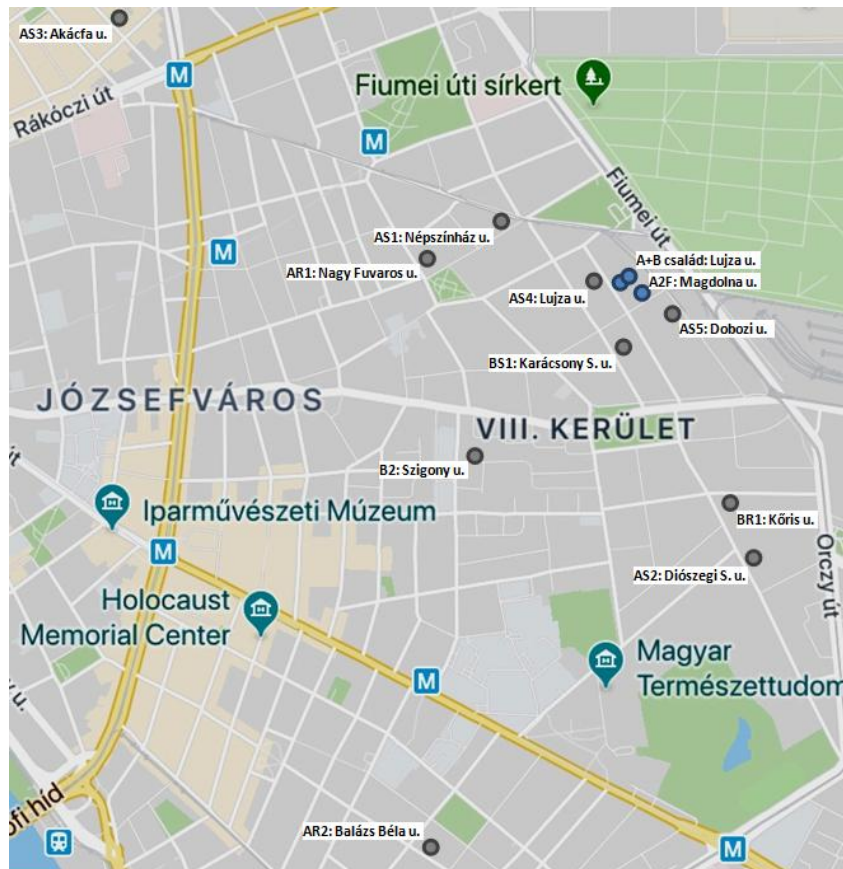
Amint a példa is mutatta, a vérségi alapú „nagy család” tágabb halmazában intenzívvé váló „nagyháztartási” kapcsolatoknak a rokoni kötelek csak a keretét jelentik. A szomszédsági kapcsolatokra is kiterjedő megélhetési együttműködésekben, csereviszony-hálózatokban rendszeresen résztvevők pusztán e viszony okán is a „fogadott nagy család” tagjává válhatnak.

A kapcsolatok elhelyezkedése

Noha a vizsgált családok mozgástartományait önálló fejezetben³¹ elemzem, e helyen is érdemes rögzíteni a nagyháztartás tagjainak, illetve stabil segítő kapcsolataik térbeli elhelyezkedését. A következő oldalon látható térképen a kék körök a nagyháztartást alkotó nukleáris családok, a szürke körök pedig segítő kapcsolataik lakóhelyeit jelölik.

³¹ A családok kapcsolathatáraitól és tagjainak mozgástartományairól dolgozatom 7. fejezetben részletesebben is írok.

6. számú ábra: A nagyháztartás és a segítő kapcsolatok térbeli elhelyezkedése

(Forrás: saját szerkesztés)

A kapcsolatháló részletes elemzése nélkül is megállapítható, hogy a nagyháztartás az egy lakásban élő generációkon túl a közvetlen szomszédságot (jelen esetben „falszomszédokat”), illetve a maximum egy-két utcára (jelen esetben a szomszédos utcában) lakó rokoni és ismeretségi viszonyokat foglalja magában.

A mindennapos életszervezési közösséget jelentő nagyháztartási kapcsolatoknál lazább – heti-havi – kölcsönösségi viszonyok részben a kerületrészen belül, részben a szomszédos negyedekben (Orczy és Losonci negyed), illetve kerületekben (Ferencváros és Erzsébetváros) gyalogtávon elérhető rokonokból, ismerősökből, munkatársakból tevődik össze.

A Lujza utcai családmagtól legtávolabb elhelyezkedő Diószegi utcai (Orczy negyed), illetve Balázs Béla utcai (Ferencváros) és Akácfa utcai (Erzsébetváros) családokkal való rendszeres kapcsolattartást nem csupán a rokoni szálak, hanem a férfiak közös munkája, az azt kísérő szívességi viszonyok is magyarázzák. A térképészetről egyedül a már „kiemelkedett”, Pesterzsébeten élő család („A3” nukleáris család) hiányzik, ám ők is heti rendszerességgel vendégeskednek a családfő Lujza utcában élő édesanyjánál.

5 Jövedelemszerzés és tulajdon

A következőkben a Magdolna negyedben megfigyelhető jövedelemszerzési formákat foglalom össze. Arra voltam kíváncsi, hogy a főváros szegregátumszerű bérház- és utcacsoportjaiban lakók miként reagáltak a gazdasági szerkezetváltozás során beszűkülő lehetőségekre, az itt élő családok és háztartások milyen stratégiák mentén tesznek szert bevételekre. A család, a rokonság, a szomszédság és a személyes kapcsolatok referenciái hogyan alakítják a bevételforrások szerkezetét: nők és férfiak, vállalkozásaik és munkásbrigádjaik milyen szerepet töltenek be a formális és informális gazdaságban. Arra is megpróbálok választ adni, hogy az érintettek miként tekintenek az általuk megtermelt javakra, kimutatható-e a többségi társadalomtól eltérő gazdálkodás- és tulajdonszemlélet.

5.1 Jövedelemszerzési stratégiák

A vizsgált kerületrészekben élő szegény családok gazdálkodása változatos alkalmi munkák és sokrétű vállalkozási tevékenységek kombinációjából áll. Amint a vonatkozó szakirodalom is kiemeli, a megélhetési stratégiák legállandóbb sajátossága éppen a családok több lábbon állásában, az igényeknek és lehetőségeknek megfelelően változtatott, olykor párhuzamosan gyakorolt foglalatosságokban mutatkozik meg (Messing – Molnár 2010, Kotics 2012, Dupcsik 2018). Ha mégis kategóriákra szeretnénk osztani a jellemző jövedelemszerzési formákat, akkor interjúalanyaim négy meghatározó csoportba sorolhatóak:

- a rokonsági-szomszédsági kötelékekben nehéz fizikai munkát végzők;
- a rokonsági-szomszédsági kötelékeken kívül könnyű fizikai munkát végzők;
- a külföldön alkalmi munkát vállalók;
- a vállalkozási tevékenységet folytatók különíthetők el.

A jóléti transzferjövedelmek a családok többségénél fontos kiegészítő forrást jelentenek, ám az ezekre alapozott megélhetés csupán a városi legendák világában létezik. E fejezet zárásaként a főbb jövedelemszerzési kategóriák számbavétele után a transzferjövedelmek maximalizálásának technikáira is kitérek.

5.1.1 Rokonsági-szomszédsági kötelékekben végzett nehéz fizikai munka

Az állandó munkahellyel rendelkező szerencsés kevesek kivételével férfi interjúalanyaim többsége nehéz fizikai munkából tartja el magát. A képzelten segéd munkások jellemzően rokonsági-szomszédsági kötelékekbe szerveződve keresnek állást. A közösen vállalt alkalmi munka az idegen megbízóval szemben jobb érdekérvényesítő képességet biztosít, az ismerős munkáltató pedig elsősorban a saját közegében, bizalmi alapon toboroz embereket.

„Apuval, meg az öcsémekkel évek óta ugyanannak dolgozunk. Itt laktak ők is a házban, a fiával együtt gyerekeskedtem. Úgy van a vállalkozás, hogy van Tibi, meg az apja, meg annak a testvérei (unokatestvérek) és akkor a többieket meg szinte mindet én hoztam be. Egyszer, amikor összevesztünk, akkor elmentem máshoz, de magamban nem értem semmit. Úgy vernek át, ahogy akarnak, aztán ha kiállok magamért, mehetnek amerre látok. Másnak már csak akkor dolgozok, ha Tibinél nincs munka. De van, hogy inkább arra a pár hétre otthon maradok” (21. sz. interjúrészlet: férfi, 29 éves)

A rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok státuszviszonyai az egyes szereplők közösségen belüli megítélésére is hatással vannak. A fentieknek megfelelően az alkalmi munka világának is szigorú hierarchiája alakult ki (Messing – Molnár 2010). A bejáratott kapcsolatrendszer nélkül dolgozók általában kiszolgáltatottabb helyzetből indulnak, mint a folyamatos alkalmi munkával bírók.

„Bejelentett munkám nincsen, de a téli időszak kivételével a nagybátyám vállalkozásában mindig megvan a helyem. Tudja, hogy számíthat rám, így van, amikor két építkezésén dolgozok felváltva. A bátyám már amolyan kispap és gyakran apu is besegít.” (22. sz. interjúrészlet: férfi 21 éves)

A jellemzően feketén dolgozó munkavállalók számára a legnagyobb rizikót a késedelmes munkabérfizetés, illetve az adott vállalkozó rosszhiszemű magatartása jelenti (Kotics 2012). Az egyéni alkuk és szóbeli megállapodások világában a kockázatok mérséklését kizárólag a családi-rokonsági szálakon szerveződő lehetőségek biztosítják. Szintén komoly előnyt jelent, ha az adott munkavállaló azonos vállalkozó vagy brigádvezető keze alatt dolgozik (Messing – Molnár 2010).

Az egymást váltó alkalmi munkák a bejelentett munkaviszonyhoz képest további kényszereket eredményeznek. Interjúalanyaim egy része még visszatérő alkalmazás esetén is csupán akkor számíthat folyamatos megkeresésekre, ha munkáltatóinak sosem mond nemet.

Ennek megfelelően nem ritka a megszakítás nélkül, több műszakban végzett nehéz fizikai munka.

5.1.2 Rokonsági-szomszédsági kötelékeken kívül végzett könnyű fizikai munka

Míg férfi interjúalanyaim túlnyomó többsége rokonsági-szomszédsági ismeretségeik segítségével talál megbízóra, addig női beszélgetőpartnereim jelentős százalékban a budapesti szolgáltatóiparban keres alkalmi munkát. A személytelenül, „utcáról beesve” jelentkezők elsősorban a fővárosi vendéglátóipar munkaerőhiányát kihasználva jutnak könnyű fizikai munkához. A könnyű fizikai munkát végzők esetében a bejáratott kapcsolatrendszer részben az eltérő fizetési feltételek, részben az alacsonyabb jövedelem miatt nem szükséges.

Miközben a rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok összetétele viszonylagos állandóságot mutat, a fővárosi vendéglátás legszerényebb presztízsű állásaiban dolgozók sűrűn váltanak munkahelyet. Mivel a vendéglátóipar takarító és kisegítő munkáit jellemzően órabérben fizetik, így sem a munkáltató, sem a munkavállaló számára nem jelent megrázkódtatást a magasabb fluktuáció.

„Valamilyen lehetőséget a gyerekek mellett is találok. Egyszer a barátnőim szólnak, máskor bemegyek egy hotelbe vagy étterembe. Egyszerűen megkérdezem, hogy nem keresnek-e éppen valakit. Közben meg figyelem az ismerősöknél, hogy ki keres többet. Ha üresedés van, már másnap oda megyek.” (23. sz. interjúrészlet: nő, 22 éves)

Bár a szolgáltatások dominálta munkaerőpiacok valamelyest kiegyenlítik a nők és férfiak munkavállalási lehetőségeit, a nőkre háruló házvezetési-gyermeknevelési feladatok miatt utóbbiak munkaerőpiaci pozíciója jóval instabilabb. A gyermekek tartósabb megbetegedése esetén várható elbocsájtások lényegében bele vannak kalkulálva az életvitelbe. Míg nehéz fizikai munkát végző interjúalanyaim munkahelyváltásukat jellemzően az építőipar téli leállásával, állandó foglalkoztatóik megbízásvesztésével indokolták, addig a könnyű fizikai munkából élő – átlagosan évi négy-hat munkahelyváltásról beszámoló – beszélgetőtársaim egzisztenciális nehézségeiket családjai, háztartási feladataikhoz, valamint idősebb rokonaik gondozásához kötötték.

5.1.3 Alkalmi munkavállalás külföldön

Az építőipari gyakorlattal rendelkező budapestiek közül egyre többen próbálnak szerencsét külföldön. Ahogyan más tanulmányok is rámutattak, a külföldi foglalkoztatás esetén a két-három hétig tartó, napi tíz-tizennégy órás munkaidő tekinthető általánosnak (Messing – Molnár 2010). A családtól távol töltött több hetes munkaciklusok ellenére számos interjúalanyom Ausztriában és Németországban tett kísérletet az érvényesülésre.

„Apuval Németországban nagyon jól jártunk. Ablakokat cseréltünk és több helyen a munka utáni javításért, takarításért borraivalót kaptunk. Egyszer egy idős asszony búcsúzóul száz Eurót nyomott a kezünkbe. Apu annyira lelkes lett, hogy attól fogva boldog-boldogtalannak morgennel köszönt. Esténként úgy kellett rászólni, hogy elég lesz csak biccenteni.” (24. sz. interjúrészlet: férfi, 31 éves)

A külföldi munkavállalás a legritkább esetekben történik az erre szakosodott munkaerő-közvetítők bevonásával. A kiutazásra vonatkozó döntéseiket a saját környezetükben szerzett információk és a személyes kapcsolatok referenciái alapján hozzák meg.

Bár a külföldi munkavállalással realizálható magasabb jövedelem sokak számára vonzó, a hely- és nyelvismeret hiánya még az ismerősökkel, családtagokkal való utazás esetén is kockázatokat rejt. Az alkalmi munkavállalók gyenge érdekérvényesítő képességével a toborzók gyakran visszaélnek.

„Legutóbb Stuttgartban nagyon átverték. Voltam már kint korábban is, de most egyedül mentem. A vállalkozó nyolc eurós órabért, szállást, kaját és cigit ígért. Amire kiértünk az órabér négy euróra csökkent. Ha anyu nem utal Western Unionon, még mindig ott alszok a pályaudvaron.” (25. sz. interjúrészlet: férfi, 23 éves)

5.1.4 Vállalkozási tevékenységek

Az állandó jellegű alkalmi munkával rendelkező szak- és betanított munkások, illetve a közülük kiemelkedő brigádvezetők, „kisfőnökök” mellett a vállalkozási tevékenységet folytató családok jelentik a főváros szegregátumszerű világának közép és felső rétegét. Ahogyan hazai és nemzetközi megfigyelések is igazolták: az etnikai vagy területi alapon szerveződő hálózatok bázisként szolgálhatnak bizonyos vállalkozások létrehozásánál, az erős rokoni kötelékek, a hagyományos család a gazdasági tevékenységek meghatározó erőforrása lehet (Berger 1998, Jenkins 2002). A döntően rokonsági-szomszédsági kapcsolatokra

támaszkodó vállalkozások három meghatározó csoportja különíthető el: (1.) az építőipari vállalkozások; (2.) a kereskedelmi ügyletek; (3.) a saját közegben nyújtott szolgáltatások.

5.1.4.1 *Építőipari vállalkozások*

Az építőiparban működő vállalkozások értékét jellemzően nem az abban foglalkoztatottak speciális szakértelme, hanem a megbízható, bármikor mozgósítható munkaerő-állomány adja. Azokban a nagycsaládokban, ahol többen is vállalkozásra adják a fejüket, a munkavégzéshez szükséges tőke és eszközkészlet szívességek, csereügyletek alapja lehet. Megfelelő pénzügyi ismeretek hiányában a felhalmozott tőkét gyakran „terítik” egymás között, azonban az egy brigádhoz tartozó személyeket a legritkább esetben engedik át a konkurens rokonnak. A rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő társaságok brigádidentitása a magánéleti viszonyokat is meghatározza. A családi vállalkozások tulajdonrész nélküli tagjai szabadidejükben is szoros kapcsolatot tartanak, a munkáltatóként fellépő rokon pedig a foglalkoztatottak magánéleti-életszervezési körülményeire is befolyással bír.

„Nálunk Zsolti bátya (nagybácsi) a legtekintélyesebb. Őhöz jár munkáért szinte az egész család. Amíg Ibolya mama (nagy mama) élt, itt gyűltünk össze a Koszorúban, amióta meg már elment szegény, azóta Zsoltihoz járunk ki Erzsébetre. (...) Ha vita van közöttünk, vagy bajban van valaki, akkor az ő szavára adnak legjobban. A fiam ügyvédjére is ő adott pénzt, mert mi nem tudtuk volna fizetni.” (26. sz. interjúrészlet: Nő, 34 éves)

Az atyai, főnöki, munkáltatói szerepkör összefonódása részben a vállalkozástípus természetéből adódó „HR-stratégia”, részben a társadalmi kapcsolatok zártságának mellékkövetkezménye (Krémer 1995). Bár az építőiparban működő előkészítő, bontó, kiegészítő-kisegítő tevékenységeket folytató vállalkozások valamilyen jogilag definiált formában működnek, az egyes munkavállalókat csupán alkalmi munkavállalói kiskönyvvvel foglalkoztatják, vagy minimálbérre jelentik be. Jövedelmeik feketén juttatott részének mértékét a munkáltatóhoz fűződő családi-magánéleti kapcsolat és az elvégzett munka minősége egyaránt befolyásolja.

Annak ellenére, hogy az egyes munkásbrigádok idővel valamilyen társasági formát öltenek, ezek is csupán egy-egy talpraesett személy köré szerveződő bejáratott együttműködések. Az interjúalanyaim által sikeresnek – azaz állandó megrendelésekkel bíró, egy adott csoport számára rendszeres megélhetést biztosító – vállalkozások sem rendelkeznek számottevő tőkével, speciális eszközkészlettel. A munkavégzéshez szükséges eszközöket, munkagépeket vagy az őket foglalkoztató fővállalkozó bocsájtja rendelkezésükre, vagy az adott megrendelés

idejére azokat más cégektől veszik bérbe. A kutatás során megismert „kvázi-üzletemberek” leleményessége éppen a tőke nélküli vállalkozás sajátosságaiban ragadható meg. A környékbeli vállalkozók jelentős hányada nagyon szerény likviditás mellett, csupán a felhajtott megbízás tudatában investál az adott tevékenységbe:

„Apunak van egy mikrobusza, megvannak a jó embereink, aztán ha kapom a munkát, akkor összeszedem a pénzt a gépekre és már indulunk is. Tavasztól őszig aszfaltozunk, amennyit tudunk, aztán a rossz idővel jön az álpadlózás, amikor meg nincs megrendelés, akkor a kocsival megyünk piacozni. Régen még jó volt a lomizás, de az már vagy két éve nagyon megszigorodott” (27. sz. interjúrészlet: férfi, 36 éves)

Mivel az aszfaltozásra, építőipari segéd- és bontómunkákra szerveződő vállalkozások költségvetésének túlnyomó többségét az eszközbérlet, anyagköltség, illetve a bérjellegű kifizetések jelentik, ezért utóbbin próbálnak spórolni. Vállalkozásaik versenyképességét elsősorban a feladatok minél gyorsabb ütemű végrehajtása jelenti, amely szempontjából az összeszokott, elkötelezett, a munkaügyi-munkavédelmi, adójogi előírások iránt kevésbé fogékony munkavállalók foglalkoztatása piaci előnyt jelent.

5.1.4.2 Kereskedelmi ügyletek

Az építőipari beruházások alvállalkozói mellett számos család az üzleti tevékenység kevésbé tőkeigényes formáit választja. A kereskedelmi ügyletek általában a gyors megtérülésre fókuszálnak, így az adásvétel tárgya széles palettán mozog. Amikor egy adott termékcsoporthoz csökkenő kereslet mutatkozik, a kereskedők szinte azonnal profilt váltanak (Messing – Molnár 2010, Csányi – Szeitl 2010, Kovács – Lőke – Bacsó 2010). Részben a kereskedelmi tevékenység tárgyának cserélődése, részben az adott pillanatban maximalizálható haszon okán a vállalkozások mind az értékesítési helyszín, mind az ügyfélkör tekintetében állandó mozgásban vannak.

„Bátya (nagybácsi) mindennel foglalkozik, amit el tudsz képzelni. Lakásokat újít fel, aszfaltozik. Amikor pénze van, akkor egy-két kocsit is behoz és itthon adja tovább. Az ismeretségi körben pénzt is kiad kamatra.” (28. sz. interjúrészlet: férfi, 23)

A kereskedelmi ügyletek lebonyolításához szinte sosem alapítanak formális szervezetet. A gyorsan változó tevékenységi kör, az informális piacokon értékesített – gyakran kétes eredetű – termékek szempontjából a cégalapítás csak hátrányt jelentene. A környezet magányos seftelői és főállású kereskedői szintén rokonsági-szomszédosági kapcsolataikon keresztül jutnak üzleti

információkhoz, a logisztikai (szállítási, raktározási stb.) feladatok is az ismeretségi körön belül zajlanak. Ahogyan más vállalkozás típusok esetén, úgy a hivatásos kereskedőkre is a bevétel azonnali „megforgatása” jellemző: szinte kizárólag akkor vásárolnak bármilyen terméket, amikor azok továbbértékesítésére rövid időn belül lehetőséget látnak. A megszerzett portéka néhány hétnél tovább történő tárolására csak olyan esetben kerül sor, amikor azt valamilyen okból időlegesen elrejtteni szükséges (pl. orgazda tevékenységek). A kereskedelmi ügyletekből származó jövedelmekből vagy azonnal újabb eladásra szánt terméket vásárolnak vagy más értékálló, biztos cserealapnak számító dologba fektetik. Az egymást váltó tárgyi befektetések mögött – jelenre orientált attitűdjük és korlátozott pénzügyi ismereteik mellett – többnyire kockázatcsökkentő megfontolások állnak. Megszerzett pénzüket akkor érzik biztonságban, ha az valamilyen megfogható vagyontárgyban ölt testet.

„Én bankszámlát már évek óta nem tartok, mert arra, ahogy pénz érkezik, a tartozások miatt rögtön vonnak. (...) Amióta kereskedünk, azóta félreteszek annyit, amiből vásárolni tudok, a többi arányban van, ha meg valami nagy üzletet találok, akkor eladom a kocsimat. Ebben az évben ez már a harmadik kocsim: E Merci volt, utána hármás BMW, most meg ez a fehér Audi. Egyre jobbakat, fiatalabbakat veszek.” (29. sz. interjúrészlet: férfi, 42 éves)

A kiterjedt családi kapcsolatok üzleti életben történő mobilizálása információ-szerzési, munkaszervezési, adó- és járulék-optimalizálási, valamint bizalmi szempontból is lényegesek. A rokoni viszonyok azonban nem írják felül a szakértelmet. Ha valaki megbízhatatlanná válik, nemcsak az üzleti lehetőségektől esik el, hanem családon belüli megbecsültsége is csorbát szenved.

5.1.4.3 Saját közegben nyújtott szolgáltatások

A szakmát tanuló fiatalok egy része ugyan nem tud a képzettségének megfelelően elhelyezkedni, ám megszerzett készségeiket szabadidejükben kamatoztatják. Számosan akadnak, akik egy-egy szakmát autodidakta módon, illetve a baráti-ismeretségi kör segítségével sajátítanak el. A környezetük bezártságára, krónikus pénzhiányára vállalkozásokat építenek. A szépségápolási szolgáltatások széles palettáját kínáló lakásukon, valamint kuncsaftjaik otthonában végzik tevékenységüket.

„A lányom az unokatestvéreivel szépségápolással foglalkozik. Eleinte a saját örömeikre csinálták, mára egészen sokan járnak hozzájuk. Az üzlet ismeretségi alapon szerveződik, szinte kizárólag roma ügyfelek vannak.” (30. sz. interjúrészlet: férfi, 55 éves)

A hobbi és a hivatás határán megrekedt tevékenységeik híre a saját közösségükön belül szájról-szájra terjed. A jól sikerült munkáikról készült fotókat büszkélkedéssel vegyes direkt marketing formájában a szélesebb ismeretségi kör számára a Facebook-on teszik elérhetővé. Az ismeretségi alapon szerveződő üzlet sosem válik hivatalossá, ám az arra vállalkozók számára sikerélményt, megbecsültséget és jövedelem-kiegészítést biztosít.

5.1.5 Jóléti transzferjövedelmek

A jóléti transzferjövedelmek fontos kiegészítő forrást jelentenek, ám az ezekre alapozott megélhetés a hétköznapok gyakorlatában lehetetlen. Ahhoz, hogy egy család kizárólag szociális juttatásokra támaszkodva tudjon elégséges bevételt generálni, visszaélések bonyolult összehangolására lenne szükség (Messing – Molnár 2010).

A transzferjövedelmek maximalizálásának legextrémebb példáival megfigyeléseim során csak elvétve találkoztam. Ám a segélyek és támogatások „kreatív felhasználását” ezekben az esetekben is az érintett családok férfi tagjainak alkalmi fizikai munkája kísérte. A rokonságon kívüli személy nyugdíjért, illetve ápolási díjának megosztásáért való befogadása a fővárosban is előfordul. Az idős emberek ellátása azonban olyan életviteli kompromisszumot jelent, amelyet csak a szélsőséges nyomorban élők vállalnak.

„Az ágyon alszunk a kicsivel, az öt nagyobb meg a szivacson és a kanapén. Feri bácsi megvan a fürdő feletti galérián. Itt lakott a házban, de a lakásmaffia elvette mindenét. Mi ápoljuk, etetjük, ruházzuk. Nem zavar sokat, napközben eljárkál a környéken.” (31. sz. interjúrészlet: nő, 26 éves)

A köznyelvben „csicskázatásként” elterjedt jelenség korábban elsősorban a vidéki, főleg a kistelepülési roma és nem roma szegény közösségekre volt jellemző (Szuhay 1997, 1999, Virág 2010). Az elmúlt években azonban – főként a növekvő egzisztenciális gondok, a hajléktalanság, illetve a lakásmaffia tevékenysége miatt – egyre gyakrabban fordul elő a főváros legszegényebb kerületeiben.

A „csicska” szerepébe kényszerült embereket a csicskázató a számára, illetve a családja részére végzett tevékenységeiért, esetleg az adott személy nyugdíjért, egyéb szociális ellátásaiért, más forrásból származó keresményeiért cserébe veszi magához (Szuhay 1997). Az ilyen módon befogadott emberek helyzete a befogadó család tagjaihoz képest egyértelműen alárendelt szerepként értelmezhető. Ugyan a befogadott számára valamilyen

alacsony szintű ellátást és lakhatást biztosítanak, azonban jövedelmei, szabadideje – ritkább esetben személyi szabadsága – fölött csupán korlátozott mértékben rendelkezhet.

5.2 A jövedelmek nagyságrendje

A jövedelemmérések hibái az átlagosnak éppen a két szélen, a gazdagok és a szegények körében a legnagyobbak. A társadalom felső rétegei jellemzően erősebb készletet éreznek valós anyagi helyzetük eltitkolására, míg az iskolázatlan, egyik napról a másikra élőknek nincsen strukturált képük bevételeik pontos mértékéről (Krémer 2014). Mivel az általam vizsgált szegény családok esetén szinte kizárólag alkalmi munkákból származó, nehezen kalkulálható jövedelmekkel találkoztam, ezek összecszerű meghatározása helyett az elemi munkaeseményekhez, foglalkozástípusokhoz kapcsolódó becsléseket adhatok közre. Az alábbiakban az egyes keresőtevékenységekhez kapcsolódó jövedelmek nagyságrendjét, a munkaalkalmak gyakoriságát írom le.

5.2.1 Nehéz fizikai munka

Az építőipari segéd munkások átlagos napi bére 6-7 ezer forint között mozog. Munkavezetőként, brigádvezetőként ez az összeg elérheti a napi 8-10 ezer forintot is. A szakmunkák esetén a napi bér 10-12 ezer forint, míg egy brigádvezető 15 ezer forintot is kereshet. A bércategóriák felső részén a vállalkozások kipróbált, megbízható – gyakran a főnökkel közelebbi rokoni kapcsolatot ápoló – munkavállalóit találjuk, a legalacsonyabb jövedelemmel az utcáról toborzott, „beugrós” melósok állnak. Bár ezek a kereseti lehetőségek első ránézésre akár kedvezőnek is tűnhetnek, az építőipari segéd munkások általában heti hat napos munkarendben dolgoznak. Könnyebbséget csupán a szombat reggel nyolctól tíz-tizenegy óráig tartó, teljes napi bérért végzett műszak jelent.

5.2.2 Könnyű fizikai munka

A könnyű fizikai munkát végzők fizetéseit órabérben állapítják meg, amely az egyéni alkuk világában széles szórást mutat. A fővárosi gyorséttermek kiszolgálóinak órabére 600 forinttól, az éttermi mosogatóké és takarítóké 850 forinttól indul. A kisebb vállalkozások béreihez képest a franchise éttermek és nagyobb hotelek kiegészítő személyzete valamivel nagyobb induló keresetre számíthat. Ugyan a budapesti szolgáltatóipar munkaerőhiánya következtében alkalmi munkát könnyűszerrel találnak, ám az ezekkel elérhető jövedelem jelentősen alatta marad a nehéz fizikai munkával megkereshető bevételeknek.

5.2.3 Külföldi munkavállalás

A külföldi foglalkoztatás esetén a két-három hétig tartó, napi tíz-tizennégy órás munkaidő tekinthető általánosnak, amelyet heti hat napban végeznek. A segédmunkával havi nettóbéreként 300-400 ezer forintot, szakmunkásként akár 600 ezer forintot, illetve ezeknek a kint töltött hetekkel arányos részét lehet megkeresni. Helyismeret és nyelvtudás hiányában a toborzók munkavállalóikat saját gépjárműveikkel fuvarozzák, amelyért oda-vissza 10 ezer forint körüli összeget számolnak. A megálapodásnak nem ritkán bizonyos természetbeni juttatások is részét képezik. Ugyan az étkeztetés és a dohánytermékek megbízó általi biztosítása a kinti árakhoz képest előnyösebbnek tűnik, ezek a megoldások többnyire a foglalkoztató számára kedvezőbbek.

5.2.4 Vállalkozási tevékenységek

A vállalkozási tevékenységek szerteágazó formái, bizonyos tevékenységek szezonális jellege miatt azok nagyságrendjéről is nehéz megbízható becslést adni. Az építőipari munkákkal elérhető bevételek tekinthetők a legnagyobb tőkeigényű, ugyanakkor a legnagyobb nyereséggel kecsegtető vállalkozásformának. A környékeliek által „fekete aranyknak” becézett aszfaltozás esetén a kétszáz százalékos haszonkulcs sem ritkaság, ugyanakkor a piac telítettsége és a munka szezonális volta miatt sem garantálja a kockázatmentességet.

Tekintve, hogy az egyéb kereskedelmi ügyletek tárgya széles palettán mozog, így az azokkal elérhető nyereséggel kapcsolatban sem tehetünk biztos állításokat. Interjúalanyaim elmondása alapján a márkás (vagy annak látszó) ruhaneműk esetén a három-négyszeres megtérülés, míg – a szintén állandó keresletet kiszolgáló – zárjegy nélküli cigarettákkal való seftelés esetén is ötven százalék feletti haszonkulcs jellemző. Ugyanakkor a nem piaci gondolkodás nem csupán a fogyasztói, hanem a kereskedői oldalon is tetten érhető. A kereskedelmi tevékenységet űzők árképzését pillanatnyi megszorultságuk-tőkehiányuk távlatos céljaiknál jobban meghatározza.

A „saját közegben nyújtott szolgáltatások” kínálói számára tevékenységük közösségi megbecsültségük mellett fontos kiegészítő forrást jelent. A szépségipari szolgáltatások akár a piaci ár feléért is igénybe vehetőek, ám egy ügyes kezű, helyben ismert „hobbista” árai a hivatalos szalonok díjait is megközelíthetik. A hajvágások átlagos ára 500 és 1500-2000 forint körül mozog, műkörömpéítést 3000 forinttól, míg műszempillát 500-1000 forintért vállalnak.

5.2.5 „Csicskáztatás”

Bár kutatásom a kriminális keresőtevékenységek részletes vizsgálatára nem terjed ki, a rokonsági rendszeren kívüli személyek befogadásának gyakorlatával több alkalommal találkoztam. A nyugdíjáért, egyéb szociális ellátásaiért, más forrásból származó keresményeiért cserébe nyújtott lakhatást és ellátást az egyes családok a teljes jövedelem leadástól a „felezésig” szokták vállalni. A jövedelmek egészének fejében biztosított ellátás esetén a befogadó „természetben tartja” a befogadottat: élelmezéséről, ruházkodásáról, bizonyos szenvedélyeinek kielégítéséről (például dohánytermékek, alkohol) is maga gondoskodik. A természetbeni szolgáltatások mellett mindössze szerény napi zsebpénzt biztosít az otthonában lakónak.

5.3 A tulajdon szerepe

Az általam vizsgált fővárosi szegény családok munkkerőpiaci helyzete és folyamatos pénzzavara miatt a magántulajdon közösségi szerepe felértékelődik. A magántulajdon stabil jelenléte csupán néhány tartós fogyasztási cikk és presztízstárgy birtoklása esetén érhető tetten. Az alábbiakban a magántulajdon közösségi szerepét, a személyes tulajdon időlegességét, illetve a „presztízsbereuházások” mögött meghúzódó életstratégiákat mutatom be. Mivel a közösségen belüli kölcsönök és szívességek viszonyossági rendszerét önálló fejezetben³² tárgyalom, a következőkben a tulajdonszemlélet sajátosságaira fókuszálok.

5.3.1 A magántulajdon közösségi szerepe

A magántulajdon közösségi szerepét gazdasági szükségszerűségek és státuszhelyzetek dominálják. Ahogyan a kölcsönök és szívességek rendszerében, úgy a magántulajdonhoz való viszonyulásban is felfedezhetjük Portes és Sensenbrenner *kötelezettség-tőke* és *korlátozott szolidaritás* elméletének érvényesülését (Portes – Sensenbrenner 1998). A sajátéhoz való viszony ideiglenessége (1.) a közösségi ingatlanhasználatban, (2.) az élelmiszerkészletek és egyéb naturáliák, (3.) a tőkejavak megosztásában mutatkozik meg.

³² Lásd részletesen: Dolgozatom 6.1.8. fejezetében.

5.3.1.1 A közösségi ingatlanhasználat

A közösségi ingatlanhasználat mögött kétféle kényszer együttes jelenléte figyelhető meg: az instabil lakhatással rendelkező – jellemzően fiatal, illetve frissen beköltöző – családok ciklikus lakóhelyváltogatása mellett a stabil otthonnal – jellemzően önkormányzati bérlakással – bíró családok egy része csupán a magánszférájuk áruba bocsájtásával képes folyó kiadásaik fedezésére.

Az első esetben a több generációs együttélés során keletkező feszültségek vezetnek a rokonsági rendszeren belüli lakóhelyváltogatásra. Az önálló lakhatás nélkül családot alapítók, illetve a vidékről városi rokonaikhoz költözők körében a lakhatás folyamatos önmozgása figyelhető meg. Amíg az egyes családtagok közötti béke helyre nem áll, a haragos felek kisebbségbe került tagjai gyakran önként hagyják el a számukra ellenséges környezetet. Az állandó kapcsolattartás következtében az egyes részcsaládok belső vitái a „nagy család“ egésze előtt zajlanak, így a vitatkozók mindegyike számíthat pártfogókra. A kiköltözők többnyire a velük szolidáris családrészek valamelyikénél találnak menedéket. Interjúalanyaim elmondása szerint az átmeneti időszakban a befogadókkal jövedelmeiket is megosztják.

„Nálunk a vita mindig a lakhatásból indul. Az öcsém gyereke verekszik az anyémekkel, meg megmondom őszintén, hogy az asszonyának is elég rossz természete van, sokat vitatkozik anyuékka. De szerintem ennyi gyerekekkel másnak sincsen bírás ennyi kis helyen.(...) Amikor viszont átköltöznek az anyósához, akkor a pénzt is oda adják, sokszor ezért is pártfogolják őket (...) De úgyis visszajönnek egy-két hét múlva, mert ott is sokan vannak, ott sem találják a helyüket.“ (32. sz. interjúrészlet: férfi, 30 éves)

A stabil lakhatással rendelkezők egy része az otthon feletti rendelkezés ügyében szintén kompromisszumokra kényszerül. A magánszféra áruba bocsájtásának számos család esetén történeti okai vannak. Az általam megismert környékbeli családok jellemzően a nyolcvanas évek végen, illetve a rendszerváltást követően vidéki falvakból, apró községekből költöztek Budapestre. A betelepülők első generációja egy jobb élet reményében otthonát és javait hátrahagyva kezdett új életet a számukra jórészt ismeretlen nagyvárosban. A családok többsége az egyetlen számottevő értékét, a nehézkesen felépített házukat adták fel, hogy gyermekeik számára kiszámíthatóbb jövőt teremtsenek. Mivel az egymást követően betelepülő családok nem feltétlenül jutottak önálló lakhatáshoz, így az előbb érkezők egy része hosszabb-rövidebb időre más szerencsét próbálókkal kényszerült életközösségre.

Az átmenetinek szánt együttélés azonban az önkormányzati bérlakáshoz jutó, ám anyagi értelemben kevésbé sikeres családtagok esetén a létfenntartás eszközévé vált. Jellemző, hogy az elvált, illetve megözvegyült asszonyok gyakran az intimszférájukat is feláldozzák, hogy gyermekeiről gondoskodni tudjanak. A nagycsalád folyamatos jelenléte az általuk nyújtott biztonság mellett rendszeres bevételt és élelemforrást is jelent.

„Még nyolc éves sem voltam, amikor apu itt hagyott bennünket. Anyu idevette a hugát, meg annak az urát, nyaranta meg román munkásokat szállásolt el a galérián. Olyan természete volt, hogy az egész család hozzánk járt. A bátyám (nagybácsi) meg a családja hiába lakott magában, azok is, meg az egész rokonság itt töltötte a napját. Amíg anyu élt az összes ünnep nálunk volt megtartva. Olyan bulik voltak itt, hogy alig fértünk a másfél szobába.” (33. sz. interjúrészlet: nő, 29 éves)

Az összezártaságból adódó konfliktushelyzetek mellett átmentileg – például ünnepek vagy más kitüntetett események idején – a magasabb státuszú családtagok jelenléte is felfüggesztheti saját javak feletti rendelkezést. A családon belüli presztízs nemcsak a társas érintkezés szabályait befolyásolja, hanem olykor a személyes tulajdonhoz kapcsolódó jogosítványokat is felülírja. Számos alkalommal figyelhettem meg, hogy a virrasztalók³³ esetén az elhunyt közvetlen hozzátartozói akár napokra is kiszorulnak az emlékezés központi színteréül szolgáló lakóhelyiségekből. Ilyenkor megszokott hajlékukat a megboldogulthoz akár távolabbi fokban kapcsolódó, ám magasabb megbecsültségnek örvendő rokonoknak engedik át. Egy korábbi tanulmányomban³⁴ lejegyzett eset jól illusztrálja az elmondottakat:

„A legidősebb nagynéni váratlan halálát követő virrasztalón – ha különböző időpontokban is – a nagycsalád valamennyi része képviseltette magát. Annak, hogy melyik családtag jellemzően a lakás melyik helyiségében tartózkodik, ki mellett szokás ülnie, vagy éppen kinek kit illik kiszolgálnia étellel-itallal, pontos szabályai vannak. Ezeket a szabályokat pedig a családtagok életkora, anyagi helyzete és családon belüli szerepe határozza meg. Utóbbiak betartása azonban az egyszerű illemszabályoknál közvetlenebb módon határozzák meg a

³³ A virrasztaló a halál bekövetkeztétől az elhunyt temetéséig tartó időszak. Ez a régi paraszti kultúrában az otthon ravatalozott halott éjszakai őrzését jelentette a temetésig, általában egy vagy két éjszakán át. Oka részint a halottól való félelem, részint a halott tisztelete. Ezt a szokást ma a cigány kultúra őrzi. Természetesen a halottat manapság már nem otthon ravatalozzák.

³⁴ Balázs András (2015): A magán és közösségi lét terei és helyszínei, a tulajdon szerepe a társadalom perifériáján élő fővárosi roma közösségekben, *Metszetek*, 4. évf., 3. szám, 3-11.

mindennapokat. Az elhunyt édesapja – , akinek családfőként mindenki a kezét keresi – például szinte kizárólag a család egyik legmagasabb státuszú (nyaranta vállalkozásában több családtagot is foglalkoztató) tagjának kislányával foglalkozik személyre szólóan. Többi unokájával általában érzelemmentesebben érintkezik. A nappalinak tekinthető szobában a virrasztaló idején is az idősebb és magasabb státuszú családtagok üldögéltek, egyedül a hozzájuk tartozó gyermekek tölthettek hosszabb időt a felnőttekkel anélkül, hogy kitessékelték volna őket.“

5.3.1.2 A naturáliák megosztása

Az általam vizsgált családok hétköznapi gazdálkodása a szegénylét keretei között racionálisnak, sőt takarékosnak tekinthető. Az egyes háztartások kiegyensúlyozott gazdálkodását azonban – akárcsak bizonyos élelmiszerkészletek felhalmozását – megnehezíti a „gazdasági menekültek“ vissza-visszatérő jelenléte. A nagycsaládi struktúrában az éppen élelem nélkül maradt részcsaládok tagjai gyakran rokonaikhoz fordulnak. Érdemi megtakarítások hiányában a megszorult családtagok megsegítése általában természetben történik. A nagycsaládi létforma „informális biztosítási közössége” ezért egyfelől védelmet kínál a hosszan tartó éhezésekkel szemben, másfelől viszont ellehetetleníti a részcsaládok tartalékképzését (Fleck – Orsós – Virág 1999, Durst 2002).

Amikor a családok életét nem fenyegeti magánéleti vagy anyagi krízis, a tulajdonviszonyok látszólag nyugvópontra kerülnek. Az állandóság azonban ekkor is csupán relatív: a birtokolt tárgyak és javak folyamatos mozgásban vannak, a hagyományos birtokhatárok átjárhatóak. Az intimitás, a középosztály fogalmai szerint értelmezett magánszféra ekkor is hiányzik. A környéken tapasztalható általános szegénység miatt a bérlők ugyanis nemcsak rokonaikkal, hanem szomszédaikkal is egyfajta sajátos gazdasági közösségben élnek. Mivel interjúalanyaimmal egy idő után személyes viszonyt alakítottam ki, jártamban-keltemben a javak megosztásának természetét, a birtokhatárok átjárhatóságát is megfigyelhettem:

„Gyakran előfordult, hogy amikor az esti órákban éppen a konyhában ücsörögtünk, egy-egy szomszéd cukrot, lisztet vagy egyéb alapanyagot kérve viharzott át a színen. Az is feltűnt, hogy sebtében előadott kívánságuk felvezetése közben – mielőtt arra engedélyt kaptak volna – kedélyes otthonossággal már az idegen konyhaszekrényben keresgéltek. A váratlanul felbukkanó szomszédok pedig a legszemélyesebb beszélgetéseinkhez is gátlás nélkül, magától értetődő természetességgel hozzászóltak. Amikor pedig pikánsabb magánéleti témákról esett szó, gyakran a háziak invitálása hiányában is, különösebb skrupulus nélkül egyszerűen helyet

foglaltak közöttünk. Ugyanezek a lakók pedig, amint akár a függőfolyosón zajló események, akár egyéb, izgalmasabb házbeli történések vonták el a figyelmüket, – amilyen elánnal érkeztek, olyan hirtelen felpattanva – búcsúzkodás nélkül eltűntek.”³⁵

Bár a körfolyosós, illetve csatlakozóudvaros bérlakástömbök³⁶ extrém zsúfoltsága nem kovácsolja automatikusan közösséggé a bennük nyomorgókat, az ott élők egy része mégis egymásra van utalva. Ahogyan a rokoni kapcsolatok esetén, úgy a szomszédsági viszonyok között is a kiszámítható viszonyosság a harmonikus együttműködés alapja. Életszervezési együttműködés többnyire azokkal a gangszomszédokkal alakul ki, akiknek a hétköznapi tevékenységeire akarva-akaratlanul is rálátnak. Mivel az anyagi és időbeli erőforrások eltitkolására a térszerkezet nem biztosít lehetőséget, így a szívességi rendszerek hálózata transzparensten működhet. A kölcsönök és szívességek reciprocitása emlékeztet az informatika *blokklánc* technológiájára, amin a bitcoin és más kriptopénzek alapulnak: a tartozások és követelések a közösség decentralizált kollektív emlékezetében nyilvántartottak, ami elősegíti a kintlévőségek békés rendezését.

5.3.1.3 A tőkejavak megosztása

A tulajdon átmenetisége, a lakókörnyezet és az őket körülvevő személyek folyamatos – legalábbis ciklusos – változása az ott élők tárgyi környezetükhöz való viszonyát is alapvetően meghatározza. Bár a személyes használati tárgyakkal általában akad jól definiált tulajdonosa, ezek a javak a források szűkössége miatt gyakran kényszerből is gazdát cserélnek. Hagyományos értelemben vett megtakarítások híján az aranyékszerek, a nagyobb értéket képviselő tartós fogyasztási cikkek a családok számára likviditást, cserealapot biztosítanak.

A vállalkozási tevékenységet folytatók tőkehiánya miatt az egyes családtagoknál keletkező szerény mértékű megtakarítások szintén felértékelődnek. A rokonságon, szomszédságon belül kihelyezett pénzek magas kockázatú, nem piaci logika szerinti „befektetése“ hosszú távon mégis előnyös az ügyletek valamennyi résztvevőjének. A tőkejavak megosztását sok esetben nem az azonnali megtérülés, hanem annak kapcsolatfenntartó funkciója motiválja. A nehezen kalkulálható jövedelmek és a krónikus pénzhiány világában a bizalmi viszonyok között

³⁵ Részlet egy 2015-ben készült terepnaplóból.

³⁶ A kerületek uralkodó épülettípusai U-alakban, illetve körbefutó gangokról nyíló lakásokat foglalnak magukba. Szintén gyakori a körfolyosós bérházak egymás mögé építésével kialakított ún. csatlakozóudvaros lakóházak típusa (Ladányi 2005)

fennálló „körbetartozás“ garantálja, hogy mindig legyen kihez fordulni. Mivel a környék vállalkozóinak többsége nem rendelkezik igazolható bevételekkel, így az ismeretségi alapon összeadott hitelek rugalmasabb és olcsóbb megoldást jelentenek, mint a pénzügyi intézetek által kínált lehetőségek. A tőkejavak megosztásának gyakorlatát a 4.5 alfejezetben leírt vállalkozás bemutatásával illusztrálom.

5.3.2 A magántulajdon presztízs szerepe

A magántulajdon presztízs és státuszfenntartó szerepét a szakirodalom mellett saját interjúim, tereptapasztalataim is megerősítik. Az elsőre rongyrazásnak tűnő költségek mögött gyakran gazdaságilag is indokolható stratégiák húzódnak meg.

A nemesfémek felhalmozásának hagyománya a karavánozó oláh cigányok világából fennmaradt tradíció. A lókereskedelemmel foglalkozó közösségek aranyékszerek formájában hordták maguknál az esetlegesen kínálkozó előnyös vétel cserealapjául szolgáló értéket (Krémer 1995). A szegény roma emberek aranytárgyakhoz fűződő „vonzalmának“ modern körülmények között is logikus magyarázatát találtam. Amikor a gyöngébb anyagi helyzetű interjúalanyaim büszkén mutatták meg – jellemzően használtan vagy árleszállításon vásárolt – presztízstárgyaikat, döbbenetesen kérdeztem, hogy a vágyott termék árát hogyan teremtették elő ilyen hirtelen. Kiderült, hogy beszélgetőtársaim minden nagyobb munkájuk fizetségét aranyba forgatták. Pénzügyi ismeretek hiányában ugyanis jelentősebb alkalmi bevételeik kezelésének két módját ismerik: elrejtteni vagy aranyba fektetni. Az élethelyeztük generálta folyamatos pénzhiány miatt azonban a félretenni szándékozott keresmény ritkán tart néhány hétnél tovább. Ám az aranyékszerek nehézkesebb beváltása valamelyest gátja jelenti a megtakarítások azonnali elköltésének. Utóbbiak csupán nagyobb beruházások, más módon kezelhetetlennek bizonyult pénzzavarok alkalmával vándorolnak a zaciba, ahol szinte uzsorakamat mellett jutnak készpénzhez.

Interjúalanyaim esetében kizárólag megmunkált aranytárgyakkal, ún. fazonarannyal (14 K) találkoztam, befektetési arany (népiesen: aranyrúd, aranyérme, 24 K) vásárlásáról senki sem számolt be. Noha előbbieket mellett szól azok hordhatósága (pl. nyakláncok, gyűrűk, fülbevalók stb.), esztétikai értékük szubjektív megítélése befolyásolhatja beválthatóságukat³⁷. Az aranytárgyakhoz részben ismeretségi alapon, részben néhány, a környező kerületek

³⁷ Az ún. fazonarany vásárlása azért is előnytelenebb üzlet a befektetési arannál, mert míg utóbbi ÁFA-mentes, addig a megmunkált aranytárgyakat 27 százalékos adótartalom terheli.

hasonló státuszú lakóira szakosodott aranykereskedésében, zálogházában jutnak. A portéka ellenőrzése a fémjelek alapján történik, magánszemély eladó esetén pedig a vásárlást megelőzően zárogházban vizsgálják be annak valóságát.

„Mi a Soroksárin, a Roma Goldban vásárolunk, a Dikh Tévében is reklámozunk. Mivel vissza is vásárolnak, így amikor nincs pénzünk gyakran hozzájuk visszük, amit korábban náluk vettünk. Ha kevesebért is, de visszaveszik. Ugyanígy megyünk zálogházba, amikor megszorulunk.“ (34. sz. interjúrésztlet: nő, 34 éves)

Bár a „fülbevaló-takarékkönyvekben“ őrzött megtakarítások pontos mértékéről nincsenek adataim, az aranytárgyakba fektetett bevételek dominanciáját interjúalanyaim is megerősítették. A vállalkozási tevékenységet folytatók nyereségük túlnyomó többségből automatikusan nemesfémeket vásárolnak, bankbetéteik csupán folyó kiadásukat fedezetét szolgálják. A pénzügyi műveletek számukra nehezen követendő folyamatai helyett a készpénz és az aranytartalék otthoni őrzése látszik kiszámíthatóbbnak.

Az aranytárgyak birtoklásának gazdasági racionalitása mellett az egyéb presztízstárgyak beszerzését érzelmi, pszichológiai szempontok is motiválják. Mivel a társadalomból kizárt, mélyszegény élethelyzet nem teszi lehetővé a komolyabb megtakarítások tartós megőrzését, a gyorsan jött jövedelmek az inséges időkben kielégítetlen szükségletekre fordítódnak (Ladányi-Szelényi 2004). A környéken élők rendszeres jövedelem hiányában tisztába vannak vele, hogy képtelenek olyan összeget félretenni, amely életszínvonalukat tartósan javíthatná. Így az egyszeri, jelentősebb bevételek idején gyakran látványos külsőségekkel demonstrálják, hogy környezetük általános nyomoránál valamivel jobban élnek.

A kerületben végzett részt vevő megfigyeléseim során tűnt fel, hogy a nyolcadik kerület leginkább lepusztult bérházai előtt gyakran Audik és Mercedések színesítik az utcaképet. Elfogadható lakóköörülményeket teremteni néhány százezer forintból nem lehet. Ám ezek az urakról levetett luxusautó-torzók – amelyek jellemzően tíz-tizenöt éves korukra, bontószökevényként kerülnek a birtokukba – a jobb élet számukra is elérhető szimbólumai. Mivel azonban az ilyen példányok fenntartása is rengeteg pénzt felemészt, gyakran csak addig használják őket, amíg komolyabb ráfordítás nélkül is működnek. Amikor pedig végleg megmakacsolják magukat, a kiszolgált monstrumoktól többnyire ócskavas áron megszabadulnak.

5.4 Egy vállalkozás példája

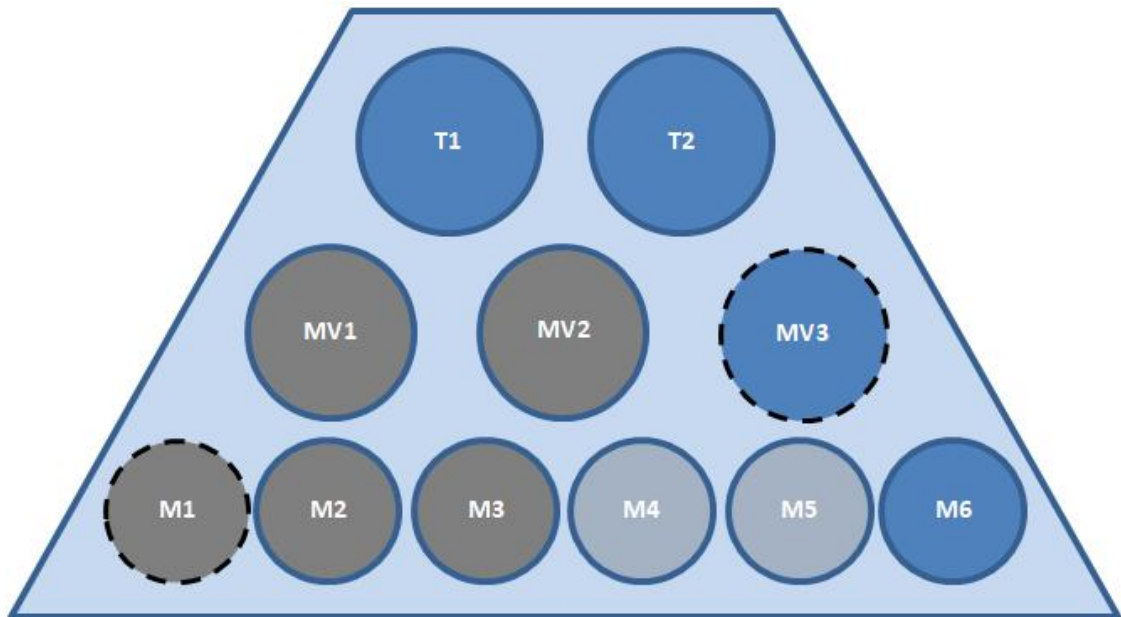
A következőkben egy családi vállalkozás történetét és napi működési gyakorlatát foglalom össze. A cég magán viseli mindazon sajátosságokat, amelyek valamennyi a kerületben megismert „kvázi-vállalkozás” esetén visszaköszönnek. A betéti társaságként működő szervezet főtevékenysége szerint építőipari bontó és előkészítő munkát végez, munkavállalóit szinte kizárólag rokonsági-szomszédági alapon toborozza, foglalkoztatotti állománya számban és személyben viszonylagos állandóságot mutat. A cég szerény forgatóke mellett jelentősebb megbízásait családi-ismeretségi hitelekkel finanszírozza. Az elvégzendő feladatokhoz szükséges gépeket és eszközöket vagy a fővállalkozó bocsájta rendelkezésükre vagy azokat a megbízás idejére más vállalkozásoktól bérbe veszik. Munkavállalóikat napi bejelentés mellett részben „feketén” fizetik, bérükhöz napi vagy heti bontásban, jellemzően készpénzben jutnak.

A vállalkozás felépítését a következő oldalon látható trapéz alakú ábra szemlélteti. A trapéz felső szintjén a céget tulajdonló és vezető apa („T1”) és fia („T2”) állnak. A vállalati hierarchia következő szintjét a munkavezetők adják: a jelenleg Csepelen élő tulajdonosok egykori Magdolna utcai gangszomszédai, „MV1” és fia, „MV2”.³⁸ A munkavezetői csapathoz utóbb csatlakozott „MV3”, aki a tulajdonos „T1” bátyja. A szervezet méreteihez képest túlzottan tűnő középvezetői szintet egyrészt az évek óta együttműködő baráti családok közötti egyensúly, másrészt „MV1” és „MV3” egyéb irányú elfoglaltságai indokolják. Míg „MV3” egyes szakmunkásként gyakran önálló megbízásokat is teljesít, addig „MV1” súlyos alkoholizmusa miatt heti rendszerességgel néhány napra munkaképtelen állapotban kerül.

„MV1” és „MV3” távollétében tehát a munkásbrigád további tagjait „MV2” irányítja. Némi könnyebbséget jelent számára, hogy állandó munkásaik szinte mindegyikéhez rokoni, baráti kapcsolat fűzi. „M1” az öccse, míg „M2” és „M3” az unokatestvérei, a testvérpár „M4”-gyel és „M5”-tel pedig hosszú évek óta ugyanabban a bérházban élnek. A brigád „M6”-tal jelölt tagja a tulajdonos „T1” unokaöccse, azaz „MV3” fia. További munkavállalókat a cég csak helyettesítés, illetve különösen nagy munkák esetén foglalkoztat. A „beugrósokat” jellemzően szintén családi, ismeretségi alapon toborozzák. Az ábrán az egy családhoz tartozó személyeket azonos színnel jelöltem.

³⁸ „T1” és „MV1” évtizedeken keresztül ugyanannak az önkormányzati bérháztömbnek két szomszédos lakását lakták, gyermekeik („T2” és „MV2”) lényegében együtt nőttek fel. A „T” család gyarapodásuk egy pontján Csepelen vásárolt házat.

7. számú ábra: Egy vállalkozás felépítése

(Forrás: saját szerkesztés)

Jelmagyarázat:

- T1: Tulajdonos (Férfi, 52 éves), lakhely: Csepel (Korábban: Magdolna „A“ bérház)
- T2: Tulajdonos fia (Férfi, 29 éves), lakhely: Csepel (Korábban: Magdolna „A“ bérház)
- MV1: Munkavezető (Férfi, 55 éves), lakhely: Magdolna „A“ bérház
- MV2: Munkavezető, MV1 fia (Férfi, 30 éves), lakhely: Magdolna „A“ bérház
- MV3: Munkavezető, T1 bátyja (Férfi, 54 éves), lakhely: Koszorú utca
- M1: Munkás, MV1 fia és MV2 öccse (Férfi, 26 éves), lakhely: Magdolna „A“ bérház
- M2: Munkás, MV2 és M1 unokatestvére (Férfi, 24 éves): lakhely, IX. kerület, Viola utca
- M3: Munkás, M2 öccse, MV2 és M1 unokatestvére (Férfi, 23 éves), lakhely, IX. kerület, Viola utca
- M4: Munkás (Férfi, 28 éves), lakhely: Magdolna „A“ bérház
- M5: Munkás (Férfi, 25 éves), lakhely: Magdolna „A“ bérház
- M6: Munkás, MV3 fia (Férfi, 20 éves), lakhely: Koszorú utca

A vállalkozás hétköznapi összetételét tekintve tehát három egykor szomszédos, illetve azonos bérházban (Magdolna „A“ bérház) élő családból és azok további rokonaiból tevődik össze. A családok közötti stabil kapcsolatot nem csupán a generációkon átívelő barátságok és rokoni kapcsolatok, hanem a közöttük lévő hitelviszonyok is erősítik. „T1“ és „T2“ tulajdonosok ugyanis vállalkozásuk finanszírozásához rendre „MV3“ nagybácsitól, illetve a baráti család legfiatalabb tagjának („M1“) apósától kérnek kölcsön: állandó hitelezőiket az ábrán szagatott körvonallal jelöltem.

A rokoni-baráti finanszírozás valamennyi résztvevő számára előnyös: „MV1“ nagybácsi szerény megtakarításait öccse tőkehiánnyal küzdő vállalkozása egyrészt felértékeli, másrészt pénz szűke, illetve önnálló munkái idején ő maga is kölcsönért fordulhat testvéréhez. Az „M1“ unokaöccs apósától felvett pénzek kihelyezése mögött szintén felfedezhető, mind a hitelek kapcsolatfenntartó, mind azok „biztonsági háló“ szerepe. Noha „M1“ élettársának édesapja betöréses lopásból, illetve orgazda tevékenységből rendszeres időközönként jelentős bevételekre tesz szert, a „szakmai ártalomként“ bekövetkező szabadságvesztések idején a hátramaradt családtagok számára jól jön a „T1“-től visszakérhető kölcsön.

A családok közötti szoros együttműködést – és „több lábon állásukat“ – jelzi, hogy „T1“ feleségének zöldség- és ruhakereskedelemmel kapcsolatos alkalmi üzleteiben „MV1“ felesége és menyje (MV2 felesége) is tevékenyen részt vesz. Noha erre a kereskedelmi formára nem hoztak létre önálló jogi személyt, a haszonból mindkét család részesedik.

Ahogy az előző fejezetemben már utaltam rá, a rokonság valamennyi gazdasági és életszervezési tevékenység „keretrendszeré“, ugyanakkor a kapcsolatok „erősségét“ nem a vérrokonság, hanem a közös cselekvésben való részvétel kölcsönössége és intenzitása határozza meg.

6 Fogyasztási szokások

Az alábbiakban a fővárosi roma szegény családok fogyasztási szokásait térképezem fel a Magdolna negyedben megfigyelhető háztartási stratégiák dokumentálásával. A megélhetésben a legkülönbözőbb kölcsönösségeket rutinná emelő működésnek intézménypótló szerepe van: a közösségen belüli körbetartozások, szívességi és cserehálózatok a bizonytalan jövedelmek világában sajátos kölcsön- és hitelrendszereket teremtenek.

A fogyasztási szerkezet sajátosságai után a kiadáscsökkentés eszközeit, majd a háztartáson belüli egyenlőtlenségeket veszem számba. Mivel a szeszital számos háztartás esetén jelentős költségtételként jelentkezik, az alkoholfogyasztás életmódban betöltött szerepét önálló fejezet részben tárgyalom.

6.1 A fogyasztási szerkezet sajátosságai

Az órabérben, napibérben, hetibérben szerzett jövedelmek hatással vannak a fővárosi szegény családok fogyasztási szerkezetére. Az érdemi megtakarítások hiánya, a nehezen kalkulálható jövedelmek a beosztó életmód útjában állnak. A kölcsönös cserék és szívességek rokonszomszédhálózatai, a napi túlélési stratégiák időhorizontja jellegzetes háztartási-pénzkezelési gyakorlatok megszilárdulásához vezet.

Az alábbiakban a vizsgálati alanyok által rögzített fogyasztási naplók, illetve az őket kiszolgáló kisboltok dolgozóival készült félig strukturált interjúim segítségével a fogyasztási szerkezet sajátosságait, a háztartások egyéni és közösségi kiadási tételeit, valamint a kölcsönösségek és viszonyosságok típusai és funkciói elemzem.

6.1.1 Töredezett fogyasztási szerkezet

A gazdaságosabb heti-havi nagybevásárlás helyett az éppen keletkező bevételek általában csak az aktuális szükségletek kielégítésére alkalmasak. A vizsgált családokra a napi többszöri, gyakran egy-két tételre korlátozódó vásárlások jellemzőek. A vásárlási „ingajáratok” beszerzései a közvetlen környezettel folytatott csereviszonyokban hiánycikként jelentkező főzési alapanyagok mellett csupán édességekre és alkoholra szorítkoznak. A töredezett fogyasztási szerkezetről a vonatkozó szakirodalom (Hajnal 1999, Kecskés 2005, Messing – Molnár 2011) mellett a környező kisboltok dolgozói is beszámoltak:

„Itt olyan, hogy nagybevásárlás nincsen. Folyamatosan vásárolnak, napjában többször, de csak egy-két tételt. Van, hogy meg is kérdezem, hogy abból az egy krumpliból vagy egy tojásból mit főztök.” (35. sz. interjúrészlet: bolti eladó, Nagy Fuvaros utca)

Noha a kerületben is egyre nagyobb számban jelennek meg az országos hálózattal rendelkező szupermarketláncok, a környék legszegényebb utcáiban a fővárosi átlagnál nagyobb számban találunk vegyesboltokat. Az érintett utca- és bérházcsoporthoz lakóinak kiszolgálására szakosodott kisboltok vásárlói életmódjához igazították üzletpolitikájukat. Ugyan a helyi vegyeskereskedéseknél a hipermarketek kedvezőbb árakat biztosítanak, ám a legszegényebbek mozgása csupán néhány utcára, kerületrészeire korlátozódik. Mivel a munkával rendelkezők a kerület általuk ismert részein kívül célirányosan közlekednek, vásárlásaikat szintén a környező kisboltokban bonyolítják. Az alapvető élelmiszerekre, tisztálkodószerekre, üdítőkre, édességekre és alkoholfélékre korlátozódó kínálat relatíve magas árait az üzletek a vásárlóikkal kialakított személyes viszonytal kompenzálják.

„Nálunk főleg alapvető élelmiszerek, tisztálkodószerek, édesség, meg alkohol van. Hozzánk a szomszédos bérházak lakói járnak, ismerünk mindenkit személyesen. Az új építésű lakásokból csak elvétve. Gondolom, azok jobban kimozdulnak, meg másra van igényük.” (36. sz. interjúrészlet: bolti eladó, Diószegi Sámuel utca)

Közösségi terek hiányában a vegyesboltok és az előttük elterülő járdaszakaszok is a társasági élet szerves részévé válnak. Az üzletek ajtajában zajló társadalmi élet vásárlást ösztönző hatásával a bolttulajdonosok is tisztában vannak. Az eladók többnyire megtűrik a bejárat előtt téblábolókat, a kisüveges röviditalok értékesítése mellett többségük helyben főzött kávékat is kínál. A rendet a kihelyezett kukák, a vásárlók és a személyzet kapcsolata garantálja. Tekintve, hogy a boltok többsége csupán egy-két utca kiszolgálásából él, törzsközönségük számára gyakran fizetési kedvezményeket, „informális hiteleket” biztosítanak.

A fenti képet a vizsgált szegény családok tagjaival készült félig strukturált interjúim, illetve a rendelkezéseimre bocsájtott fogyasztási naplók is megerősítik: hétköznapi élelmiszer igényeiket szinte kizárólag az utcabeli, illetve szomszédos utcákban elhelyezkedő üzletek elégítik ki. A rendszeres bevétellel rendelkező családok részben kiadáscsökkentési célzattal, részben szabadidős program gyanánt hétvégeként a Teleki téri piacot³⁹, illetve az annak

³⁹ Interjúalanyaim beszámolóit szerint a Teleki téri piac 2014-es megújulása óta kevésbé vonzó számukra: az árak emelkedése mellett elsősorban az árusok egy részének lecserélődésével személytelenné váló viszonyokra panaszkodtak.

épületében elhelyezkedő Lidl áruházát is felkeresik. Az előzőekben leírt fogyasztási szokások alól csupán az autóval rendelkező családok jelentenek kivételt. Utóbbiak hetente-kéthetente néhány külvárosi hipermarketet is útba ejtenek.

6.1.2 Nem piaci gondolkodás

A vásárlási szokások nem piaci logikája nem csupán a környékbeli üzletek, hanem a szomszédsági hálózatok informális gazdaságára is jellemzőek. A gyenge kapcsolatok krónikus hiánya a külső világgal szembeni bizalmatlansághoz, a bejáratott kapcsolathálózat felértékelődéséhez vezet. A beszerzési forrás megbízhatósága gyakran az árérzékenységet is felülírja. Mivel a bizonytalan eredetű portékákra kizárólag az eladó személye jelent garanciát, a piaci árhoz viszonyított eltérések megtérülő felárként válnak elfogadhatóvá. Ahogyan a helyi fogyasztók igényeire alapozott vegyeskereskedések, úgy a magányos seftelők számára is csupán jó hírük biztosít állandó keresletet.

A szűkebb környezettel való gazdasági közösség fenntartása szintén egyfajta sajátos nem piaci magatartást eredményez (Putnam 2015). A rokonsági-szomszédsági rendszerekből szőtt biztonsági háló az információk és anyagi javak kölcsönös megosztását feltételezi. Az értékarányos megtérülés helyett a viszonyosságon alapuló „bizalomkredit” kerül előtérbe.

„Régen még megvettük a telefont részletre, de nem igazán bírtuk fizetni. Most jobb valakitől megvenni, akit ismerünk, mint az arabtól a Keletiben (Keleti pályaudvar). Lehet, hogy az üzlet (hivatalos használcikk kereskedő), de neki aztán reklamálhatok, úgysem érdekli. Itt meg, ha valaki átvág, akkor más sem fordul hozzá többet.” (37. sz. interjúrészlet: férfi, 28 éves)

A kutatási alanyok által rögzített fogyasztási naplók alapján nagyobb értékű vásárlásaik közel egyharmadát informális csatornákon bonyolítják. Míg élelmiszer-beszerzéseik javát a környező kisboltokban, piacokon ejtik meg, addig a relatíve magasabb értékű beruházásaik – jellemzően ruházati és háztartási elektronikai termékek – ismeretségi alapon zajlanak. A használcikkkel és feketén beszerzett termékekkel kereskedőket kapcsolati hálójukon belül egymásnak ajánlják. A „hivatalos seftelők” portékái mellett a háztartásokra jellemző időszakos pénzhiány miatt a szegény családok ingóságainak egy része folyamatosan mozgásban van. A napi használati tárgyak értékesíthető része ciklikusan gazdát cserél: a szűkös időszakban a személyes használati tárgyak (okostelefonok, márkás sportruházat stb.) épp olyan hirtelen válnak eladóvá – illetve cserealappá – mint a látszólag nélkülözhetetlen konyhai eszközök (mikrohullámú sütő, drágább hűtőszekrény stb.).

„Ha szükségem van egy telefonra, hűtőre vagy tévére, először körülkérdezek az ismeretségi körben. Itt, amikor meg vannak szorulva, kis pénzért is gyorsan túladnak rajta. Legjobb környékelitől venni, mert ha rosszat ad el, tudja, hogy a nyakára jársz utána.” (38. sz. interjúrésztlet: férfi, 54 éves)

6.1.3 Hétköznapi kiadások

A háztartások legjelentősebb költségteleit az élelmiszerekre és a rezsiköltségekre, számos háztartás esetén pedig az alkoholra szánt összegek jelentik. Noha a több generációs együttélés, illetve a rokonsági-szomszéd-sági hálózatok működése gondoskodik megfelelő élelmezésről, a rezsiköltség és az élelmiszer-kiadások a szegény háztartások összbevételeinek 70-80 százalékát is elvihetik. Igaz, a dohánytermékeket és az alkoholt a legtöbb családban automatikusan a rezsiköltség részeként említették meg⁴⁰. Bár az általam vizsgált szegény családok belső társadalmi rétegzett, fogyasztástervezetükben és étkezéskultúrájukban is megfigyelhetőek azonosságok.

A hétköznapi otthoni főételkészítése a közösen elfogyasztott, általában szegényes vacsora. A vacsora a család életében és időbeosztásában fontos szerepet játszik. A közös étkezés viszonylag késői időpontja hatással van az iskolás-, és óvodáskorú gyermekek mindennapjaira. Késéseik, hiányzásaik sok esetben kapcsolatban állnak az esti tevékenységek kitolódásával. A családok legfontosabb bevételeit jelentő nehéz fizikai munkát végző férfiak bérükhez napi, illetve heti bontásban jutnak hozzá. Nélkülük a vacsora elkészítéséhez szükséges alapanyagok beszerzése is nehézkes.

„Ha tehetem, félreteszek egy kis pénz, de most sincs több negyvenezer forintnál. A vásárlásokat abból intézem, amit ketten megkeresünk. Amikor dolgozom, akkor az aznapiból, máskor a férjem béréből.” (39. sz. interjúrésztlet: nő, 22 éves)

A gyermekek szükségleteinek egy részéről a közétkeztetés gondoskodik. Otthoni étrendjük túlnyomórészt kenyérből és egyszerűbb alapanyagokból (liszt- és zsírfélékből, krumpliból) készült ételekből áll. Hús legtöbbször csak a vasárnapi ebéd alkalmával kerül az asztalra, amolyan húspótlóként gyakoriak a tojásos ételek. Zöldséghez, gyümölcshöz, sajthoz, joghurthoz és egyéb minőségi tejtermékekhez sokan csupán az óvodában, illetve az iskolában jutnak.

⁴⁰ Az alkohol életmódban betöltött szerepét dolgozatomban 6.1.5. fejezetében részletesen is tárgyalom.

A vasárnapi ebéd általában húslevest és valamilyen rántott vagy sült húst jelent, általában savanyúsággal. Előfordulnak még különböző pörkölt-, illetve spagettivariációk. Az univerzális ünnepi étel – amely akár karácsonykor, akár a születésnapok alkalmával főételnek számít – a töltött káposzta. Édességként gyakran kókuszgolyót és különböző piskótákat készítenek. A legszegényebb családoknál a gyermekzsúrok alkalmával a torta jelenti a születésnap ajándékot.

Az élelmiszerek és a rezsi mellett a telekommunikációs eszközökhöz kapcsolódó kiadások jelentenek számottevő tételt a családok költségvetésében. Míg laptop és asztali számítógép a háztartásokban csak elenyésző számban van jelen, okostelefonnal szinte mindenki rendelkezik⁴¹. A kábeltévét leszámítva azonban előfizetéses használatú csak elvétve találkozom, telefon és internet elérésük jellemzően feltöltőkártyás formában működik. Bár utóbbi összességében gazdaságtalanabb, a bizonytalan jövedelmek világában a fix kiadás terheit kevesen képesek vállalni.

6.1.4 Hiánykompenzáló túlfogyasztás

A családok többségének hétköznapi gazdálkodása a szegénylét keretei között racionálisnak tekinthető. A presztízsberruházások javarészt a vállalkozási tevékenységet folytatók esetén, a fontosabb üzleti sikereket követően jelennek meg. A jövedelmi viszonyaikhoz képest fényűzőnek tekinthető kiadások leginkább a gyermekek vágyainak kielégítését szolgálják. A szülők szégyenérzetük kompenzálása gyanánt egy-egy születésnap vagy más ünnep alkalmával néha erejükön felül költenek.

A szegény családokra jellemző időszakos túlfogyasztás jelenségét a krónikus nélkülözés magyarázza. A hiánygazdálkodást megszakító jelentősebb bevételek elköltése éppen ezért gyakran nélkülözi a mélyebb megfontolást. A hétköznapi elfojtott szükségletek kielégítése látványos külsőségekben, a fogyasztói javak hajszolásában tör utat.

„Az itteni családok többsége úgy, ahogy képes gondoskodni a legegyszerűbb szükségleteiről. Ez azonban nem jelent sem minőségi étkezést, sem megfelelő ruházást. Ezt kompenzálja a kifelé forduló nagyozás, az időleges dözölés, bulizás.” (40. sz. interjúrészlet: szociális munkás, 53 éves)

⁴¹ A kommunikációs eszközök és a közösségi média használatának sajátosságairól dolgozatom 7.4. fejezetében részletesen is írok.

Kívülről szemlélve ugyan indokolatlan kiadásnak tűnhet, ám a mindennapok kilátástalanságában fontos szelepfunkciót töltenek be a nagycsaládi mulatságok. A különböző ünnepek és évfordulók alkalmával az általános nélkülözést a rokonsággal közös bulik törlik meg (Ambrus 2000, Kecskés 2005). A társadalmon kívüli szegénységben élők, ha néhanapján módjuk adódik rá, egyfajta elkeseredett dühvel vetik bele magukat a szórakozásba. Ilyen alkalmakkor egy-egy „kiscsalád” (nukleáris család) anyagi lehetőségeihez mértén járul hozzá az esemény költségeihez.

„Amikor nincsen pénzünk, a férjem a mulatságra kölcsönkér. Meghívnák a testvérei, de nem akar a rokonság előtt szégyenbe maradni. Legalább ilyenkor jól érezzük magunkat, ha már másra amúgy sem jut soha.” (41. sz. interjúrészlet: nő, 22 éves)

A szűkös lakásviszonyok okán a közös mulatságokhoz a gangszomszédok és egyéb házbeliek is csatlakoznak. A közvetlen rokonságon túl szívesen látott vendégek a férfiakkal egy brigádban dolgozók, illetve a családi vállalkozások alkalmazottai. A közös ünneplés a hétköznapi szürkeségének oldásán túl a rokonsági, üzleti és szomszédági viszonyok megerősítését is szolgálja.

A bulik, ünnepek és az azokhoz kapcsolódó „presztízsétkezesek” költségei valamennyi interjúalanyom esetén jelentősen meghaladták a hétköznapi étel-kiadások összegét. Bár vendégeik jellemzően alkoholfélékkel, üdítővel, esetleg házi vagy csomagolt édességgel érkeznek, ellátásukról alapvetően fogadóik gondoskodnak. Az ezzel kapcsolatos költségekhez csupán a házigazdák közelebbi rokonai (testvérek és unokatestvérek) járulnak hozzá anyagilag. Finanszírozási nehézség esetén szintén ebből a körből szokás kölcsönkérni. Noha a rendszeres mulatságok megterhelik a családok amúgy is szűkös keretét, a befektetett pénz többnyire a rokonsági rendszer más tagjainál a következő alkalommal megtérül. Mivel a nagycsaládi struktúra felváltva gondoskodik a szórakozásról, így a nyilvános helyen történő időtöltéshez képest ezek az események költségmegtakarítást eredményeznek. Az átalakuló társadalmi összetételű kerületben ráadásul a vendéglátóipari egységek egy része profilt váltott, a megmaradt helyeken pedig szintén emelkedtek az árak. Mára a férfiak munka utáni kocsmái iszogatását, illetve a fiatalok diszkó-jellegű szórakozását leszámítva a közösségi összejövetelek többnyire a családok otthonaiba szorultak vissza.

„Már nem úgy van itt, mint régen, hogy csak betérünk bárhova. Régen minden étteremben játszottak, dolgoztak cigányok a Népszínház utcában. Ma csak a férjem iszik munka után, de az is csak ott, ahol ismerik vagy a magyar barátaival. Inkább egymásnál jön össze a család, úgy érezzük jól magunkat.” (42. sz. interjúrészlet: nő, 56 éves)

Fontos kiemelni azonban, hogy hiánykompenzáló túlfogyasztás, a pénzhez jutás idején megnövekvő igények nem tekinthetők etnospecifikus szokásrendnek. Amint azt Abhijit Banerjee és Esther Duflo korábban hivatkozott könyve (Banerjee – Duflo 2016) is dokumentálja, pénzbőség esetén még a kifejezetten éhezéstől sújtott népek sem az olcsó, laktatóbb ételekből fogyasztanak nagyobb mennyiséget. Miközben a Fülöp-szigeteken az alultápláltak számára a tojás és a banán biztosít megfelelő tápértékű élelmiszert, nagyobb bevétel esetén ők is minőségi élelmiszerek, a „csábító javak” felé fordulnak.

6.1.5 Alkoholfogyasztás

Józsefváros általam vizsgált kerületrészeiben élő felnőtt lakók közül – néhány kivételtől eltekintve – szinte mindenki rendszeresen fogyaszt alkoholt. A szeszitalok kiegyensúlyozott mértékű, de lényegében állandó bevétele egyrészt a közösségi élet sajátos dinamikájának kísérő jelensége, másrészt periodikusan, a pénzhezjutás függvényében azonnali túlfogyasztásként jelentkezik. A szeszfogyasztás köznapisága és a kirekesztett lét elviseléséhez szükséges minimális alkoholszint értékkülönbsége miatt a vizsgált szegény közösségek alkoholfogyasztása átfogja a felnőttek szinte teljes élettevékenységét. Az egyéni és a közösségi szeszfogyasztás funkcionális szempontból a következőképpen csoportosítható:

- *Hétköznapi közösségi fogyasztás*

Az alkohol a környéken élők szűkös lakáskörülményei és kényszerű összezártsága miatt a mindennapokban is fontos szerepet játszik. A körfolyosós önkormányzati bérházak gangra nyíló lakásai miatt a családi élet egy része a nyilvános térre is kiterjed: a magánszféra átjárhatósága következtében lényegében folyamatosan fellép egyfajta kínálási kényszer. Mivel a nagycsaládok tagjai – főleg az esti órákban – gyakran összejárnak, a környékbeli körfolyosós bérházrendszerek folyamatos mozgásban vannak. A kapcsolatfelvételek számával párhuzamos az elfogyasztott alkoholmennyiség is arányosan nő. Ambrus Péterhez hasonlóan saját megfigyeléseim szerint is a felnőtt férfiak napi alkoholbevitelének fele az esti órákban történik (Ambrus 2000).

- *Ünnepi és presztízs fogyasztás*

A korlátozottan rendelkezésre álló szórakozási, kikapcsolódási lehetőségek okán az ünnepi alkalmakhoz gyakran felfokozott alkoholizálás társul. A tradicionális szegénylétben belül minden öröm és élvezet gyors, zabolátlan, sokszor mértéket nem ismerő módon elégül ki, hiszen szinte mindig tartósan elfojtott szükségletekhez társul. Mivel a családok többségének

csupán vasárnap és az ünnepnapokon kerül bőséges, minőségi húsétel az asztalára, ezeknek a „presztízsétkezeseknek” az alkoholfogyasztás is részét képezi. Az étellel megrakott abrosz, a vodkásüvegek, pálinkafélék és a hozzájuk kapcsolódó hangos jókedv a családok jólétét jelképezi. A szívélyes vendéglátás szimbólumaként értelmezhető szeszesital-fogyasztás az egyetértés, a kibékülés, a sikeres üzleti tevékenység idején is kötelező kellék.

- *Fiziológias funkció*

Az építőipari segéd munkások esetében megtört, elnézett tevékenység a napközbeni alkoholfogyasztás. A mostoha körülmények között, gyakran szabad ég alatt végzett nehéz fizikai munka fokozott kalória bevitelt kíván, amelyhez az alkohol dopping és fáradtságtompító hatásai is hozzájárulnak. Az életvitelszerű szeszfogyasztás azonban ritkán áll meg a műszak végén, sokan a munka után hazafelé vagy az otthonukban tovább isznak. Privát tér hiányában a közélet a körfolyosókon, lépcsőházakban, kapualjakban és a környező kisboltok előtti járdaszakaszokon zajlik. Egymás meghívása, kíségetése, a “következő kör” fizetésének kollektív kötelezettsége az éppen tétlen férfiakat is folyamatos alkoholfogyasztásba hajszolja.

- *Szorongásoldó funkció*

Az alkohol antidepresszánsként való használata a lakosság egésze esetén kimutatható. Mindez fokozott módon igaz azokra a közösségekre, amelyek tagjaira az intézményen kívüliség, az egészségügyi ellátással kapcsolatos bizalmatlanság egyébként is jellemző. Különösen súlyos megállapítás ez annak fényében, hogy a depressziós tünetegyüttes valamely fokozata a roma lakosság hetvenöt százalékát érinti (EÜM 2001). Az alkohol bánatűző, szorongásoldó szerepe a helyi kocsmák törzsközönségét és az otthonukban ivókat egyaránt túlfogyasztásra sarkallja.

- *Cserealap funkció*

A kiszámíthatatlan jövedelmek és a krónikus pénzhiány világában a megtakarítások és fogyasztói javak tartós felhalmozása szinte lehetetlen. Így az alkoholfélék értékálló és biztos cserealapot jelentő minőségükben „kvázi-pénz” funkciót is betöltenek. Mivel az alkohol a hétköznapi életvitel és a minőségi vendéglátás alapvető kelléke, felhalmozásuk az átmeneti pénzügyi nehézségek idején is előnyt jelent. A rokonsági-szomszédos rendszerek kölcsönös megsegítési mechanizmusai ráadásul nemcsak az élelmiszerkészletek, hanem az alkoholszükségletek biztosítása esetén is működésbe lépnek.

Az előzőeknek megfelelően a függőségekkel szemben a középosztály mércéjéhez képest egy viszonylag magas toleranciaszint alakult ki, amely csupán a nagyfokú lerészegedéssel járó botrányokozást ítéli el.

„A nevelőapám többnyire építkezéseken dolgozott segéd munkásként. A melósok között megtúrt dolog volt a napközbeni iszogatás. Amire hazaért, általában már volt benne pia, otthon a barátokkal, szomszédokkal erre még ráivott. (...) Amikor valaki pénzhez jutott vagy valamilyen alkalom volt, a szomszédokkal, rokonokkal buliztunk. Ilyenkor nem számított semmi, akár hajnalig mulattunk. A felnőttek ittak, de a gyerekek is megkaptak mindent, amire vágytak. Persze a szüleim is tudták, hogy hó végén megint pénz nélkül maradunk, de a folyamatos nélkülözésben legalább ilyenkor ők is embernek érezhették magukat. A nevelőapám a szívinfarktusáig mindennap ivott. Ma már csak estéknént sörözget, főleg, ha feszült valami miatt.” (43. sz. interjúrészlet: férfi, 19 éves)

A fenti attitűd következményeként számos családnál az alkoholra fordított kiadások lényegében az élelmiszer beszerzésekkel egyenértékűvé válnak (Ambrus 2000, Kecskés 2005). Amíg az italozás mértéke nem veszélyezteti a hétköznapi minimális esti étkezését, valamint megfelelő mennyiségű pénz marad a vasárnapi közös ebédekre, addig a szeszfogyasztás nem vezet feszültségekhez. Mivel az alkohol biztosítása a minőségi vendéglátás részét képezi, így a részcsaládok kölcsönös segítségi mechanizmusa az alkoholfogyasztásra is kiterjed. Attól, hogy a családok férfitagjainak egy része bizonyos időközönként elissza a fizetése egy részét, önmagában még nem minősítik alkoholistának. Az alkoholizmussal szembeni védekezési reakciók csupán akkor indulnak be, amikor a háztartás valamely tagjának fogyasztási szokásai már a szélesebb család életszínvonalát veszélyezteti. Ezekben az esetekben a függő személyt általában azzal szankcionálják, hogy az adott részcsaládnak nyújtott támogatásokat a gyermekekre szűkítik.

6.1.6 Egyéni és közösségi kiadások

A több generációs együttélés a rezsiköltségek együttes vállalását jelenti, ugyanakkor a nagyháztartáson belüli „közös kassza” a fogalom fizikai valójában csupán korlátozott módon létezik. Bár az élelmiszerkiadásokhoz kapcsolódó hozzájárulásokat többnyire a családok nőtagjai kezelik, a felmerülő kiadásokat a pénzszüke miatt általában felváltva rendezik. Akár a kártyás villanyóra feltöltésének, akár a napi élelmiszer-beszerzések rendjének fenntartása a családi életszervezés középpontjában álló „mamák” feladata. Az idősebb nők ritkán diszponálnak komolyabb megtakarítások felett, ám pénzkezelői szerepük sok esetben a

részcsaládok közötti allokációra is kiterjed. Ha az egyik családrész likviditási gondokkal küzd, akkor – mind a gyermekekkel kapcsolatos, mind az egyéni kiadásaira – a közös kassza terhére bújtatott módon átcsoportosítanak. Szintén megszokott gyakorlat, hogy a nagyobb keresmények esetén az egyes részcsaládok a nagymama számára „adják haza” bevételük egy részét, aki a nagyháztartás jóléti kiadásaira fordítja az összeget.

„Nálunk éhezés nem létezik. A férjemmel, a két sógorommal lakunk együtt anyósomék házában (lakás). Mindhárom férfi dolgozik, anyósom is, én is eljárunk takarítani. Az egyik sógornőm nem él velünk, de ő is ad haza pénzt. Együtt főzünk, ha valaki nem keres, annak is jut a közösből.” (44. sz. interjúrészlet: nő, 22 éves)

A nagyháztartást alkotó nukleáris családok a hűtőbe kerülő élelmiszerek, a közös (általában sodort) dohány, illetve a kávé és az alkoholfélékre szánt pénzeken túli keresetükről maguk rendelkeznek. A családok egyéni kiadásai között a gyermekekre fordított tételek (ruhaneműk, iskolai eszközök stb.) előnyt élveznek, míg a férfiak szórakozási költségeik fedezésére – egyfajta állandó zsebpénzként – keresetük egy részét eleve elkülönítve kezelik.⁴²

„Mindenkinek megvan a maga pénze, ami meg a közösre kell, azt összeadjuk. A sógornőmmel megyek vásárolni, vagy ráhagyjuk a pénzt a mamára (anyós), aki intézi napközben (...) Van néha veszekedés, hogy ki mennyit adott, de a mama nem pártfogolja egyiket sem. Ha valamelyik fiú kivonja magát, akkor ráparancsol, hogy ő a villanyt (kártyás villanyóra feltöltése) vagy a cigit intézze.” (45. sz. interjúrészlet: nő, 26 éves)

Az együttélés jellegéből és a térhasználat sajátosságaiból adódóan a lakáshoz tartozó bútortartalom, konyhai eszközök, illetve az azokban fellelhető szórakoztató elektronikai eszközök közösen kerülnek beszerzésre. Logikus módon együttesen fedezik a lakhatáshoz kapcsolódó érték- és komfortnövelő beruházásokat (vizesblokkok, galériák beépítése, felújítási munkák stb.).

6.1.7 Rögzített és szabad rendeltetésű jövedelmek

Miközben középosztálybeli viszonyok között a rögzített rendeltetésű jövedelmek elsősorban a családok lakhatási biztonságát szolgálják, a több generációs együttélés az otthonok fenntartását illetően nagyobb mozgásteret enged. A családok kereső tagjai között megoszló lakbér és rezsiköltségek mellett a kiterjedt rokonsági rendszer képes befogadni az átmenetileg fedél nélkül maradt részcsaládokat. Mivel a lakhatási körülmények általános szűkössége miatt

⁴² A gender alapú fogyasztási egyenlőtlenségekre dolgozatomban 6.3.2. fejezetemben részletesen is kitérek.

a több generációs együttélésnek eleve léteznek egyfajta önmozgása (Durst 2006, Kovai 2015), a hasonló körülmények között szocializálódott személyek számára az albérlet elvesztése nem jelent megrázkódtatást. A létbizonytalanság és a tömbrehabilitációk okán sokak gyermekkorukon kényszerű költözések története (Ladányi 2005), így rendszeres a lakóhely-változtatás számos családnál az életmód részévé vált.

A családok „pántlikázott” pénzei jellemzően a háztartások fenntartására hivatottak. A rezsi-költség és az alapvető élelmiszerek mellett az értékálló és biztos cserealapot jelentő termékek beszerzése élvez elsőbbséget. A mobiltelefonokon, a háztartási elektronikai eszközökön és aranytárgyakon túl a márkás divattermékek birtoklása élvez prioritást. Utóbbiak felhalmozása egyrészt cserealap minőségében, másrészt a gyermekek szükségleteinek szempontjából képvisel értéket. Az alacsony státuszú fiatalok számára a minőségi ruhaneműk nem csupán fizikai, hanem pszichés szükségletként is jelentkeznek. A vegyes társadalmi összetételű kerületek iskoláiban csak a ruházkodás képes elfedni az otthonok szegénységét.

„Amikor legutóbb kerestem kilencszázezeret, akkor hazaadtam anyunak háromezretet, mert ő főz mindannyiunkra. Vettem egy arany láncot, meg egy telefont, egy pár Nike cipőt a gyerekeknek, meg kabátot a piacon a feleségemnek. Ha megszorulok, akkor az aranyat, meg a telefont könnyen pénzzé teszem. A maradékból meg adtam a testvéreimnek, barátaimnak. Az ilyesmit pontosan nem tartom számon, mert tudom, hogy rájuk munkában, pénzben mindig számíthatok.” (46. sz. interjúrészlet: férfi, 21 éves)

A fentiekén túl csupán a gyermekek „kitörését” biztosító (például iskolai tanszerek, fejlesztő foglalkozások, kirándulások stb.), valamint az idős és beteg családtagok egészségügyi és gyógyszer-szükségletei élveznek elsőbbséget.⁴³

Bár úgy tűnhet, hogy (1.) az élelmiszer-költségek, (2.) az értékálló és biztos cserealapot jelentő termékek, (3.) a gyermekek szükségleteit szolgáló kiadásokon túl minden más bevétel „szabad rendeltetésű jövedelemnek” minősül, a látszólag ad hoc költségek jelentős része szintén életszervező funkcióval bír. A jóléti kiadások szelep- és presztízsfunkciói mellett (lásd korábban) a kölcsönök, szívességek, meghívások viszonyosságai az életmód szerves részét képezik.

⁴³ Lásd részletesen: *Egyenlőtlenségek a háztartáson belül* című fejezet (6.3.).

6.1.8 Kölcsönök szerepe és funkciója

A kölcsönös segítségnyújtó hálózatok kiterjedtségük, szerepük és funkciójuk szerint csoportosíthatóak. Portes és Sensenbrenner *kötelezettségtőke és korlátozott szolidaritás* elméletét (Portes – Sensenbrenner 1998) követve a kölcsönök, szívességek, meghívások nagyháztartáson belüli viszonyosságait, a felvett és kihelyezett „informális hitelek” családi költségvetésben betöltött szerepét elemzem. Noha a kölcsönös cserék tranzakcióiból létrejövő társadalmi tőke, a közvetlen környezet számára nyújtott „behajtható szívességek” garantálják a kirekesztett háztartások fennmaradását, a kötelek szokásrendszere gyakran útját állja az egyéni felhalmozásnak.

6.1.8.1 Pénzkölcsön

A pénzkölcsönök hitelezői láncolata a rokonsági, szomszédsági kapcsolatokra, utóbbiakon belül jellemzően a fal-, illetve a gangszomszédokra terjed ki. Kisebb mértékben és rendszertelenebb formában olykor munkatársak, sporttársak és egyéb barátok is bevonásra kerülnek. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a kapcsolati háló beszűkültsége miatt az utóbbi három kategória is jelentős átfedést mutat a rokonsági-szomszédsági viszonyaikkal. A rokonsági-szomszédsági kapcsolatok hitelezői dominanciája mögött részben bizalmi kérdések, részben a kölcsönök viszonyossági logikája, behajthatósága áll.

„A barátnőmmel (szomszéd) mindig egymásnál vagyunk. Ő is itthon van a gyerekekkel, gyakran együtt is főzünk. Kinek hogy van pénze, aszerint beosztjuk, melyikünkénél vagyunk. (...) Megmondom őszintén, hogy én pénzt is csak a testvéreimnek, meg neki adok. Úgyis látom, mikor keresett az ura, akkor visszaadják rögtön mielőtt elköltik.” (47. sz. interjúrészlet: nő, 26 éves)

A félig strukturált interjúk, illetve a fogyasztási naplók alapján a vizsgált szegény családok szinte mindegyike adósságcsapda foglyává vált. Ugyanakkor az eladósodottság és a mások számára nyújtott hitelek párhuzamos fennállása rávilágít a viszonyossági hálózatok életszervezési jelentőségére. Az általam vizsgált családok szinte mindegyike görget maga előtt valamilyen mértékű adósságállományt, miközben éppen aktuális bevételeik „szabad rendeltetésű” részéből maguk is kisebb-nagyobb kölcsönökkel segítetik a környezetüket. A kölcsönös segítségnyújtás bejáratott networkjei biztonsági háló szerepükön túl a jövedelmek azonnali elköltését is késleltetik, meggátolják.

„Mi már annyifelé tartozunk, hogy nem is számolom. BAR-listások vagyunk a férjemmel az OTP és a Provident miatt, már telefont sem tudok a nevemre venni. Egy ideje inkább rokontól vagy barátoktól kérünk, ha meg nekünk jön be valami, akkor mi is adunk, addig sem megy el más hülyeségekre.” (48. sz. interjúrészet: nő, 43 éves)

A rögzített interjúk, valamint a fogyasztási naplók alapján a rendszeres kölcsönadói-kölcsönvevői hálózatok átlagosan 3-5 személyt foglalnak magukba, ezeket egészítik ki alkalmilag – tehát nem viszonzási alapon – a távolabbi ismeretségek, esetleg uzorások⁴⁴ hitelei. A kihelyezett pénzek a havi jövedelmek egynegyedét-egyharmadát is elérhetik, amelyet adósaik 1-2 hetes csúszással egyenlítenek ki. A kölcsönök bevételeikhez viszonyított magas aránya, a hitelek futamidejének rövidege azok rendeltetését is jelzik: az időszakosan kölcsönkért összegek túlnyomó többségét folyó kiadásaiuk fedezésére fordítják. Az egy-két ezer forintos kölcsönöknek csupán a hozzávetőleges arányát tartják számon. E szívességi ügyleteket nem a megtérülés, hanem azok kapcsolatfenntartó funkciója motiválja.

„Taxira vagy kisebb bevásárlásra mindig adok a barátaimnak, testvéreimnek. Ugyanígy vagyok a meghívásokkal. Ezeket viszonzzuk egymásnak, soha még kérni sem kell. Látjuk már a másikon, ha le van égve.(...) Hozzájuk fordulok akkor is, ha éppen nincsen munka“ (49. sz. interjúrészet: férfi, 31 éves)

A jegyzett kölcsönök jellemző összegei öt-tíz, illetve tíz-húsz ezer forint között mozognak. Az alacsonyabb kategóriába eső összegeket egy hónapon belül nem ritkán azonos személy számára többször is kölcsönadják, míg másoktól maguk is felveszik. Az ezt meghaladó összegek⁴⁵ jellemzően a lakhatáshoz, illetve a lakásfenntartáshoz kapcsolódó kiadási tételeket fedeznek (kaució, konyhai, lakberendezési tárgyak vásárlása stb.). A fenti ügyletek közös jellemzője, hogy a kihelyezett pénzek után adósaiktól szinte soha nem kérnek kamatot.

„Ötvenezernél többet már mi sem tudunk nélkülözni. Legutóbb már mi is kölcsönkértünk, hogy a nagynénémnek segíthessünk. Most volt kazáncsere és mivel sokat laktunk náluk természetes volt, hogy besegítettünk. (...) Ugyanígy van a kaucióval: ha valaki költözik a rokonságból, akkor valahogy összeadjuk azt a százötven-kétszázat.“ (50. sz. interjúrészet: férfi, 40 éves)

⁴⁴ Lásd részletesen: *Uzsora a fővárosban* című fejezet (6.2.3.)

⁴⁵ Külön kategóriát képeznek a rokonság valamely vállalkozási tevékenységet folytató tagja számára nyújtott hitelek, amelyekről *A magántulajdon közösségi szerepe* című rész *A tőkejavak megosztása* (5.3.1.2.) című fejezetében már részletesen írtam.

6.1.8.2 Természetbeni megsegítés

A természetbeni megsegítés csak a közvetlen szomszédságra, a rokoni kör elérhető és heti rendszerességgel fenntartott kapcsolataira vonatkozik. Tárnya elsősorban élelmiszerek, ruhaneműk, háztartásbeli és a gyermekek felvigyázásához kapcsolódó feladatok megosztása. A szomszédsági viszonyok között a főzési alapanyagok, háztartási eszközök cseréi, kölcsönei is jellemzőek.

A természetbeni együttműködések a pénzügyi segítségnyújtásnál ugyan zártabb "társadalmi szeletet" ölelnek fel, ám a bevont személyek száma jellemzően magasabb, mint az előző esetben. A felvett interjúk alapján családonként átlagosan 4-8 személy kölcsönös támogatására számítanak visszatérően, amelyek között egyharmad-kétharmad arányban találunk szomszédsági, illetve rokoni viszonyokat.

A rendszeres szívességek nemcsak a naturáliák átengedésében, hanem kevésbé tárgyiasult formába is megjelennek. A módosabb rokon otthonában való életvitelszerű napközbeni tartózkodás épp úgy csökkenti a rezsiköltségeket, mint a szennyes áthordása az automata mosógéppel rendelkező szomszédhoz. A vendéglátás rituális kínálásába bujtatott segítő mechanizmusok szintén nem vesztik el viszonyos jellegüket.

„Ha valaki bejön hozzánk, olyan nincs, hogy étellel-itallal ne kínálám. Sőt, azt is rögtön látom, hogy ki az, akinek nem jut étel otthon. Azok szégyellik jobban, úgy kell biztatni őket, hogy egyenek valamit. Ha mi szorulunk rá, tőlünk sem tagadják meg.” (51. sz. interjúrészlet: nő, 49 éves)

Ha a rokonsági rendszer legalacsonyabb státuszú tagjai ritkábban és szegényesebben tudják viszonzni a felkínált – gyakran az összejövétel végén számukra összezsomagolt – ételt, más módon törlesztik a szívességet. A segítségnyújtó számára végzett háztartási munkák, illetve a ledolgozott kölcsönök a leggyengébb helyzetű interjúalanyok esetén élettevékenységeik megszokott részeként kerültek említésre:

„Beteges a gyerek, sok megy gyógyszerre. Ha kifutunk a pénzünkből hó végén, akkor a bátyámék segítenek ki. Sokat vagyunk náluk, az uram a házán dolgozik majd' minden hétvégén.” (52. sz. interjúrészlet: nő, 28 éves)

6.2 A kiadáscsökkentés eszközei

A fővárosi roma szegény családok kiadáscsökkentő gyakorlatai szintén nem etnikusan meghatározottak. A több generációs együttélés, a gyakori lakóhely-változtatás, illetve a lakhatási költségek és fogyasztási szokások visszafogása bármely szegénycsoport esetében hasonló eszközökkel történik (Shafir – Mullainathan 2013, Banerjee – Duflo 2016). A kiadáscsökkentés gyakorlatainak áttekintése után az uzsorahitelezés fővárosi sajátosságaira is kitérek.

6.2.1 A kiadáscsökkentés közösségi eszközei

A kiszámíthatatlan jövedelmek és a krónikus pénzhiány világában a fogyasztói javak tartós felhalmozása szinte lehetetlen. A családok „spájz gazdálkodása” csupán a legalapvetőbb alapanyagokra szorítkozik, ám a szomszédsággal fenntartott csereviszony-hálózatokban ezek is állandó mozgásban vannak. A körfolyosós önkormányzati bérlakástömbökben a birtokhatárok átjárhatóak, az összezártság nem csupán a lakók intimszférájára, hanem a birtokolt javakra is rálátást enged.

Bár a rokonsági rendszerek anyagilag sikeres tagjai gyarapodásuk egy pontján rendszerint a környező agglomerációba költöznek, a kerületben élő családtagjaikkal ezután sem szakítják meg a kapcsolatot. A „kiemelkedett” rokonokkal folytatott szívességi és csereviszonyok intenzitása ugyan lecsökken, ám rendeltetésük a földrajzi távolság ellenére sem változik meg gyökeresen. A számukra átadott naturáliák és tőkejavak átmenetileg kivonhatóak a belső kerületek kölcsönviszonyaiból. Bár a kihelyezett források később nem feltétlenül azonos formában térnek vissza, a családon belüli kintlévőségek „virtuális megtakarításai” szintén a javak azonnali felhasználásának gátját jelentik.

„Amikor legutóbb egymilliót kerestem, akkor lecseréltük a konyhabútort, a maradékot meg a nagybátyámnak adtam, akinek a zöldséges üzletéhez kellett. Mivel nem tudott kifizetni a megbeszélte időre, odaadta a felesége Wolksvagenjét, meg jó pár zsák krumplit, kukoricát, ilyeneket. A többi pénz csak két hónap múlva adta meg, de nem bántam, mert a kocsi meg a termények jóval többet értek.” (53. sz. interjúrészlet: férfi, 28 éves)

Az agglomerációs övezetekbe költözött családrészek önellátó termelésének másodlagos felvevőpiacait részben szintén a belső kerületekben hátramaradt rokonok adják. Utóbbiak nem csupán szabadidejükben működnek közre a gazdálkodásban, hanem a tőkehiányos időszakban annak átmeneti finanszírozóivá is válhatnak. A termelői áron, illetve csereviszonyaikban

beszerzett élelmiszer önmagában is haszon a részcsaládok számára, többlet esetén pedig a rokon portékájával seftelve jutnak kiegészítő forráshoz.

6.2.2 A kiadáscsökkentés technikai eszközei

Mivel a családok jövedelmeinek túlnyomó többséget az élelmiszerbeszerzés, valamint a rezsiköltség emészti fel, sokan az utóbbin próbálnak spórolni. Ennek megfelelően számos lakásban a tűzhely működtetése PB-gázpalack segítségével történik, valamint a téli időszakban a lakószobák egy részét nem fűtik, máshol mobil elektromos konvektor szolgáltatja a meleget. Amikor a közüzemi tartozások miatt megszüntetik az ellátást, az áram visszakötése gyakran illegálisan történik (Futó 2003, Tábori 2009). A „kézműves rezsicsökkentés” legkevésbé kockázatos formája, amikor az erre kényszerülők úgy lopnak áramot a lépcsőházban vagy a közös WC-ben futó vezetékekről, hogy lakásaikból megfűrjék a közös falat.

Az utóbbi években egyre több család szereltette be a köznyelvben „kártyás villanyóráként” elterjedt előre fizetős rendszert. Az eszköz előnye, hogy ugyanúgy méri az elfogyasztott villamos energiát, mint a hagyományos típusok, ám ebben az esetben a fogyasztás ellenértékét előre kell fizetni. Mindez megóvjá a használót a kifizetetlen számlák felhalmozódásától, egyben kalkulálhatóvá teszi a kiadásokat. A fogyasztás alakulása a mérőn követhető, a digitális kijelző a még rendelkezésre álló villanyáram mennyiségét mutatja, amelynek felhasználása után automatikusan lekapcsol.

6.2.3 Uzsora a fővárosban

Mivel interjúalanyaim jelentős része nem rendelkezik állandó, bejelentett munkaviszonnyal, így hitellehetőségeik is igen korlátozottak. A számukra elérhető, valamelyest rugalmasabb feltételekkel bíró fogyasztási, illetve személyi hitelek a kockázat minimalizálása érdekében nagyon magas kamatot (évi 15-20 százalékos THM), illetve heti törlesztő részlet fizetését írják elő. Azok a családok, amelyek igazolható munka- vagy nyugdíjjövedelmek, illetve fedezet híján ezekhez sem juthatnak hozzá – vagy éppen a már felvett törlesztéssel maradtak el – nem ritkán uzsorahitelhez folyamodnak. Pénzügyi ismeretek hiányában, valamint az ország legszegényebb régióiban elterjedt irreálisan magas, gyakran száz százalékos havi kamattal felvett uzsorakölcsönök (ún. „duplázás”) (Fábián et al. 2008, 2013) mellett sokan nem is definiálják veszteségként a számukra nyújtott hiteleket:

„Nálunk vidéken nagyon ment a duplázás, itt viszont a legtöbben korrekten adják. Ha én felmegyek az Árpához (uzsorás), akkor elmondom, hogy mire kell, mennyi kell, meddig kell és megalkudunk. Attól is függ, hogy ő hogy áll, mennyi pénze van, de általában az szokott lenni, hogy két hétre húsz százalék, egy hónapra meg az összegtől függően húszat-ötvenet kér. Ha keveset kérek, akkor ötven, mert különben neki sem éri meg” (54. sz. interjúrészlet: férfi, 33 éves)

Az uzsorahitelezés általában békésebben zajlik, mint azt a médiabeszámolók láttatják. Az illegális hitelnyújtással foglalkozók legtöbbször ugyanabban a környezetben élnek, mint az általuk hitelezettek. Tekintve, hogy az igénybevevők sok esetben éppen gang- vagy utcaszomszédaik, adósaik életvitelére, bevételforrásaikra közvetlen rálátással rendelkeznek.

„Nem tudom neki (az uzsorásnak) nem megadni, mert itt laknak a házban a rokonai. Azok látnak mindent, tudják, hogy a Feri (férj), hogy dolgozik. Ők is a kisboltba járnak vásárolni, ugyanott isznak, ahol az uram szokott a barátaival.” (55. sz. interjúrészlet: nő, 28 éves)

A hitelnyújtás kölcsönös bizalmon alapuló ügylet, ahol a fizikai fenyegetésnél a további kölcsön megtagadása súlyosabb büntetés. Az uzsorahitelezés igazi csapdája nemcsak a magas kamatokban, hanem a hitelezés rendszerében, a tartozások végtelenné válásában rejlik (Fábián et al. 2008, 2013). Minthogy a legszegényebb családok ciklikus eladósodása általános jelenség, a helyiek csupán arra ügyelnek, hogy a törlesztést újabb uzsorahitel igénybe vétele nélkül tudják teljesíteni. Nehézséget azok a helyzetek okoznak, amikor a korábbi hitel kiegyenlítése érdekében az eladósodott az általa lakott kerületszeken kívülről jut újabb forráshoz. A közösségen kívüli hitelezőt ugyanis nem kötik a helyben érvényes szokások, így következmények nélkül vehet elégtételt az adóson.

Ugyan az általam vizsgált kerületszerekben is kimutatható az uzsorahitelek jelenléte, interjúalanyaim kevesebb, mint egyötöde számolt be „kamatos pénz” rendszeres felvételéről. Általánosságban elmondható, hogy a legszűkebb kapcsolati hálóval rendelkező családok, a fővárosba frissen beköltözők, illetve a tőkeigényesebb vállalkozásokat működtető személyek esetén válik visszatérő finanszírozási formává az uzsorakölcsön.

6.3 Egyenlőtlenségek a háztartáson belül

Arra a kérdésre, hogy az azonos mértékben szegény háztartásban élők mennyire eltérő módon szegények, még a jelentős apparátusokat alkalmazó vizsgálatok is nehezen adnak választ. Ritka kivételtől eltekintve (pl. Bass László, Czibere Ibolya, Darvas Ágnes, Tausz Katalin munkássága) azt szokás feltételezni, hogy az azonos (stabil összetételű és jövedelmű) háztartásokban élők egyformán szegények (vagy nem szegények).

Kutatási területemen a háztartáson belüli egyenlőtlenségek három formája figyelhető meg. A gender alapú fogyasztási egyenlőtlenségek mellett a gyermekek igényei kiemelt figyelmet élveznek, míg az idős, beteg vagy fogyatékkal élő felnőttek helyhez kötöttségükkel a jövedelmekből kevésbé részesülnek.

6.3.1 Státusz és fogyasztás

Általános jelenség, hogy az iskolába járó gyermekeknek a kortárs közösségek elvárásait és divatjait követő igyekezetét a szülők erejükön felül próbálják kiszolgálni. A szűkös lakhatási körülmények, az állandó nélkülözés egy kifelé forduló világot eredményez, amelyben a kamaszok és fiatal felnőttek külsőségekkel fedik el valós anyagi körülményeiket. A gyermekek jövőjét tudatosan tervező családok esetén a „kitörést biztosító szükségletek” szintén előnyt élveznek, legyenek azok iskolai tanszerek, fejlesztő foglalkozások, vagy az iskolai kirándulások költségei.

Bár a szegregátumszerű utca- és bérházcsoportok idős lakói még kevésbé hagyják el az általuk ismert kerületszereket, mint a családok aktív tagjai, redukált igényeiket mindenki figyelembe veszi. A preventív beavatkozások egészségkultúrájuktól ugyan idegenek, ismert betegségeik kezelésére azonban a családok tagjai nagy gondot fordítanak (Csépe 2010).

A gyermek és idős státusz kiemelt helyzete mellett a nem családtag befogadottak pozíciója⁴⁶ tekinthető ellentétes végletnek. A befogadott emberek helyzete a befogadó család tagjaihoz képest egyértelműen alárendelt szerepként értelmezhető. Ugyan a befogadott számára valamilyen alacsony szintű ellátást és lakhatást biztosítanak, azonban jövedelmei, szabadideje (egyes esetekben személyi szabadsága) fölött csupán korlátozott mértékben rendelkezhet.

⁴⁶ A „csicskáztatás” fővárosi sajátosságairól *Jövedelemszerzés és tulajdon* című fejezetben részletesen is beszámoltam (5.2.5.).

6.3.2 Gender alapú fogyasztási egyenlőtlenségek

Czibere Ibolya könyvében (Czibere 2012) a családon belüli jólét nemi alapú egyenlőtlenségeire hívja fel a figyelmet. Állításait interjúalanyaim is megerősítik: bár a napi pénzkezelési feladatok általában a nők felelősségi körébe tartoznak, az egyéni fogyasztások viszonylatában éppen részükről tapasztalható lemondás. Ahogyan a szabadidős tevékenységek terén, úgy az individuális fogyasztásokat illetően is a férfiak folytatnak szabadabb életvitelt.

Gyakori jelenség, hogy a női keresők teljes jövedelme a családi kasszába kerül, míg a háztartások férfi tagjai bevételeik egy része felett önállóan diszponálnak. A jóléti fogyasztások egyenlőtlenségei – nem függetlenül a férfiak alkoholszükségletének mértékétől – számos családban feszültségekre vezetnek (Czibere 2012).

„Én csak azt tudom, hogy mennyit keresnek a kollégái és ő mennyit ad haza. Valahogy a jó fele mindig elveszik hazafelé a kocsmában. De, ha én elmegyek a fodráshoz vagy a körmönhöz, akkor már megszól, hogy kinek teszem magam.” (56. sz. interjúrészlet: nő, 34 éves)

Ugyan fővárosi körülmények között az étkezési költségek a folyó bevételekből finanszírozhatóak, ám a férfiak ezen a területen is sajátos előnyöket élveznek. Gyakran a házasságkötéssel sem szűnik meg az anya és fia között fennálló kötelék. A férfiak számára sok esetben a családalapítás és az önálló lakhely fenntartása mellett is kiegészítő élelemforrást jelent az anyai háztartás.

„A férjem első útja munka után az anyjához vezet. Ott jól beeszik, elszív egy cigit, nézi a tévét és csak utána indul haza. De, ha engem is ott talál a gyerekekkel, akkor csak hóbörög, hogy nem lesz estére meleg étel.” (57. sz. interjúrészlet: nő, 26 éves)

6.3.3 A női háztartásfők hiánya

Bár a Magdolna negyed szegénységi “gender-profilja” valamelyest eltér a globális trendektől, mégsem állítható egyértelműen, hogy a női háztartásfők otthonai szegényebbek lennének, mint a férfi háztartásfőké. Ebben mindenképpen szerepet játszik, hogy a több generációs együttélésnek köszönhetően lényegében nem találkozhatunk felnőtt férfi nélküli háztartásokkal.

Nemcsak a Magdolna negyedben, hanem országosan is külön kutatást érdemelne annak a vizsgálata, hogy mennyiben a gazdasági instabilitás szükséges velejárója, illetve milyen

mértékben a szegénység kényszere a családi összetétel változékony természete. Ebből a vonatkozó szakirodalom a partnerkapcsolatok törékenységét szokta kiemelni. Ugyanennyire fontos jelenség azonban, hogy a megszakított együttélések után a felnőttek nagyon gyorsan ismét összeköltöznek más személyekkel. Mindez magyarázatul szolgálhat arra, hogy ritkán – és jellemzően csak átmeneti jelleggel – találkozhatunk fiatal, illetve középkorú női háztartásfővel bíró családokkal.

A szegénységben még a két rendszertelen, alkalmi jövedelem egymáshoz kapcsolása is nagyobb biztonságot teremt, mint az egyetlen, nehezen kiszámítható bevételforrásra alapozott megélhetés. A jelenség másik feltételezhető oka, hogy a szolgáltatások dominálta munkaerőpiacok annyiban “emancipálják” az együttéléseket, hogy a férfiak és nők alkalmi munkavállalási lehetőségei kiegyenlítődnek, sőt – amint arra a dolgozat korábbi fejezetei is rámutattak – bizonyos esetekben a nők javára billenek el.

6.3.4 Az idősebb nők autoritása

A gender alapú fogyasztási és hatalmi egyenlőtlenségeket valamelyest ellensúlyozza az öregek autoritása. Mivel idős kort a szegény, képzetlen világban többnyire a nők élik meg, mindez számukra sajátos szereperősséget teremt. Különösen a távolabbi rokonokat is befogadó, több generációs együttélések esetén feltűnő az idősebb nők kitüntetett pozíciója. Az egyes háztartásokban a mindenki által “mamának” tekintett idősebb nők szerepe gyakran kiterjed a közös költségek „bevasalására” és elköltésük felügyeletére, valamint a családon belüli a konfliktusok rendezésére.

„Nálunk a legtöbbször a pénzen megy a vita, hogy amikor kevés van, akkor ki mit fizetett a közösbe. Meg van, hogy a nővérem gyereke kieszi a hűtőből a mienk elől az összes édességet. Volt már rá példa, hogy a feleségem meg a nővérem ilyenén hajba is kapott. Mi inkább apuval bele se szólunk, mert attól csak rosszabb lesz. Igazából ők is, meg a gyerekek is csak anyura hallgatnak.” (58. sz. interjúrészlet: férfi, 23 éves)

Bár a marginalizált helyzetben élő nők számára a gyermek születése státuszjavító jelentőséggel bír (Durst 2001, 2006, Janky 2005a, 2005b, Krémer 2015), az idősebb asszonyok domináns szerepe a gyermeknevelésben is tetten érhető. A korai gyermekvállalásnak köszönhetően családösszetartó funkciójuk végigkíséri az életüket. Míg az idősebb férfiak munkaképességük csökkenésével egyre inkább csupán szimbolikus hatalommal rendelkeznek, a nagymama korba lépő asszonyok irányító minősége a család bővülésével tovább erősödik.

6.4 Egy fogyasztási napló tanulságai

Az alábbi táblázatok egy átlagosnak tekinthető nukleáris család négy hónapjának költségvetését illusztrálják. Bár a család tagjai interjúalanyaim legtudatosabb, legfegyelmesebb életvitelű részéhez tartoznak, kiadásszerkezetükben megfigyelhetőek a szegénylét sajátosságai.

Noha a szeptember anyagilag sikeresnek tekinthető, az egyik legnagyobb túlköltekezés is ebben a hónapban történt. A családfő stabil bevétele és egy jelentősebb Tippmix-nyeremény a megszokottnál nagyobb kiadásra sarkallta a felnőtteket. Egy drágább használt telefon, valamint márkás ruhaneműk beszerzése mellett három személynek (a családfő rokon munkatársainak: „B” és „C”), valamint a nagynéninek („A”) nyújtott kölcsön mintegy harmincezer forint mínuszt eredményezett. Igaz, a két kisebb kölcsönt – kétszer ötezer forintot – még a hó vége előtt visszafizették az adósok. Extra kiadást jelentett még a vidéken élő após születésnapjára postai borítékban küldött tízezer forint. (Utóbbi el is tűnt a kézbesítést során...).

2. számú táblázat: Bevételek és kiadások szeptemberben

Bevételek		Kiadások	
Építőipari segédmunka	192 000	Rezsiköltség (élelmiszer + lakás rezsije)	150 000
GYES	25 650	Telefonszámla	15 000
Takarítás	10 000	Ruhaneműk vásárlása	24 000
Szerencsejáték nyeremény	21 000	Használt telefon vásárlása	40 000
Használt cipő értékesítése	8 000	Szépségápolási szolgáltatások	5 000
		Nyújtott kölcsön	A)30000+(B)5000+(C)5000
		Ajándék	10 000
Összes bevétel	256 650	Összes kiadás	284 000

(Forrás: saját szerkesztés)

Az októberi hónapban a családfő heti hat munkaalkalmas, napi nyolc ezer forintért végzett tevékenységére már csak két hétig tartottak igényt, majd mindössze további öt napra talált munkát más vállalkozásban, hatezer forintos napidíjért. Ez a feleség GYES mellett „feketében” végzett két takarítási munkájával együtt is jelentős bevételkiesést okozott. Mindössze a feltöltőkártyás telefonon tudtak spórolni: a férj ebben a hónapban korábban hitelezett munkatársaitól, illetve vele együtt élő öccsétől kérte el hívásai erejéig mobiltelefonjaikat. A költségtábla nem tartalmazza, de alkalmanként ugyanezek segítették ki

élelmiszerrel, illetve állták a munka után közösen elfogyasztott italait. A hónap végén a nagynéninek folyósított harminc ezer forint törlesztése egyensúlyba hozta a családi költségvetést. A csökkenő bevételek ellenére a hó végén ismét kisegítették a családfő egyik munkatársát („B”), akivel már évek óta kölcsönös segítő-hitelező viszonyban állnak.

3. számú táblázat: Bevételek és kiadások októberben

Bevétel		Kiadás	
Építőipari segédmunka	126 000	Rezsiköltség (élelmiszer + lakás rezsije)	150 000
GYES	25 650	Telefonszámla	10 000
Takarítás	10 000	Babakocsi vásárlása	12 000
Törlesztett kölcsön	(A) 30 000	Nyújtott kölcsön	(B) 5 000
		Játszóházi belépő	3 500
Összes bevétel	191 640	Összes kiadás	180 500

(Forrás: saját szerkesztés)

Novemberben a családfő két héten keresztül heti hat napos munkarendben, hétezer forintos napidíjért dolgozott, amely mellé felesége két alkalommal éjszakai étkezde-takarítást vállalt. A rezsiköltséget becsléseik szerint tizenötezer forinttal tudták csökkenteni, ami lényegében a családfő velük élő szülei, illetve öccse kárára történt: részben kevesebbel járultak hozzá a közös étkezésekhez, részben a kártyás villanyóra feltöltéséből sem vették ki a részüket. Heti egy alkalommal pedig a családfő szomszédos kerület részben élő másik testvérénél étkeztek.

A költségcsökkentési törekvések ellenére a családfő öccsének születésnapját méltó módon ünnepelték, igaz ehhez a korábban hitelezett munkatárstól visszakért összeget meghaladóan kellett kölcsönkérni. A kis összegű kölcsönt sem a munkatárs („B”), sem a korábban nagyobb összeggel hitelezett nagynéni („A”) nem tagadta meg. Ennek ellenére kiadásainak fedezése érdekében a családfő két hónappal korábban vásárolt mobiltelefonját az egyik gangszomszéd számára huszonötezer forintért értékesítette. Bár a vásárláskori árához képest az eladással tizenötezer forintot vesztett, az azonnali pénzhez jutásnak nem akadt költségkímélőbb megoldása.

4. számú táblázat: Bevételek és kiadások novemberben

Bevétel		Kiadás	
Építőipari segédmunka	84 000	Rezsiköltség (élelmiszer + lakás rezsije)	135 000
GYES	25 650	Telefonszámla	8 000
Takarítás	15 000	Ruhaneműk vásárlása	7 000
Törlesztett kölcsön	(B) 5 000	Szépségápolási szolgáltatások	6 000
Felvett kölcsön	(B) 5 000 + (A) 8 000	Születésnap költségei	8 000
Használt telefon értékesítése	25 000		
Összes bevétel	167 650	Összes kiadás	164 000

(Forrás: saját szerkesztés)

Az év utolsó hónapjában a családfő három héten keresztül hat napos munkarendben, nyolc ezer forintos napidíjért dolgozott, amely mellett további két vasárnapot vállalt egy másik építkezésen. Itt egy ismerőst helyettesítette. Részben e tevékenység szakmunka jellege (álpadlózás), részben a feladat sürgőssége (azonnali helyettesítés), illetve a hétvégi munkavégzés okán jobb alkupozíciót tudott érvényesíteni: napi tizenkétezer forintot keresett.

Gyermekük betegsége miatt azonban felesége csupán a hónap első hetében tudott takarítási munkát vállalni: a hatórás takarításért ezeröttszáz forintos óradíjat kért. Az előző hónapban felvett kölcsöneiket a nagynénjük („A”) és a férj munkatársa („B”) részére is törlesztették, aki a közelgő karácsonyra tekintettel a megadott kölcsönön felül további tízezer forintot kért januárig. Az előzőek mellett egy-egy hétre kölcsönadtak még a férj másik munkatársának („C”) háromezer, valamint a feleség barátnőjének („D”) ötezer forintot. Mindkettőjükkel rendszeresen segítik egymást kisebb-nagyobb hitelekkel.

Noha az enyhe télnek köszönhetően a családfő a decemberi hónapban is végig dolgozott, a megnövekedett bevételek és az ünnepi időszak is a megszokottnál nagyobb költésre sarkallta a családot. Az előző hónapban pénzzé tett telefon helyett a férj „kéz alatt” vásárolt egy használt okostelefont, a feleség pedig egy téli cipőre adott ki nagyobb összeget. Az ünnepekhez kapcsolódóan rezsijük is emelkedett, valamint a rokonság tagjai számára vásárolt különféle ajándékok, a vendégségbe vitt szeszesitalok, illetve a szilveszteri multság összességében húszezer forint körüli többletköltséget eredményezett. Ezekben a tételeken felül a családfő szüleivel és testvérével közösen egy új síkképernyős televíziót is vásároltak, amely arányos részét szintén a házaspár fizette.

Az ünnepekhez kapcsolódó többletköltségek fedezésére a családfő egyik – korábban szintén hitelezett – munkatársától („A”), valamint rokon munkáltatójától („F”) kértek kölcsön – utóbbi összeg valószínűleg a férj januárban esedékes béréből kerül majd részletekben levonásra. A fennmaradó összeget arany ékszereik zálogba adásából fedezték.

5. számú táblázat: Bevételek és kiadások decemberben

Bevétel		Kiadás	
Építőipari segédmunka	144 000	Rezsiköltség (élelmiszer + lakás rezsije)	160 000
Álpadlózás	24 000	Telefonszámla	10 000
GYES	25 650	Használt telefon vásárlása	15 000
Takarítás	9 000	Téli cipő vásárlása	13 000
Törlesztett kölcsön	(C) 3 000 + (D) 5 000	Ünnepekhez kapcsolódó kiadások	20 000
Felvett kölcsön	(A) 10 000 + (F) 20 000	Közösen vásárolt televízió arányos része	24 000
Zálogházi kölcsön	35 000	Törlesztett kölcsönök	(B) 5 000 + (A) 8 000
		Nyújtott kölcsönök	(B) 10 000 + (C) 3 000 + (D) 5 000
Összes bevétel	275 650	Összes kiadás	273 000

(Forrás: saját szerkesztés)

Bár az anyagi értelemben legsikeresebbnek tekinthető szeptember bizonyos kiadásai (erőn felül történő hitelezés, telefon vásárlása) kívülről nézve irracionális költségeknek tűnhet, a család részben ezekre a tételekre támaszkodva vészelte át a szűkös hónapokat. A mobiltelefon – ha jelentős veszteség árán is – azonnal értékesíthetővé vált, míg a korábbi hitelezettek átsegítették a családot az átmeneti jövedelem-kiesés időszakán. Az év végi ünnepek megnövekedett kiadásait is jórészt a már „bejáratott” rokoni-baráti hitelekkel oldották meg, csupán ebben a hónapban kellett külső forráshoz (zálogházi kölcsön) folyamodniuk.

Az utolsó táblázat a vizsgált időszak legfontosabb kiadási tételeit, a bevételeket és kiadásokat, valamint a felvett és nyújtott hiteleket havi bontásban összesíti.⁴⁷ Az ebben foglaltak megerősítik a felvett interjúk tanulságait. A családi jövedelmek négy hónap alatt is jelentős ingadozást mutatnak: a legsikeresebb és a legszűkösebb hónap között több mint százezer forintos bevételkülönbség mutatható ki. A rezsiköltségek (élelmiszer és lakhatás) még a legjobb hónapok esetén is felemészítik a bevételek több mint felét, a nehezebb hónapok esetén meghaladhatják a jövedelmek háromnegyedét.

6. számú táblázat: Tételek főcsoportonként

Hónap / Tétel	Szeptember	Október	November	December
Bevétel	256 650	191 640	167 650	275 650
Kiadás	284 000	180 500	164 000	273 000
Felvett kölcsön	-	-	13 000	65 000
Nyújtott kölcsön	40 000	5 000	-	18 000
Rezsiköltség (élelmiszer + lakhatás)	150 000	150 000	135 000	160 000
Telefonszámla	15 000	10 000	8 000	10 000
Ruházkodás	24 000	-	7 000	13 000
Gyermek szükségletei	-	15 500	-	-
Szépségápolás	5 000	-	6 000	-
Ajándék / ünnepi költségek	10 000	-	8 000	20 000
Telefon / Szórakoztató elektr.	40 000	-	-	39 000

(Forrás: saját szerkesztés)

⁴⁷ Bár a kettős könyvelés szellemében az eszközöknek és a forrásoknak (bevételeknek és kiadásoknak) szigorúan meg kellene egyezniük, fogyasztási naplóm esetében kisebb eltérés tapasztalható. A „mérési hibának” gyakorlati és elvi okai is vannak. Bár a naplók vezetésére felkértek várakozásaimat felülmúlóan precízen jártak el, ám a kevés elemszámú bevételek összeírása jóval egyszerűbb feladatnak bizonyult, mint a kiadásszerkezetüket jellemző, számtalan apró tételből álló költségek rögzítése. Utóbbiak egy része – sejtésem szerint – óhatatlanul feledésbe merült. Ezen túlmenően a bevételek és kiadások már csak azért sem egyezhetnek teljes mértékben, mert az „áthozatok”, a nyitó és záró egyenlegek különbségei, az adott hónapban elkölthető pénzmaradványok pontos könyvelése már nem volt reális elvárás a naplók vezetőivel szemben.

A ruházkodás és a gyermek szükségleteinek kielégítése mellett csupán a kapcsolattartáshoz szükséges telekommunikációs költségek (telefonszámla és a telefonon használt internet), a könnyen értékesíthető és biztos cserealapot jelentő eszközök (okostelefon és televízió), valamint az ünnepek és az ahhoz kapcsolódó ajándékok jelentenek prioritást. A közvetlen környezettel fenntartott kölcsönviszonyok állandósága és viszonyossága szintén megjelenik a fogyasztási naplókban: a nyújtott hitelek olykor a legfegyelmesebb életvitelű családok esetén is megközelítik a havi bevételek egyötödét, míg a kölcsönökből finanszírozott tételek az összkidadások negyedét is elérhetik.

A kölcsönökre való támaszkodás még jelentősebb arányban jelenik meg azoknál a családoknál, ahol valamelyik felnőtt fizetésének jelentős részét szenvedélybetegsége viszi el. Ezekben az esetekben a rokonsági-ismeretségi kölcsönöket rendre zálogházi, illetve uszora-hitelek egészítik ki. Utóbbiak feltehetőleg sosem kerülnek ki az adósságspirálból.

7 Kapcsolathálózat

Dolgozatom záró fejezetében a fővárosi roma szegény családok társadalmi kapcsolatainak jellegzetes mintázatait vizsgálom. Arra kerestem a választ, hogy a Magdolna negyedben fellelhető mikroszegregátumoknak léteznek-e leírható kapcsolathatárai: van-e átjárás földrajzi és társadalmi értelemben, illetve a megismert kapcsolathatárok mennyiben etnikus természetűek. A kapcsolathálózat keretét jelentő rokonsági, szomszédsági, munkatársi viszonyok milyen mértékben határozzák meg a mozgástartományokat. Hasonlóképpen foglalkoztat, hogy a nők és férfiak kapcsolatszerkezetében tapasztalhatóak-e eltérések, a fővárosi tömbrehabilitációk kínálnak-e valós lehetőséget a társadalmi párbeszédre.

Mivel a térbeli, társadalmi, etnikai kirekesztést a legújabb tudományos diskurzusok dinamikus, térben és időben változó folyamatnak tekintik (Váradi – Virág 2014), a kulturális különbségek elemzése helyett – Mario Smallhoz és Loic Wacquanthoz hasonlóan – az intézmények szerepének vizsgálatát helyezem előtérbe. A kulturális tartalmakat nem önmagukban, hanem az elkülönülés szerveződésének folyamataiban vizsgálom. Az „etnikai jelenségeket” – Barth, Brubaker és Eriksen téziseinek megfelelően – a társadalmi kapcsolatok egyik aspektusának, az etnikai közösséget „intézménypótló” szervezeti keretnek tekintem.

7.1 Kapcsolati modernizáció vs. bezárkózás

A személyes kapcsolathálózat kiterjedtsége és összetétele jelentős hatást gyakorol a társadalmi integrációra: alapvetően befolyásolja az egyén lehetőségeit, életútját, munkaerőpiaci pozícióját (Dávid et al. 2017). A kapcsolati hálók jellemzésekor három tényezőt szoktak megvizsgálni: az ismerősök számát, a velük való kapcsolat intenzitását, valamint a fennálló kötelék jellegét és funkcióit.

A rendszerváltás előtti időszakban a hazai népesség személyes kapcsolatrendszerére a szűkösség és a családiasság volt jellemző: a kapcsolatok többsége a rokonsági rendszerekbe ágyazódott (Angelusz – Tardos 1991, Utasi 1991). A rendszerváltás gazdasági-társadalmi megváltoztatásainak köszönhetően a kilencvenes években a családi kapcsolatok dominanciájának erősödése, az egyéni kapcsolathálózatok méretének további szűkülése mutatható ki (Angelusz – Tardos 1998, Albert – Dávid 1998, Utasi 2002). A támogató kapcsolatok szempontjából egyfajta „osztályspecifikus bezáródás” is végbement: az egyes társadalmi csoportok saját határaik közé kényszerültek (Angelusz – Tardos 1998, Utasi 2002, Albert – Dávid 2003).

A kapcsolathálózat modernizációja a kétezres évek második feléig váratott magára: a személyes kapcsolathálózat relatív bővülése mellett a korábbi „családtag bizalmasok” funkcióit a baráti viszonyok vették át. A kapcsolathálózat kiterjedtségét, valamint az interakciók számát illetően már nem mutatható ki szignifikáns gender alapú különbség (Albert – Dávid 2015, Gerő – Hajdú 2015). Általános tendencia ugyanakkor, hogy míg az iskolai végzettség emelkedésével nő a barátok száma, addig az alacsonyabb képesítéssel rendelkezők – számszerűen is szűkebb – ismeretségi körét továbbra is a család biztosítja. A szakmunkásképzőt, szakiskolát végzettek körében a rokonság mellett a szomszédság játszik szerepet a kapcsolati tőke bővítésében (Dávid et al. 2017).

A következőkben az országos vizsgálatok tapasztalatait a kutatási területemen élők kapcsolati mintázatával vetem össze. Elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy a Magdolna negyed roma szegény családjai tekintetében felismerhetők-e más magyarázó tényezők az ezredforduló kapcsolati modernizációjával ellentétes folyamatok térnyerésére.

7.2 Kapcsolathatárok

A rendszerváltás környékén Budapestre érkező roma családok számára a főváros eredetileg a kiemelkedést jelentette, ám '89 után a beköltözők társadalmi mobilitása megrekedt. A környékbeli szegény családok első hulláma a rendszerváltás környékén kistelepülésekről érkezett a fővárosba, így leszármazottaikat a vidéki világ beszűkültségének nagyvárosi adaptációja jellemzi (Kemény 2004). A fővárosban felnövekvő generáció gyökértelen maradt: sem szakmai, sem helyi identitása nem alakult ki. A létbizonytalanság és a tömbrehabilitációk okán sokak gyermekkorra ráadásul kényszerű költözések története (Ladányi 2005). A családok egy részénél a vidéki rokonsággal, a korábbi szokásrendszerrel is meggyengült a kapcsolat. A fiatalok jelentős része sem megélt múlttal, sem reményteljes jövőképpel nem rendelkezik.

A Budapesten megtelepedett családok kapcsolati előnyei egy generáció alatt elenyésztek: míg a késő nyolcvanas, kora kilencvenes években Budapesten szerencsét próbálók heterogén etnikai összetételű munkahelyi kapcsolatokkal rendelkeztek, addig az itt felnövekvő fiatalok magasabb státuszú csoportokkal való érintkezése korlátozott. Hídszerű és átívelő kapcsolataik hétköznapi életükben minimális szerepet játszanak, baráti és munkajellegű viszonyaik a rokonsági rendszerekbe szorultak vissza. A gazdasági szerkezetváltozás után tovább csökkenő szakmai és társadalmi kapcsolataikat – főleg a nők esetén – a tömbrehabilitációs programok sajátos viszonyrendszerekkel bővítették.

Ugyan a főváros szegregátumszerű kerületszékeit kevésbé sújtja az aprófalvak fizikai elszigeteltsége, ám az itt élők helyzete szintén a kasztjellegű izolálódás jellegzetességeivel írható le. Ennek megfelelően nyitott kérdés, hogy a városi nyomor falai milyen mértékű társadalmi átjárást biztosítanak a vizsgált kerületszékek foglyainak. Mivel a közösségen belüli kapcsolatok mibenlétét, erősségét és funkcionalitását a korábbiakban részletesen elemeztem, dolgozatomban záró fejezetében a kapcsolathatárokat koncentrálok. Az alábbiakban a városrehabilitáció és a térszerkezet kapcsolatszerkezetre gyakorolt hatását, valamint a kapcsolathálózat gender alapú eltéréseit vizsgálom.

7.2.1 Városrehabilitáció és társas kapcsolatok

A Magdolna Negyed Program eredeti célkitűzése szerint a helyi lakosok bevonásával kívánta megújítani a kerületrészt leromlott állapotú bérházait és köztereit. Az első szakaszban négy bérház⁴⁸, a második szakaszban tizenhat bérház és hét vegyes tulajdonú társasház⁴⁹, a harmadikban pedig huszonnyolc bérház és tizenhárom társasház vett részt a programban. Mivel a bérház-rekonstrukciókhoz a lakóközösség pályázati, együttműködési hajlandósága is szükséges volt, ezért a megújítás érdemi részéből gyakran a leggyöngébb érdekérvényesítő képességű, leginkább marginalizált helyzetű családokat tömörítő bérházak szorultak ki. Interjúalanyaim státuszviszonyait jellemzi, hogy az általuk lakott bérházegyüttesek legfeljebb a megújítási hullámok második-harmadik szakaszába tudtak bekapcsolódni, sokuk lakhelye azonban semmilyen módon nem vett részt a rehabilitációs programokban.

Amíg az első fázisban érintett négy bérház esetén a felújítások lépéseit a lakókkal közösen tervezték meg és hajtották végre, addig a program további szakaszaiban a szociális beavatkozások helyett egyre inkább a fizikai megvalósítás került előtérbe. A részben uniós források segítségével megvalósított második és harmadik szakaszban az EU-s szabályok ráadásul nem engedték, hogy a lakásokon belül jelentős változásokat vigyenek végbe. A rekonstrukciós munka második és harmadik fázisában a közös használatú terek

⁴⁸ A 2006-ban megkeresett önkormányzati bérházak közül hat ház lakóközössége jelentkezett a programba. Közülük négyben; a Dankó u. 7., Erdélyi u. 4., Karácsony Sándor u. 22., és a Szigetvári u. 4. sz. házban kezdődtek meg a felújítási munkálatok.

⁴⁹ Önkormányzati épület-felújítás: Dankó utca 16.; Dankó utca 20.; Dankó utca 30.; Dankó utca 33/A; Dobozi utca 17.; Dobozi utca 19.; Kisfúvaros utca 8.; Lujza utca 14.; Magdolna utca 44.; Nagyfúvaros u. 2/B; Szerdahelyi utca 12.; Szerdahelyi utca 13.; Dankó utca 7.; Erdélyi utca 4.; Karácsony Sándor utca 22.; Szigetvári utca 4., Társasházi épület-felújítás: Dobozi u. 43.; Mátyás tér 4.; Mátyás tér 12.; Szerdahelyi u. 16.; Baross u. 124.; Mátyás tér 14.; Nagyfúvaros u. 20.

(függőfolyosók, lépcsőházak, kapualjak stb.) felújítására is sor került, a harmadik ütemben a homlokzatok és fővezetékek megújítására, a talajvizesedés megszüntetésére, tetőátépítésekre és szigetelési munkálatokra, illetve a gépészeti rendszerek egyéni mérhetőségére fókuszáltak⁵⁰ (MNP II. – TAT. 2008, MNP III. – TAT. 2012).

A bírálók szerint a városrehabilitációs program szellemisége nem épült be a kerület döntéshozatali és hivatali rendszerbe. Az önkormányzat vezetése a bérlőkkel szembeni szigorú fellépésben és a bérlakások eladásában látta a kerület fejlődésének zálogát.⁵¹ 2015-ben százötven, köztük a Magdolna-projekt keretében felújított bérlakásról döntöttek úgy, hogy azokat helyi közalkalmazottaknak adják ki. 2016-ban a teljes bérlakásállomány felét, közel kétezret ingatlant jelöltek ki eladásra (Szurovecz 2016, 2018).

Noha a rehabilitációs kísérletek, a helyi lakásgazdálkodás és az ezekkel részben összefüggő ingatlanpiaci változások hatására a kerületrész szegregátum jellege jelentősen oldódott, a nagyarányú dzsentrifikáció a hátrányos helyzetű családok további bezárkózását eredményezte. A középosztálybeli lakók igényeihez alkalmazkodó helyi szolgáltatóipar, a köztereken és közintézményekben érvényesülő rendpárti szemlélet az eltérő anyagi és kulturális háttérű rétegek számára kevés találkozási lehetőséget biztosít. Az új lakók beköltözésével megnövekedett vásárlóerő hatására sorra megnyíló hipermarketek (Lidl, Tesco, G'Roby, Spar stb.) mellett a környékbeli szegény családokat kiszolgáló kisboltok egy része bezárni kényszerült.

Mivel a beköltözők szabadidejüket jobbra a főváros belső kerületeiben töltik, a hátrányos helyzetű családok pedig egyre szűkebb fogyasztói csoportot képviselnek, mára a Magdolna negyed teljes területén mindössze három kocsmá üzemel. A bérházak kapualjai, belső udvarai és függőfolyosói mellett a közösségi élet – az alkohol-árusítással is foglalkozó – dohányboltok, illetve a még működő kisboltok előtti járdaszakaszon zajlik. Az önkormányzat a 2017. január elseje után megnyitott üzletek számára a szeszesital értékesítést nem engedélyezte, ezért célközönségük megtartása érdekében helyben főzött kávékat kínálnak.

⁵⁰ Lásd 4. számú melléklet: Rehabilitációs beavatkozások épületenként

⁵¹ Kutatásom a 2019-es önkormányzati választások előtt lezárult, így e dolgozat a Magdolna-Orczy Program múlt évben megvalósítási szakaszába lépett fázisait, a jelenlegi kerületvezetés integrációs törekvéseit nem vizsgálta.

5. számú kép:

Működő és bezárt kisboltok a Magdolna negyedben

6. számú kép:

Egykori pincekocsmák a Magdolna negyedben

(Forrás: Saját felvétel)

Bár a rehabilitációs programok részeként a terület valamennyi köztere megújult, ezek a helyi vezetés rendpárti szemléletének köszönhetően szigorú feltételek mellett, meghatározott időkeretben vehetőek igényben. A Teleki tér, az ún. FiDo Park (Fiumei út - Dobozi utca találkozási pontja), a Mátyás tér, és a Kálvária tér közös jellemzője, hogy kerítéssel körülvett játszó és rekreációs eszközeiket csak nyitvatartási időben (reggel nyolctól napnyugtáig), a parkfelügyelők jelenlétében lehet igénybe venni. A közterek egy részén – vélhetően a fedél nélküliek távoltartása céljából – az indokoltnál jóval kevesebb padot és egyéb utcabútort helyeztek el.

A Magdolna negyed rehabilitációjával kapcsolatban is megfigyelhetőek azok a folyamatok, amelyeket a hazai és nemzetközi szakirodalom is a beavatkozások veszélyeként emel ki: Noha a rehabilitációs programok eleinte valamelyest oldották a szegény családok elszigeteltségét, ám a dzsentifikáció előre haladása a középosztálybeli normáktól eltérő családokat fokozatosan szorítja ki a társadalmi terekből (Nagy – Timár 2007). Ebben az értelemben a dzsentifikáció folyamata átmeneti időszakosként is értelmezhető: a városrehabilitáció kezdeti szakasza valóban erősíti az adott városrész sokszínűségét, hosszú távon azonban a beavatkozással érintett terület homogenizációjára vezet (Freeman 2009, Harvey 2009). A javulás üteme és mértéke nemhogy a városnegyedek szintjén, de még utcacsoportonként is igen egyenlőtlennek bizonyult (Horváth 2019).

7.2.2 Épülettípusok és társadalmi csoportok

A Magdolna negyed bérházegyütteseinek térszerkezete jelentős hatást gyakorol a bennük élők társas kapcsolataira és közösségi viszonyaira. A társadalmi mobilitásukban megrekedt szegény csoportok számára családi kötelekeiken kívül közvetlen szomszédságuk, – Solt Ottilia kifejezésével élve (Solt 1978) – „udvarközösségük” biztosít állandóságot. A helyi családok bérház, utca és negyed identitásának a rokonsági kapcsolatokhoz mérhető jelentőséget tulajdonítok.

Az épületállomány szerkezetére a vegyes beépítés jellemző: a lakóházak nagyjából egyötöde földszintes, a második világháború előtt épült bérházak többsége három-öt emeletes gangos, illetve körfolyosós szerkezetű, a korábbi foghíjtelkeken, illetve az épületbontásokkal megüresedő területeken a kétezres évek második felétől egyre gyorsuló ütemben jelentek meg új építésű – főleg kislakásos – társasházak (Berényi 2010, Csizmady 2011)⁵².

Középső-Józsefváros térbeli-társadalmi szerkezetét erőteljesen befolyásolja a kerületrésze jellemző bérházas beépítés. A terület uralkodó épülettípusát a többemeletes, körfolyosós bérházak különböző változatai jelentik. A házak többsége U-alakban, illetve körbefutó gangokról nyíló lakásokat foglal magába, szintén gyakori a körfolyosós bérházak egymás mögé építésével kialakított ún. csatlakozóudvaros lakóház (Ladányi 1992). A bérlakástömbök utcai frontján található polgári lakások hagyományosan több szobás, összkomfortos otthonoknak, míg az udvari front lakásai eleve alacsonyabb minőségűnek épültek. A szobakonyhás, másfél szobás lakások eredetileg komfort nélküliek voltak, lakóikat közös WC és mosókonyha szolgálta ki (Ladányi 2005). A bérházak utcai és udvari frontjának lakásai közötti státuszkülönbségeket részben a polgári lakások ’40-es évek végén, ’50-es évek elején történő felosztása, részben a rendszerváltás óta végbement állagromlás nagyrészt felszámolta.

Kutatási területemen az előzőeknek megfelelően háromféle szegregációs minta figyelhető meg. A rehabilitációban részt vett és az abból kimaradt bérházak, valamint az adott területen létrejött új építésű társasházak utcán belüli arányai határozzák meg a társadalmi, demográfiai és etnikai csoportok térbeni elkülönülését. Bár a Magdolna-projekt második és harmadik szakaszában a lakások többségében nem történt érdemi beavatkozás, azokban a társasházakban, amelyekben a megújítás a közös használatú terekre – lépcsőházakra, függőfolyosókra, belső udvarokra – is kiterjedt, az értéknövekedés néhány éven belül a

⁵² Lásd 5. számú melléklet: Épülettípusok a Magdolna negyedben – szintszám, épületállag és kormegoszlás szerint.

lakóközösség átalakulását is magával hozza. Mára a vegyes tulajdonú házakban az önkormányzati kezelésű és a magán kézbe került lakások jelentik a lakóközösségen belüli választóvonalat:

„Itt már inkább az újak, meg a régiék közt van különbség. Úgy mondom, hogy nem a lakás mérete a lényeg. Ezek a fiatalok sokszor a kisebb lakást veszik, de nagyon szépen rendbe rakják, van, aki még a gangon a korlátot, meg az ajtó mellett a lakás falát is kifesti. Aki már megveszi, az igényesebb, bármilyen is körülötte a ház.” (59. sz. interjúrésztlet: férfi, 58 éves)

A bérház-rekonstrukciók és társasházépítések a lakosság háztartásszerkezetének változásaiban is tükröződnek. A kétezres éveket megelőzően is itt élők körében az idősebb korosztály által alkotott egyszemélyes háztartások mellett a több generációs háztartások jellemzőek. A kétezer után beköltözők között azonban a gyermekes családok után a gyermeküket egyedül nevelő szülők és az egyszemélyes háztartások a leggyakoribbak. Utóbbi esetben azonban az egyszemélyes háztartások magas arányát a fiatal, 19-29 éves korosztály jelenti (Berényi 2010).

7.2.3 Térszerkezet és társas kapcsolatok

A vidéki Magyarország szegregált településeihez képest a belpesti kerületek színesebb kapcsolatháló kiépítésére teremtenek lehetőséget, ám a tömbrehabilitációk okán az elmúlt években jelentős lakosságcsere zajlott. A megújuló területek fokozatosan szorítják ki a legrosszabb helyzetű családokat, a „problémás” lakókat az új építésű társasházak jól szituált polgárai váltják fel (Futó 2003, Ladányi 2005, Tomay 2006). A beköltözők és az elesettebb családok viszonya azonban sokszor nem konfliktusmentes. Mivel az önkormányzati bérlakástömbök egy részében továbbra is harmadik világbeli körülmények uralkodnak, a környék új építésű társasházainak lakói az utcafront előtti járdaszakaszt is igyekeznek elkerülni. A körfolyosós bérházak felfokozott, zsidongó világának van egyfajta sajátos romantikája, ám az ott tapasztalható szegénység olykor az ellenséges arcát mutatja. A bérházak új beköltözői és régi lakói közötti viszony gyakran a minimális érintkezésre szorítkozik:

„Lakik itt a házban két fiatal lány, olyan egyetemista-formák. Na, azokat mindig csak párosával látni, kilépnek a lakásból és már szaladnak is lefele, oda sem köszönnek senkinek. Jó, hogy van a házban néhány balhész család, de ezek minket mind vadembernek néznek.” (60. sz. interjúrésztlet: férfi, 58 éves)

Mivel a vizsgált bérházak szobakonyhái, másfél szobás lakásai gyakran két-három generációnak is otthont adnak, a közösségi élet a körfolyosókra, lépcsőházakra, belső udvarokra is kiterjed. Az önálló szoba, „tanulósarok” helyett visszahúzódásra, elmélyült gondolkodásra csak a szinte minden bérlakásban megtalálható – utólag beépített – galériák teremtenek lehetőséget. A szűk alapterület megnövelésére létrehozott galériák e lakástípusok egyetlen, kívülről be nem látható szegletét jelentik. A körfolyosós önkormányzati bérlakástömbök térszerkezete nemcsak az együtt élő generációktól, hanem az egész lakóközösségtől kompromisszumokat követel. A hagyományos értelemben vett intimszféra, a privát tér hiánya hatással van a környékbeli szegény családok konfliktuskezelésére, érdekellentéteik, nézeteltéréseik eskalálására. A vitás szituációk a bérházak felépítéséből adódóan szinte mindig nagy nyilvánosság előtt történnek. A helyzetükből adódó frusztrációik miatt gyakran jelentéktelennek tűnő ügyek is váratlanul közbotrányá nőhetnek. A vesztes helyzetből nehéz méltósággal visszavonulni, a dühöt és sértettséget szinte lehetetlen magányosan megélni.

„Itt van olyan, nem egy, hogy két-három család (generáció) lakik egy-másfél szobán. Na, ezek alaptól nagy hanggal vannak, de amikor nekilátnak veszekedni, akkor zeng tőlük a ház. Erre meg rendszerint kijön még egy-két idegbajos lakó és akkor már bolondok háza van. (...) Olyan, hogy verekedésig mennek, nem nagyon van, inkább szitkozódnak, kószolgatják egymást. Én már csak nevetem őket, annyit nem ér egyik sem, hogy leálljak velük. Az időseket sajnálom csak, mert egyik-másik az idős embert se nézi semmibe.” (61. sz. interjúrészlet: nő, 24 éves)

A hangos szóváltások, hirtelen támadt perpatvarok tehát nem válnak szükségszerűen tetlegességgé. Az emelt hangú eszmecsere a lakók egy részénél akkor is megfigyelhető, amikor érzelmileg közömbös szituációkban egyeztetnek. Ahogyan már Ambrus Péter is rámutatott a Dzsumbuj térszerkezetének leírásakor: a bérházak túlzásfóltsága, a vékony falak, valamint a nyilvános terekben zajló folyamatos társadalmi élet okozta magas alapzaj arra kényszeríti a lakókat, hogy mondandójuknak egymást túlkiabálva szerezzenek figyelmet (Ambrus 1999). Az intonációs szokásként rögzült "ordibálós kommunikáció" nem a roma néplélek, hanem az összezárt élet sajátossága.

7.2.4 Intézmények és társas kapcsolatok

A fővárosi szegény családok társadalmi kapcsolatairól nem csupán napi mozgásaik (lásd következő fejezetrész), hanem az őket kiszolgáló intézmények által felkínált érintkezési lehetőségek is tudósítanak. A szegregátum határainak intézményesüléséhez a beiskolázási és más közszolgálati körzethatárok mellett a részükre dedikált segítő szervezetek is hozzájárulnak. A főképp romák által látogatott közösségi és művelődési házak léte önmagában persze nem igazolja a különböző társadalmi csoportok elzárkózását. Interjúalanyaim intézményhasználati szokásai, az azokban eltöltött idő és az ott létesített kapcsolatok minősége azonban sokat elárul a társadalmi határok merevségéről - átjárhatóságáról.

7.2.4.1 Oktatási intézmények

A társadalmi tőke bővítésére hivatott közoktatás rendszerint középosztálybeli normákat közvetít, így a társadalmon kívüli szegénységben élő fiatalok ezekben az intézményekben sem érzik otthonosan magukat. Bár a heterogén összetételű nyolcadik kerületben elvileg vegyes osztályokban zajlik a tanítás, az egyes iskolák között jelentős minőségi eltérés tapasztalható (Futó 2003, Alföldi 2008). Az iskolák egy része a leggyengébb anyagi háttérű fiatalok gyűjtőhelye, máshol az intézményen belüli elkülönítés kreatív megoldásait dolgozták ki. Elgondolkodtató adat, hogy vizsgálódásaim során szinte nem talákoztam olyan kiterjesztett családdal, ahol valamelyik rokonsághoz tartozó tanköteles korú gyermek ne tengődött volna magántanulói státuszban. Arra a kérdésre pedig, hogy járt-e valaha otthonukban iskolához köthető személy (pedagógus, osztályfőnök, iskolai szociális munkás stb.) szintén nemleges válaszokat kaptam.

Interjúimból az a kép rajzolódott ki, hogy az oktatási intézmények a figyelem- és / vagy magatartászavaros gyermekektől való megszabadulás eszközeként használják a magántanulóvá nyilvánítást. A szülőkkel kötött „kompromisszum” negatív következményét azonban az érintettek egy része nem képes megfelelően felmérni: a rossz emléké „kiszegítő iskoláknál” a magántanulóvá minősítést kevésbé érzik gyermekük kirekesztésének, leértékelésének.

„A férjem a Gát utcai kiszegítőben végezte a hat általánost, még így is kétszer bukott. Ehhez képest a magántanulóság nem a világ vége, majd felkészül a vizsgáira” (62. sz. interjúrészlet: nő, 30 éves)

Számos esetben az osztály- és etnikai határok fenntartásához nem szükséges sem a nyílt, sem a burkolt szegregáció. Az elégtelen lakáskörülmények önmagukban is korlátját jelentik az iskolán kívüli kapcsolattartásnak.

„Hozzánk a lányom óvodai barátai közül senki nem jár. Szerintem ki is fordulnának, ha meglátnák milyen házban élünk. Inkább a játszótéren vagy a közös programokon találkozunk.” (63. sz. interjúrésztlet: nő, 23 éves)

Ugyan a kerületi oktatási intézmények lehetőséget teremtenek a különböző társadalmi helyzetű családok érintkezésére, ezek a találkozások többnyire a tanintézmények falai között, esetleg a környező játszótéren zajlanak. A fizikai közelség és a városrehabilitációs törekvések ellenére a romák és többségiék párhuzamos világot alkotnak.

7.2.4.2 Segítő intézmények

Hasonló kettősség figyelhető meg a segítő intézmények képviselői tekintetében is: míg e szervezetek dolgozóival az évek során a szülők egy része kiszámítható együttműködést alakít ki, azok saját közegben történő megjelenése csupán represszív-hatósági minőségükben jellemző. A szegény családokat az intézmények velük érintkező szereplőihöz – szociális munkások, segítő szakemberek, postai kézbesítők, környező kisboltok dolgozói stb. – „domesztikált” gyenge kapcsolatok fűzik, a hivatalos világ szabályozó funkcióval rendelkező tagjai vonatkozásában – rendőr, orvos, gyermekjóléti szakember stb. – azonban a közbizalom alacsony szintje figyelhető meg. Bár az intézményes kapcsolatok gyenge kötése a megszokottnál némelykor erősebbek, azok hatósági szerepkörben fellépő reprezentánsaival a nexus többnyire ellenséges. A távolságtartáshoz minden bizonnyal az is hozzájárul, hogy az intézmények munkatársai a kapcsolatok gyengességét nem ritkán etnikus magyarázatokkal ideologizálják. Az efféle olykor burkoltan előítéletes, máskor nyíltan rasszista hozzáállás az informális viszonyok esetében szinte sosem kerültek említésre.

„Én a Családsegítőtől már nem szívesen kérek, az önkormányzatnál meg úgyis mindig ferde szemmel néznek. Ha bármi bajom van, akkor csak lemegyek ide a Gyermekházba és szépen megbeszélem a dolgokat. Azok soha nem ítélnék meg engemet, még azokat is elmondom néha, amiket különben szégyeltek”. (64. sz. interjúrésztlet: nő, 27 éves)

A Magdolna negyedben élő roma szegény családok utca-, illetve bérházcsoport szintű bezárkózását a helyi segítő szervezetekkel készült interjúim is megerősítették. A Fiumei út és a Dobozi utca találkozásánál (lényegében a Magdolna utca északi végén) elhelyezkedő FiDo Park, illetve a Magdolna utca - Szigetvári utca sarkán lévő Biztos Kezdet Gyermekház

dolgozóinak elmondása alapján az adott intézményeket rendszeresen látogatók túlnyomó többsége a szomszédos utcák bérházainak lakóiból áll. A bérház szintű elkülönülést igazolja, hogy a Magdolna utca ellentétes végein található intézmények törzsközönsége között annak ellenére sincs jelentős átfedés, hogy ezeket a szolgáltatásokat azonos társadalmi státuszú családok veszik igénybe. A „intézményi távolságot” csupán a fizikai közelség és a személyes kapcsolatok referenciái képesek feloldani:

„Teleki piac, a legközelebbi élelmiszerbolt, egy-két játszótér, amit beazonosítanak, két kilométeres körzet maximum. (...) Egyedül vannak itt elszigetelve, a rokonaik sokszor vidéken maradtak, nem itt élnek. Be vannak zárkózva egy rendkívül szűk világba. (...) Mi nem is intézményként jelenünk meg a szemükben, hanem egy helyként ahova tartozhatok, ahol én is fontos vagyok, ahol figyelnek rám.” (65. sz. interjúrészlet: szociális munkás, 52 éves)

„Volt olyan család, ahol látszott, hogy nagy szükség lenne ránk. De hiába itt laknak a szomszédban, kétszer-háromszor is fel kellett mennünk hozzájuk, amíg elnyertük az anyuka bizalmát. Az elején így is csak egy házbeli szomszédal együtt jött le hozzánk, aki már régóta a járt a Gyermekházba.” (66. sz. interjúrészlet: szociális munkás, 31 éves)

7.2.4.3 Egészségügyi intézmények

Az „intézményi távolság” a közoktatás mellett egészségügyi viszonyokra is jellemző. A romákkal kapcsolatban az elmúlt években kialakult ellenséges légkör a közegészségügy dolgozóit sem kerülte el. Az általános pénztelenség, az orvosi rendelőkben tapasztalt ellenséges hangnem és megalázó bánásmód miatt a legszegényebb utcák lakói csak a feltétlenül szükséges esetekben fordulnak szakemberhez. A felnőttek csupán akkor jelentkeznek be a házi orvosnál, ha rendszeres gyógyszeres ellátásra vagy betegállományra van szükségük. Az újabb betelepülők, illetve a fővárosi rokonaiknál átmenetileg tartózkodók közül sokan át sem jelentkeznek vidéki orvosuktól. Interjúalanyaim elmondása alapján folyamatos ellátásban csupán gyermekeik részesülnek. Őket a védőnők és iskolaorvosok tevékenysége mellett édesanyjuk fokozott figyelme is körülveszi. Míg a felnőttek esetén az egészségügyi intézmények dolgozói gyakran elutasítóak, ugyanezen szereplők a szülői gondoskodást egyfajta leereszkedő megerősítéssel jutalmazták:

„Én nekem elég undok egy orvosom van, bármivel megyek, csak az orrát húzza. Úgy tesz, mintha egy megfázás is az én hibám lenne. Ha fel kell iratni valamit anyunak közgyógyra, már szinte szégyellem magam. A gyerekorvos viszont nagyon rendes asszony, mindig kérdez felőlem is, látja, hogy a gyerekekről gondoskodok.” (67. sz. interjúrészlet: nő, 25 éves)

A Magdolna negyed azonban Józsefvároson belül is rendelkezik egy sajátossággal: itt a legnagyobb azoknak az aránya, akik úgy haltak meg, hogy létezésükről a házi orvos nem is értesült. Az illetékes házi orvos előtt a férfiak hetven, a nők hatvan százaléka esetén a betegek halál oka, gyakran maga az elhunyt is ismeretlen marad (Kovács 2012). E szokatlan jelenségnek kétféle magyarázata lehetséges: egyrészt az életvitelszerűen a kerületben tartózkodók között igen magas a bejelentés nélkül itt élők aránya, másrészt a kerület szegregátumszerű bérház- és utcacsoportjaiban lakók egy része betegségtudat hiányában, illetve bizalmatlanságuk, szorongásuk okán még a szomszédos kerületrészen található egészségügyi ellátóhoz sem megy el. Noha az egészségügyi szolgáltató sokak számára gyalogtávon elérhető – esetleg egy-két villamos vagy buszmegállónyira fekszik lakóhelyüktől – a földrajzi közelség ellenére is kívül esik a néhány háztömbre szorítókozó komfortzónájukon. A nem bejelentett lakosság nagyságára utalhat, hogy a védőnők praxisában a nem állandó lakosként bejelentett gyermekek a teljes ellátotti kör közel egyharmadát teszik ki (Kovács 2012).

Mivel a feketén foglalkoztatott interjúalanyaim nem rendelkeznek a hivatalos munkaviszonyból következő társadalombiztosítással, számukra az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele további nehézségekkel jár: gyakran az egészségügyi intézmény dolgozóinak jóindulatán, vagy közömbösségén múlik. Az egészségtudatos életmód és a szűkös anyagi források hiányában – néhány kivételtől eltekintve – beszélgetőtársaimban fel sem merül az egészségügyi szolgáltatási járulék önálló befizetésének lehetősége. Esetükben a biztosított jogviszony hiánya sajátos betegutakat eredményez.

A férfiak súlyos betegség esetén is csupán a házi praktikák és az otthon található különféle láz- és fájdalomcsillapítók kudarca után kérnek orvosi segítséget. Ezekben az esetekben családtagjaik az ügyelethez fordulnak, illetve lehetőség szerint ambuláns ellátásban keresik meg az illetékes házi orvost.

„Amióta a férjemmel együtt vagyok, még soha nem ment orvoshoz. Ha valami baja van, inkább itthon heveri ki. Amikor karácsony előtt már negyven fok fölött volt a láza, úgy könyörögtem neki, hogy hívjuk ki az ügyeletet.” (68. sz. interjúrészlet: nő, 27 éves)

Az Országos Mentőszolgálat Gépinfó adatbázisából elérhető 2018. január 1. és 2018. szeptember 30-ig terjedő statisztikák szerint Józsefvárosból a fővárosi kerületi átlagos feladatmennyiséghez képest 205,09 százalékkal több mentési feladat tartozott. Bár az OMSZ munkatársai adatigénylésem során arról tájékoztattak, hogy kerületen belüli bontásban nem állnak rendelkezésre hívásstatisztikák, mentőtisztekkel folytatott informális beszélgetéseimből

képet kaphattam az egyes kerületszek sajátosságairól. A Magdolna negyed legszegényebb utcáihoz riasztott mentősök részben az indokolatlan kiszállások gyakoriságáról, részben a megelőzhető egészségügyi problémák elhanyagolásával kialakuló krízishelyzetekről panaszkodtak. Az első kategóriában egyre gyakrabban az új típusú szerhasználat⁵³ hatása alá kerülő családtagok megfékezéséhez kérnek orvosi segítséget, a második kategóriában pedig főleg azok a férfi betegek szerepelnek, akik egészségügyi panaszaik kezelését az akut életveszély fennállásáig halogatják.

Bár az ambuláns ellátást végzők vészhelyzetben elnézik a jogviszony hiányát, számos probléma korai beavatkozással megelőzhető lenne. A preventív fogászati beavatkozások kutatási alanyaim számára lényegében ismeretlenek: a legtöbben szinte kizárólag foghúzásra járnak a Szentkirályi utcai ügyeletre. Alacsonyabb fájdalomküszöbük miatt csupán a gyermekek jutnak el többé-kevésbé időben a megfelelő szakemberhez. Interjúalanyaim egyike arról számolt be, hogy édesapjáról csak 58 évesen állapították meg, hogy nagyot hall:

„Apu mindig rosszul hallott, de nem nagyon törődött vele. Igazából mi már megszoktuk, hogy mindent kétszer kell mondani neki, amíg megérti. Aztán most elküldték a munkahelyén az üzemorvoshoz, az mondta, hogy szerinte nagyot hall az öreg. El is ment a fülészetre, ahol kapott egy hallókészüléket” (69. sz. interjúrészlet: férfi, 35 éves)

Az egészségügyi intézményekkel szembeni bizalmatlanságot mutatja az „előzetes paraszolvencia” jelensége: részt vevő megfigyeléseim során számos alkalommal tapasztaltam, hogy míg középosztálybeli viszonyok között a hálapénz inkább az ellátást követően kerül kifizetésre, vizsgálati alanyaim már azok igénybevétele előtt néhány ezer forinttal próbálnak panaszaiknak megfelelő figyelmet szerezni.

⁵³ Az új pszichoaktív szer, szintetikus vagy dizájner drog kifejezéseket azokra a kábítószerekre használják, melyek molekuláris szerkezetükben az illegális drogokra hasonlítanak, azok hatásmechanizmusát igyekeznek utánozni. Mivel azonban kémiai szerkezetük a kábítószer-listákon szereplő anyagokétól kissé eltér, így nem szerepelnek a tiltólistákon, ellenőrzés alá vonásukig jogi következmények nélkül terjeszthetők, forgalmazásuk és használatuk legális.

7.2.5 A kapcsolathálózat gender alapú eltérései

Míg a romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló kutatások arra jutottak, hogy a cigány nők férfi társaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek (Albert – Dávid 2006, Kotics 2012), fővárosi interjúalanyaim beszámlóiból ellenkező kép rajzolódik ki. Az etnikailag és társadalmilag is színesebbé váló helyi intézmények mindennapjaiban elsősorban a családok nőtagjai vesznek részt. Ugyan a környékbeli asszonyok kevesebbet mozdulnak ki megszokott lakókörnyezetükből, gyermekeik óvodai, iskolai hétköznapi lehetőséget biztosítanak kapcsolati hálójuk szélesítésére.

Az eltérő társadalmi helyzetű családok közelsége néha képes feloldani a kölcsönös tartózkodást. A beköltöző középosztálybeliek egy része ugyan nyitottan viszonyul a kényszerű szomszédsághoz, leereszkedő közeledésük azonban partneri viszony helyett inkább patrónus-kliens viszonyra emlékeztet:

„Néhány anyukával jóban vagyok a környéken. Tudják, hogy cigányok vagyunk, de mindig kedvesek. Az egyik családhoz el is járok takarítani, de mások is kérték már, hogy szaladjak el a postára vagy vigyázzak a gyerekekre, amíg fodrászhoz, körmöshöz mennek.“ (70. sz. interjúrészlet: nő, 26 éves)

A közös társadalmi terekben létrejövő kapcsolatokban ki-ki a maga előnyét keresi. A saját közegben nyújtott szolgáltatások az új ismeretségek körében is megjelennek: a magasabb státuszú szomszédságnál való takarítás, kisegítés, gyermekfelügyezés a bizalmi kapcsolatokat keresetkiegészítő funkciókkal is ellátja.

A nők szélesebb kapcsolati rendszerét a helyi intézményekben való intenzívebb jelenlét mellett a munkavégzés nemi alapú különbözőségei is megerősítik. Míg a férfiak megélhetését többnyire a rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok biztosítják, a helyi asszonyok a fővárosi szolgáltatóipar alkalmi munkavállalóiként vegyes társadalmi-etnikai összetételű munkaközösségekben dolgoznak. A családok jólétét szolgáló, a nők megbecsültségét biztosító háztartásszervezési funkciók szintén megkövetelik a negyedhatárok átlépését. Az „ügyes vásárlások“, jó alkuk és előnyös cserék nyélbe ütése olykor megkívánja, hogy kilépjenek megszokott komfortzónájukból. A bizalmi alapú helyi beszerzési forrásokat rendre kiegészítik az alkalmi ügyletek nagyobb haszonnal kecsegtető külső tranzakciói.

7.3 Mozgástartományok

A Magdolna negyed szegregátumszerű utca- és bérházcsoportjai nem tekinthetőek valós vagy képletes falakkal körülzárt egységeknek. Ugyanakkor számos jel mutat arra, hogy e területeknek létezik egyfajta “társadalmi gravitációs erőtere”, amely az itt élőket meggátolja lakóhelyeik elhagyásában. A társadalmi kapcsolatoknak és a hétköznapi mozgásoknak megfigyelhető egy, a szegregációs határoknál tágabb, de a város egészénél lényegesen szűkebb rádiusza. Az alábbiakban a negyedhatárokon belüli és azon kívüli mozgástípusokat és mozgástartományokat igyekszem meghatározni.

A hálózatkutatás hagyományos – a kapcsolatok számát és a hálózat sűrűségét elemző – szempontjai után a határok átjárhatóságának kérdéskörére, valamint a kapcsolatok tartalmi sajátosságaira koncentrálok. Mindezzel – a dolgozat bevezetőjében jelzett célkitűzéseknek megfelelően – a szegregáció kettős értelmének fennállását vizsgálom: A Magdolna negyed csupán földrajzilag elhatárolható környék vagy társadalmi kapcsolatban, emberi jogokban korlátozott gettó?

7.3.1 Hétköznapi mozgások

A két évtizede zajló tömbrehabilitációs programok hatására a helyben lakók kapcsolati hálója szélesebb területet fed le, mint a Magdolna negyed. A vizsgált kerületrészek határai nem tekinthetőek lezártak: ahogyan a kapcsolatok kiterjedtsége, úgy a fizikai mozgások is átnyúlnak a városszociológiai-rétegződéseméleti alapon körülírható szegregátumokon. Megfigyelhető azonban, hogy a nagyobb méretű és többféle városi funkciót betöltő kerületrészek szegregátumszerű utca- és bérházcsoportjaiban a belső kapcsolatok és fizikai mozgások intenzívebbek, mint ugyanezen területek rehabilitált-középosztályosodott házaiban, utcáiban. A rendelkezésemre bocsájtott kapcsolati naplók alapján – a munkavégzéssel összefüggő mozgásformákat leszámítva – az érintettek hétköznapi mozgástartománya a legtöbb esetben három-öt utcára korlátozódik. Ezeken belül azonban – főleg a gyermekek, kamaszok és családanyák – lényegében folyamatos ingázásban vannak. Az élheterlen lakásviszonyok, a közösségi terek és szabadidős elfoglaltságok hiánya okán a házak előtt, a kapualjakban való téblábolást egymás otthonainak felkeresése szakítja meg.

„Ebben a két-három házban mindig nagy a mozgás, mert igazság szerint kicsik a lakások, nem nagyon férnek sem a gyerekek, sem a felnőttek. Nekem itt van a szomszéd házban a legjobb barátnőm, gyerekkorunktól ismerjük egymást, a földszinten is lakik egy család, akikkel jóban van az uram is meg én is. Most ezekkel a családokkal már meg se kell kérdezni,

hogy jöhetünk-e, mehetünk-e, úgyis látjuk, ha éppen nem jó nekik a társaság vagy veszekedés van.” (71. sz. interjúrésztlet: nő, 34 éves)

A családi elrendeződések „kevert jellegét” nem csupán a külső ingerek hiánya, hanem az egymás otthonaiban eszközölt fogyasztások is fenntartják. A szomszédság otthonában megevett ételt, a közösen elszívott cigarettát, a kávé és szeszesital meghívásokat viszonzni illik. A körbekínálások, a rendszeres kölcsönök és szívességek óhatatlanul a háztartások részleges összeolvadásához vezetnek. A kapcsolati naplókban a negyedhatárokon belül élő egyenes ági rokonok (jellemzően külön élő szülők és testvérek) napi szintű felkeresése mellett a kölcsönösségi viszonyokban érintett szomszédos – maximum két-három utcahosszra élő – családok látogatása közel azonos számban került említésre.

Amennyiben Józsefváros és Ferencváros általam vizsgált területeit tekintjük a fővárosi szegényvilág centrumának, akkor az itt élőket kerület, utca és bérház identitásuk mentén sorolhatjuk további csoportokba. A budapesti folklórból a „Nyócker sűrűjének” tekintett Magdolna negyed társadalmi értelemben mára a legkevésbé sem egységes (Tomay 2006, Alföldi 2008). Bár a negyedhatárok az ott élők számára átjárhatóak, heti rendszerességgel bejárt útjaik csupán a környező kerületrészek rokonsági rendszerek koordinátáin belül meghatározható részeire korlátozódnak. A szomszédos mikroszegregátumokba vezető utakról csupán a közterek és bevásárlóközpontok csábítása téríti le az ott lakókat.

„Nekem mindenki itt van a nyolcban, aki számít: testvérek, barátok. Még a kilencben van rokonságom, a Balázs Béla utcában, meg kint a Vaskapuban. De ők is itt laktak, csak átmentek albérletbe. (...) Én nem szeretek messzire járni, hozzájuk is csak heti egy-kétszer nézünk ki anyuval, meg persze ők is jönnek mihozzánk, szeretnek itt lenni.”(72. sz. interjúrésztlet: nő, 23 éves)

„Egy napom úgy telik el, ha nem dolgozok, hogy egész nap császkálok, sétálok. Csak annyira járok haza, hogy egyek, meg fürödjek. Mi itt lakunk a Mátyás téren, a barátom meg a Dankóban, nála vagyok sokat, mert ő csak a gyerekével lakik. (...) Barátokkal kiülünk a Kálvárián, meg van, hogy elmegyünk a Corvinba. A másik irányba csak a Köztársaság térig megyek, onnan tovább már csak, ha néha a barátnőimmel kimegyünk a Westendbe.” (73. sz. interjúrésztlet: nő, 20 éves)

A nyolcadik és kilencedik kerület legszegényebb utcaiban élők „akciórádusza” a József körút - Rákóczi út - Fiumei út - Orczy út- Üllői út, illetve a Ferenc körút - Üllői út - Haller utca - Soroksári út által határolt területekig terjed. A helyiek mozgása a szomszédos kerületekben

gyalogtávon belül elérhető rokonok és barátok felkeresésére korlátozódik. A Magdolna negyedben lakó interjúalanyaimat napi mozgásaikról faggatva lényegében azonos útvonalakat rajzoltam fel. A hétköznapokban bejárt terület Józsefvároson kívüli része szinte kizárólag a kilencedik kerület önkormányzati bérlakástömböket nagyobb sűrűséggel magában foglaló utcáit jelenti. Kisebb számban hetedik és tizedik kerületi címek kerültek említésre, utóbbiak felkeresése azonban jellemzően kívül estek a napi rutinon.

„Az uramnak a Kis Diófa utcában lakik a nagybátyja, meg az egyik testvére (unokatestvér). Na, most oda én már nem hurcolkodok a két gyerekkel, csak ha nagyon dolgunk van velük. A férjem az viszont jár hozzájuk majdnem napi szinten. Mivel együtt dolgoznak, sokszor tőlük indulnak kocsival, meg oda is jár focizni a Klauzál térre.” (74. sz. interjúrészlet: nő, 25 éves)

7.3.2 Célzott rendeltetésű mozgások

A vizsgált szegény családok egymás lakóhelyei között megtett „folyószerű” mozgásait csupán a megélhetés biztosítása érdekében végzett kijárások szakítják meg. A Magdolna negyedet jövedelemszerzési tevékenységeiket leszámítva csak a korlátozott számban rendelkezésre álló szórakozási lehetőségek és a távolabb élő rokonokkal való kapcsolattartás miatt hagyják el.

7.3.2.1 Gazdasági rendeltetésű mozgások

A munkával rendelkezők ugyan a negyedhatároktól távolabb is eljutnak, ám komfortzónájukat elhagyva csupán célirányosan mozognak. Az építőipari segédmunkásokat gyakran munkaadóik irányítják a feladatvégzés aktuális színhelyére, míg a fővárosi szolgáltatóipar kiegészítő és könnyű fizikai munkáit ellátó nők szintén otthonaik és munkahelyeik között ingáznak. Mivel a családi vállalkozások jellemzően rokonsági-szomszédsági alapon szerveződnek, a munkaerő-kiválasztás mechanizmusai a vegyes összetételű munkaközösségek létrejöttének útjában állnak. A vállalkozási tevékenységet folytatók szükségképpen érintkeznek külső partnerekkel, ám az üzleti modell sajátosságai miatt kevés az állandó gazdasági kapcsolatuk. A gyakori profilváltás, a gyors megtérülés középpontba állítása változó ügyfélkört, cserélődő megbízókat eredményez (Csányi – Szeitl 2010, Kovács – Lőke – Bacsi 2010).

Amint a fogyasztási szerkezetről szóló fejezetben már utaltam rá, a szegényebb családok esetén megfigyelhető, hogy az egy-két tételre szorító vásárlásaikat a lakóhelyükhöz legközelebb eső kisboltokban bonyolítják. Az eladókkal ápolt személyes viszony ugyanúgy

meghatározó számukra, mint a hitelre vásárlás lehetősége. A hétköznapi élelmiszerbeszerzések mellett a környékbeli piacokon, illetve a kerületi hipermarketekben való nagybevásárlás egyre több család esetén jelenik meg a hétvégi program részeként. Az elsősorban a nők által gyakorolt piacozások, ruhaneműkkel való seftelés termékbeszerzéseinek és üzleti információinak bázisát szintén a rokonsági-szomszédsági kapcsolatok biztosítják.

„A sógornőmmel meg annak az anyukájával árulunk zöldséget, virágot, ruhákat, meg ezt-azt, mindig, ami akad. Neki már a mamája is ezt csinálta, mindig tudja, honnan lehet olcsón szerezni, hadd ne mondjam hogyan, hát mindig megvan annak a forrása. A Klinikák előtt árulunk, meg lent a Nagyvárad téren, az aluljáróban. Amikor jönnek a közterések, akkor elmegyünk máshova, olyan helyre, ahol sokan megfordulnak.” (75. sz. interjúrészlet: nő, 21 éves)

A hagyományos gettóképzetek helyett a szegregátumszerű kerületrészek leírására inkább a “logisztikai központ” analógia látszik helytállóknak. Ahogyan a raktározási-fuvarozási vállalatok logisztikai centrumából való kijárások is csupán meghatározott időt és korlátozott távolságot engednek, úgy a mikroszegregátumok közösségi és gazdasági funkciói is jórészt a határokon belül zajlanak.

7.3.2.2 *Rekreációs rendeltetésű mozgások*

A baráti kapcsolatok is jórészt a rokonsági rendszerekhez kötöttek, így a közös buliknak és multságoknak elsősorban egymás lakásai adnak otthont. A szórakozási lehetőségek szintén anyagi és társadalmi korlátokba ütköznek, így interjúalanyaim számára csupán a diszkó-jellegű szórakozóhelyek és a kisebb családi kirándulások jelentenek külső programot. A kerületi fiatalok első számú találkozó helye a Kőbányai úton (korábban Orczy úton) található Calypso Club nevű szegregált diszkó. Tekintve, hogy beszélgetőpartnereim a megszokott világukból kilépve idegennek érzik magukat, a munkaképes korú férfiak szabadidős tevékenysége a munka utáni közös italozásban, sportprogramokban merül ki. Mivel a Magdolna negyed társadalomszerkezetének átalakulása, illetve az önkormányzat rendteremtő szándéka miatt a kerületrész italmérései sorra bezártak, ezért férfi interjúalanyaim italaikat részben a körút olcsó kocsmáiban, részben a kerületi dohányboltok, vegyesboltok előtt álldogálva fogyasztják el.

„Ha úgy van kedvem, kiülök egy sörrel ide a ház elé vagy kisétálok a dohánybolthoz és ott iszogatunk, cigizünk a barátokkal. (...) Diszkóba járok még a Calypsoba, meg néha a Blahánál a Stifler bárba. Különbén csak focizni megyek át a kilencbe, ott laknak az asszony testvérei (unokatestvér) a Lenhossék park mellett.” (76. sz. interjúrészet: férfi, 38 éves)

A privát tér hiánya miatt az ifjúsági közélet szintén a kapualjakban, a környező parkokban, játszótereken zajlik (Uzzoli 2000, Rácz 1996). A fiatalok számára az azonos státuszú kortárs csoport berkein belül kerül sor a környező világ felfedezésére. Ahogyan valamennyi élettevékenység, úgy a gyermekbandák is területi alapon állnak össze. Az egyes csoportok identitását tagjaik bérház, utca és kerületi hovatartozása jelenti. A szélesebb közeg ellenséges légkörében a fiatalok számára a földrajzi és lélektani határok átlépéséhez a kortársakból alakult baráti társaságok teremtenek magabiztosságot. Bár a kriminális cselekmények elkövetése szintén csoportosan történik, a galeri-jellegű kamaszcsoportokat a felnőttek megtűrik. A szülők sokszor jobban rálátnak rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő gyermekbandák tevékenységére, mint a tőlük távol zajló iskolai hétköznapiakra.

7.3.2.3 Kapcsolatfenntartó mozgások

Mivel az itt élők tehetősebb része idővel elhagyja a kerületet, a hátrahagyott rokonság igyekszik meglátogatni a kertvárosba távozó családtagokat. A környező agglomerációs településekre költözőket a részcsaládok együtt tömegközlekedve vagy autózva közelítik meg. Míg a „kiemelkedettek” gyakrabban és előzetes bejelentkezés nélkül is „hazajárnak”, addig az ő otthonaikba általában valamilyen jól definiált esemény apropóján érkeznek az alacsonyabb státuszú családtagok. A státuszemelkedéssel kialakuló privátszféra mellett a nagycsaládi kapcsolatok fenntartásának szokásait is megőrzik: a meghívott családtagok száma, a közös étkezés és időtöltés hossza és minősége határozza meg a vendéglátók rokonsági rendszeren belüli presztízsét. A közös bulik, multságok az adott család anyagi körülményei függvényében kétheti-havi rendszerességgel kerülnek megrendezésre. Az ebédekre jellemzően az édestestvérek és családjaik hivatalosak, az egyéb ünnepek idején a szélesebb rokoni kör is meghívást kap.

„Mi minden héten kijárunk a bátyámékhoz Erzsébetre, nála van tartva az összes ünnep, születésnap. Amióta elkészült a háza, ott gyűlik össze a család, jó időben késő estig kint bográcsolunk a kertben.(...) Vagy idejön értünk valaki kocsival, vagy felszállunk a 99-esre és úgy megyünk. Mivel anyu itt lakik velünk, ő is benéz szinte minden nap, sokszor itt is hagyja a gyerekeket néhány órára, hadd játszanak az enyémeikkel.” (77. sz. interjúrészet: nő, 27 éves)

7.3.3 A mozgástartományok gender alapú eltérései

A kapcsolati naplókban nem csupán a kapcsolathálózat, hanem a mozgásformák és mozgástartományok gender alapú eltérései is kirajzolódnak. A jobbára nehéz fizikai munkából élő férfiak hétköznapijaik nagyobb részét az aktuális feladatvégzés – általában kerületen kívüli – helyszínén töltik, a nőkre háruló feladatok java azonban a negyeden belül zajlik. A nők társadalmi kapcsolatainak „sűrűsödési pontjai” ezért csupán néhány utcát fognak át. A háztartásbeliek a gyermekek óvodába, iskolába való elkísérése után hazatérnek: a maguk vagy más rokonuk, szomszédságuk otthonában tartózkodnak.

Noha a férfiak negyeden kívüli mozgása szintén korlátozott, szabadidejük eltöltésében szélesebb autonómiával bírnak. A kapcsolati naplókban a szomszédos kerületrészekben élő rokonok munka utáni felkeresése épp úgy nagyobb arányban került említésre, mint a környezetükben elérhető sportprogramokon, szórakozóhelyeken való időtöltés. A negyed- és kerülethatárokon átnyúló mozgásoknak nem csupán a rádiusza, hanem a formája is különböző: míg a férfiak adott esetben egymaguk is elhagyják a kerületet, addig a nők szinte kizárólag csoportosan mozdulnak ki megszokott közegükből. A komfortzónájukat jelentő 3-5 utcán túli távokat – akár a rokonsági rendszer koordinátáin belüli, akár az azon kívül – közösen teszik meg. A negyeden kívüli világ felfedezése a segítő intézmények berkein belül, illetve más – többnyire magasabb státuszú – rokonok társaságában történik.

Mivel a kerületen kívüli programok a legszegényebb családok esetén esemény számba mennek, ezért egyik rendszeres interjúalanyom egy hétvégi kirándulásukra meg is hívott. A három-négy részcsaládból álló közös út tanulságait terepnaplóm segítségével rekonstruálom:

„Egy hosszú hétféle alkalmával a család tagjai a Margitszigetre látogattak. Amint a villamos átzötyögött a hídon, az egyik kiskamasz hozzám fordulva megkérdezte, hogy jártam-e már a szemközt látható hegyekben. Mire válaszolni tudtam volna, édesanyja kaján mosollyal jegyezte meg, hogy Budán még ő is csak lomizni járt. Utóbbi talán tréfás túlzás lehetett, viselkedésükből azonban világosa látszott, hogy a késő nyolcvanas évektől a fővárosban élő család sem vidékről felköltözött idősebb, sem a már itt nevelkedett tagjai nem mozogtak rutinosan megszokott világukon kívül. A rokonság a sziget déli bejáratánál található szökőkút megtekintése után a legközelebb eső játszótéren telepedett le. A többségi szülők távolságtartását érzékelve a család tagjai a játszótéren elhelyezett padoktól távolabb, egy füves placcon foglaltak helyet. A magasabb státuszú rokonok a földre terített pokrócokon üldölgélve viszonylag fesztelenül majszolták szendvicseiket, míg a többiek tőlük kicsit távolabb álldogálva, zárt alakzatban szotyoláztak. A lakókörnyezetükön kívüli mozgás stresszt

*és zavart váltott ki a résztvevőkből. Ezzel és a tömegközlekezés költségeivel magyarázható, hogy noha valamennyien csupán tíz-tizenöt percnyi sétára laknak a II. János Pál pápa, illetve Rákóczi téri metróállomástól, elmondásuk szerint metrózni csupán gyermekprogram gyanánt szoktak.*⁵⁴

Az idősebb édesanyák központi szerepe a kapcsolati naplókban is kimutatható: a szomszédos kerületrészekben élő rokonok és barátok látogatása a férfiak esetében valamivel rendszeresebb, ám a külön élő „mamák” napi szintű felkeresése gendersemleges gyakorlat. Az édesanya lakóhelye a külön élő testvérek és oldalági rokonok leggyakoribb találkozóhelye. Az elhunyt édesanya sírjának gondozása, a testvérek temetőben való találkozása a kapcsolati naplókban szintén többször került említésre.

7.4 Kommunikációs eszközök és újkultúra

Interjúim, illetve a kérésemre vezetett kapcsolati naplók a telekommunikációs, internetes kapcsolatok működését illetően is fontos tanulságokkal szolgáltak. Ahogyan a fogyasztási szokásokról szóló fejezetben már utaltam rá; lappal, illetve asztali számítógéppel a vizsgált háztartásokban csak elenyésző számban talákoztam, ám okostelefonnal szinte minden interjúalanyom rendelkezett.

Ahogyan a kábeltévé, úgy az internet elérés is elsősorban szórakoztató és csak másodlagosan tájékoztató funkciót tölt be. A legtöbben telefonjaikon a legnagyobb közösségi oldalt látogatják, illetve különféle játék applikációkat használnak. Sem az elektronikus ügyintézés (home banking, Ügyfélkapu stb.), sem a keresőprogramok használata nem jellemző: az ügyintézés-információszerzés esetén egyértelműen a személyes kapcsolatokat részesítik előnyben. Részben a fekete foglalkoztatás, részben hiteltartozásaik okán rendkívül kevesen tartanak fenn bankszámlát. Folyó kiadásaikat jellemzően postai befizetéssel, vásárlásaikat készpénzzel rendezik. Beszélgetőtársaim közül csupán a szolgáltatóiparban – legalábbis részben – legálisan foglalkoztatottak, illetve a vállalkozási tevékenységet folytatók használnak folyószámlát, bankkártyát. Az intézmények iránti bizalmatlanság, valamint az inkasszótól való félelmükben befolyó pénzeiket a legtöbben szinte azonnal felveszik a számlájukról.

⁵⁴ 2016-ban készült feljegyzés.

„A férjem portázik (biztonsági őr) egy cégnek, aki őt kiközvetíti diszkókhöz, én meg minimálbérre vagyok bejelentve egy takarító céghez. Kettőnknek van egy számlája, de amikor utalnak, már aznap felvesszük egy automatából, mert különben az egészet vonnák, annyi tartozásunk van.” (78. sz. interjúrészlet: nő, 42 éves)

A közvetlen környezettel, a szélesebb rokonsággal folytatott intenzív kapcsolattartás miatt a kommunikációs eszközök használata, az újkultúra fogyasztása is eltérő. A digitális társadalomban való részvételnek tehát nem csupán a mértéke (Kristóf – Szabó 2017), hanem a felhasználás módja is különböző (Csepeli 2017). Míg középosztálybeli viszonyok esetén a közösségi médiát meglévő ismeretségeink ápolására használjuk, a társadalmon kívüli világ összezártságában más szerepet is betölt a virtuális tér. A társadalmi kapcsolatok beszűkülése mellett a fiatalok esetében a közösségi oldalak az új ismeretségek megszerzésének terepei:

„A környéken az összes lányról tudok mindent. Ha randizni akarok, inkább ráírok valakire, aki megtetszik. Ha mondjuk a kilencben lakik, akkor találkozunk a Corvinon vagy a Borároson. Mivel én Csepelen és Erzsébeten is ismerős vagyok, így nálam azok a lányok is szóba jöhetnek” (79. sz. interjúrészlet: férfi, 21 éves)

Az általam vizsgált családok virtuális-információs bezártságát a kapcsolati naplók telefonos-internetes kapcsolattartásra vonatkozó kérdéseinek részletesebb elemzése is megerősítette. Ezekből – korosztálytól függetlenül – azonos kép rajzolódott ki: a telefonforgalmazások és messenger üzenetek túlnyomó többsége a rokoni, baráti körrel való kapcsolatfenntartást, kisebb részben a munkavégzéssel kapcsolatos operatív teendőket szolgálja. Ez alól szinte kizárólag a fiatalok netes udvarlása jelent kivételt. Noha a telefon és a közösségi applikációk használata már a Magdolna negyed legszegényebb lakóinak életébe is beépültek, az e-mail használata jóval kevésbé általános. Rendszeres elektronikus levelezéssel csupán azoknál találkoztam, akik számára ez valamilyen munkaszervezési előírás okán kötelezővé vált.

7.5 A kapcsolati naplók példái

A következőkben a 3.6 fejezetben (*Egy nagyháztartás példája*) már megismert több generációs család „A2” nukleáris családjának kapcsolati naplóit elemzem. A 38 éves családfő építőipari segéd munkásként dolgozik sógora vállalkozásában, 27 éves élettársa háztartásbeli, csupán rendszertelenül vállal alkalmi munkákat. Egy óvodás és egy iskoláskorú gyermekét neveli édesanyjával, mostohaapjával, valamint testvérével és annak három gyermekével közös Lujza utcai lakásukban. Velük él még egy „befogadott családtag”, aki jövedelmeinek egy részéért lakhatást és ételmet kap a családtól. Az „A” család háztartása részlegesen összeolvadt a szomszédos „B” családdal, amelynek tagjaival időközben rokoni kapcsolatok is kialakultak. A 3.6 fejezetben leírtaknak megfelelően szintén a „nagyháztartás” tagjának tekinthető az „A2” nukleáris család családfőjének első házasságából származó felnőtt fia és annak lakótársa. Utóbbiak a szomszédos Magdolna utcában bérelnék önálló lakást, ám idejük nagyobb részét – beleértve valamennyi étkezésüket – szintén a Lujza utcában töltik.

Az „A2” nukleáris család családfője és élettársa kérésemre valamennyi érintkezését és fogyasztását feljegyezte⁵⁵. Ezek helyszíneit az alábbi térképen ábrázoltam: A kék körök a nagyháztartás tagjainak otthonait, a szürke körök stabil segítő kapcsolataik – rokonaik, barátai és munkatársaik – lakóhelyeit jelölik. A piros körök a rendszeresen igénybe vett szolgáltatásokat (élelmiszer és dohányboltok, ruhaüzletek, piacok, pékségek, zálogházak, lottózó), míg a lila körök az egyéb szabadidős tevékenységek (bevásárlóközpontok, diszkó, kocsmák, gyorsétterem, focipálya, játszóterek) színhelyét jelzik. A narancssárga körök az általuk látogatott intézmények (iskola, óvoda, orvosi rendelő, közösségi ház) jelölései.

⁵⁵ Eredetileg egy héten keresztül kellett volna kapcsolati és fogyasztási naplókat vezetni, ám azok részleges elmaradása miatt sokszor közösen idéztük fel a meghatározó eseményeket. Mivel ezek az alkalmak mindannyiunk számára hasznos időtöltésnek bizonyultak, így a naplók „közös vezetése” időben is kitolódott. A térképvázlaton ábrázolt mozgástományokat közel egy hónap kapcsolati és fogyasztási feljegyzései alapján rekonstruáltam, a kapcsolatszámokat összefoglaló táblázatok egy hét érintkezéseit kategorizálják.

vásárolnak. Miután nagyobb gyermekét is elhozta az iskolából, összefutnak a nagynénivel is. Vele és gyermekeivel vagy a Mátyás téren találkoznak, vagy felmennek a Nagy Fuvaros utcai lakásukra. A közös programot követően a Nagy Fuvaros utca – Kis Fuvaros utca sarkán működő vegyesboltban vásárolják meg a vacsorához szükséges élelmiszereket.

A hétköznapi néhány tételes bevásárlást napközben a Karácsony Sándor utcai kisboltban bonyolítja, hétvégén – nővérével és édesanyjával – a Teleki téri piacon, illetve az annak épületében található Lidl áruházban vásárolnak. Ruhaneműket a piaccal szembeni vietnámi boltban, illetve – általában Nagyfuvaros utcai nagynénjével együtt – egy Népszínház utcai használtruha üzletben vásárol. Nővérével és édesanyjával havi rendszerességgel a Józsefvárosi Piacra is kilátogatnak.

Iskola után a Kálvária és Mátyás téri mellett gyakran töltenek időt a Teleki téri játszótéren illetve a Fiumei út – Dobozi utca találkozásánál elhelyezkedő FiDo Ifjúsági Parkban. Férjével és nővére családjával közös kikapcsolódást jelent az Aréna Pláza, illetve a Blaha Lujza téri McDonald's felkeresése. Öccse pesterzsébeti házában való tartózkodás mellett nagyobb programnak számít még ferencvárosi nagynénjük látogatása. Utóbbiakkal Balázs Béla utcai otthonukon túl a hozzájuk közel eső Kerekerdő Parkban (Lenhossék Park), az Orczy Kertben, valamint a Corvin Negyed bevásárlóközpontban találkoznak.

Nagyobb bevétel esetén az öccsével, illetve a ferencvárosi rokonság segítségével a Boráros tér melletti aranyüzletben (Roma Gold) szoktak arany ékszereket vásárolni, amelyeket a nehezebb időszakban szintén a nagynénjük lakóhelyéhez közel eső, Üllői úti zálogfiókban vagy egy Népszínház utcai zálogházban tesznek pénzzé.

Míg az „A2” nukleáris család nőtagjának Magdolna negyeden kívüli programjaira főként hétvégén, illetve a tanítási szünetekben kerül sor, addig a családfő „kijárási” a hétköznapi napokban is megszokottak. Ezek a késő délutáni, kora esti szórakozások szintén a rokonsági-munkatársi rendszer koordinátáin belül zajlanak. A családfő szerdánként felesége Balázs Béla utcai unokabátyjával, valamint saját, Diószegi utcában lakó rokonaival jár focizni a Lenhossék Parkba. A sportprogram után egy Üllői úti kocsmába ülnek be italozni, illetve közösen Tipp Mixelnek a mellette található lottózóban.

Rendszeres program a szintén vele dolgozó unokaöccsével való munka utáni iszogatás. Ezt általában a rokon lakóhelye melletti dohánybolt előtt, rossz idő esetén a szemközti kocsmban ejtik meg. A Népszínház utca - Teleki tér sarkán lévő dohánybolt előtti kapcsolószekrényekre támaszkodva esténként népes társaság gyűlik össze.

Kétheti rendszerességű „kimaradásnak” számít, amikor a két család együtt dolgozó férfi tagjai Akácfa utcai munkatársuk lakásán gyűlnek össze kártyázni, illetve közösen italoznak a közelben található kocsmákban. Ugyanez a baráti-rokoni-munkatársi kör havonta egyszer a Kőbányai úton található Calypso nevű szegregált diszkóba is ellátogat. Utóbbi a környékbeli fiatalok és fiatal felnőttek népszerű szórakozóhelye.

A vizsgált családok érintkezéseinek többsége tehát a Magdolna negyed otthonukat övező, nagyjából öt utcahossznyi sugarú körén belül zajlik. A negyedhatárokra átnyúló mozgások célirányosan a rokoni hálózat más tagjainak lakóhelyei felé vezetnek. A rokonsági rendszerbe ágyazott baráti és munkajellegű viszonyok hétköznapi világukat a szomszédos negyedek (Orczy és Losonci negyed), illetve kerületek (Ferencváros és Erzsébetváros) felé nyitják meg. Erős kapcsolataik azonban csak részben vérségi alapúak: a találkozások gyakoriságát a nők esetén főként a háztartásszervezési segítségnyújtások, a férfiak esetén a közös munka és az arra épülő – korábbi fejezetekben tárgyalt – kölcsönösségek és viszonyosságok legalább annyira meghatározzák, mint a közöttük lévő rokonsági fok.

A mozgástartományok és érintkezési pontok feltárása után a kapcsolathálózat összetételét is megvizsgáltam: A következő két táblázat az „A2” nukleáris család férfi és női tagjának egy héten belüli kapcsolatszámait összesíti. Mivel a kapcsolatok „sűrűségére”, az érintkezések gyakoriságra vonatkozó kérdéseket a korábbiakban már elemeztem, most csupán arra vagyok kíváncsi, hogy *hány ember alkotja kettejük kapcsolati hálóját*. Az egyes rubrikákban szereplő számok tehát a találkozókkal érintett személyek számát jelölik, az adott héten belül azonos emberrel történő többszöri érintkezés egy értéknek számít.

A „*Magdolna negyeden belüli*” és a „*Magdolna negyeden kívüli*” találkozásokat a táblázat oszlopaiban látható kategóriák szerint rendeztem. Az „*Egyéb ismeretségek*” a köztereken, játszótereken, üzletekben a köszönések, maximum az udvariassági kérdések erejéig realizálódott kontaktusok számát rögzítik. A világoskék mezők a 15 percet meghaladó, míg a világosszürke mezők a 15 perc alatti érintkezéseket foglalják össze.

7. számú táblázat: „A2” nukleáris család férfi tagjának kapcsolatszámai

Találkozás helye / Kapcsolattípus	Rokon vagy rokoni munkatárs	Nem rokon barát vagy nem rokon munkatárs	Szomszédsági kapcsolatok ^{56 57}	Szolgáltatási kapcsolatok	Intézményi kapcsolatok	Sporttársi kapcsolatok	Egyéb ismeretségek
Magdolna negyedén belül	17	1	5	4	-	-	5-10
Magdolna negyedén kívül	10	2	3	3	-	5-6	5-8

(Forrás: saját szerkesztés)

A táblázat üres mezőire tekintve világosan látszik, hogy az „A2” nukleáris család férfi tagja nem érintkezik formális intézményekkel: gyermekei óvónőivel, pedagógusaival, a csoport- és osztálytársak szüleivel szinte kizárólag élettársa tart kapcsolatot. Mivel ő maga társadalombiztosítási jogviszonnal sem rendelkezik, ezért a kerületi orvosi rendelők világát is idegennek érzi: a gyermekek és idősebb rokonok egészségügyi teendőit jellemzően párja intézi.

Kapcsolatai nagyobb része a Magdolna negyedhez köti, ugyanakkor kiterjedt rokonsága a szomszédos negyedeket, kerületrészeket is megnyitja számára. Amint korábban már utaltam rá, a szomszédos kerületrészekben élő rokonaival hetente többször, közös sport és italozás céljából találkozik. A rokonsági és szomszédsági kapcsolatokba zárt viszonyait szinte kizárólag e sporttársi ismeretségek bővítik.

Az „A2” nukleáris család férfi tagja számára „szolgáltatási kapcsolatokat” elsősorban a környező italmérések, dohányboltok és lottózók jelentik. A Népszínház utcai, Üllői úti és Blaha Lujza térhez közel eső kocsmák pultosaival épp úgy személyes viszonyt ápol, mint az

⁵⁶ A szomszédsági kapcsolatokon belül a Magdolna negyeden kívüli szomszédsági kapcsolatok halmaza rendszeresen felkeresett rokonok szomszédságával ápolts ismeretségek számát rögzíti.

⁵⁷ A nagyháztartás tagjaival való érintkezések az „A” és „B” család között kialakult rokoni szálak miatt nem a szomszédsági, hanem a rokoni kapcsolatok számai közé kerültek. Érintkezéseik a családtagokhoz hasonlóan mindennaposak.

Üllői úti lottózó és néhány Magdolna negyedben található dohánybolt és kisközért dolgozóival: A cigaretta, kávé, szeszesital vagy Tippmix-szelvény megvásárlását rendszerint rövid beszélgetés is kíséri.

8. számú táblázat: „A2” nukleáris család nő tagjának kapcsolatszámai

Találkozás helye / Kapcsolattípus	Rokon vagy rokon munkatársak	Nem rokon barát vagy nem rokon munkatárs	Szomszédsági kapcsolatok	Szolgáltatási kapcsolatok	Intézményi kapcsolatok	Sporttársi kapcsolatok	Egyéb ismeretségek
Magdolna negyeden belül	21	3	7	6	5-10	-	10-15
Magdolna negyeden kívül	7	3	2	1	5-8	-	8-10

(Forrás: saját szerkesztés)

Az élettársak esetén a Magdolnán belüli és a negyeden kívüli rokonok száma értelemszerűen megegyezik, ám felkeresésük gyakorisága már tükröződik a táblázat értékein. Míg az „A2” nukleáris család férfi tagja munka után szívesen időz a negyeden kívüli rokonoknál, barátoknál, addig párját háztartási teendői közvetlen lakókörnyezetéhez kötik.

A „nem rokon barátokkal”, illetve „nem rokon munkatársakkal” való érintkezések számában szintén felfedezhetőek gender-jellegű eltérések: míg a férfiak esetén a fix munkásbrigádok rokonsági-szomszédsági alapon szerveződnek, addig a nők esetén a baráti viszonyok, és az alkalmi munkák sem kizárólag a rokonsági rendszerhez kötöttek. Az „A2” nukleáris család nő tagja napja nagyobb részét vagy a környező utcákban élő három – nem rokon – barátnője háztartásában tölti vagy különféle alkalmi munkákat vállal. Ennek megfelelően „a nem rokon barátok”, illetve a Magdolna negyeden kívüli alkalmi munkák során megismert „nem rokon munkatársak” száma is valamelyest magasabb.

Az élettársak közötti feladatmegosztás miatt az „*intézményi és szolgáltatási kapcsolatok*” a család nő tagjánál szintén kiugróan magasabbak. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy ezek rövidege (15 perc alatti érintkezések) a társadalmi határok merevségére utalnak. A közvetlen lakókörnyezetben töltött idő aránya miatt a „*szomszédsági kapcsolatok*” és az „*egyéb ismeretségek*” (utcaszomszédok, idegen szülőkkel való játszótéri találkozások stb.) kategóriájában is magasabb kapcsolatszám regisztrálható.

A kapcsolatszerkezet vizsgálata megerősíti korábbi feltételezésemet: a Magdolna negyed szegregációja nem elsősorban térbeli, hanem társadalmi zártságot eredményez. Bár a kapcsolatok jelentős hányada túlnyúlik a negyedhatárokon, a vegyes lakókörnyezet integrációs hatását felülírják az intézmények helyébe lépő személyes kapcsolatok, szokásrendiségek. A legszegényebb családok életének kereteit továbbra is a rokonsági rendszerek határai jelölik ki.

Kutatási eredmények

A hagyományos szociológiai elméletek többsége az erős informális kapcsolatokat hálózatba összefogó közösségeket az archaikus, premodern világhoz köti, a modernitást pedig részben az intézményi kötelékek szilárdságával, részben a gyenge, ámde széleskörű kapcsolatok erejével szokta jellemezni. A szegregátumoknak afféle régies, zárt, erős informális kötésekkel leírható sajátosságokat tulajdonítanak, olykor azt sugallva, hogy a gettó-jellegű szegénynegyedek kapcsolati hálóját az archaikus faluközösségekhez hasonlatos.

Saját kutatási területemre az előző megközelítés nehézkesen alkalmazható. A Magdolna negyed semmiképpen nem közösség, még csak az erős kötések értelmében sem: egyrészt az intenzív kapcsolatok köre szűkebb, mint a negyed egésze, másrészt az itt élők kapcsolathálózata átnyúlik a környező városrészekbe. A negyed roma szegény családjainak kapcsolati mintázatai ugyanakkor attól is különböznek, amit a szakirodalom a modern városi kapcsolatszerkezetekről feltételez. Az intézmények formális struktúráján keresztül létrejövő kapcsolatok a megszokottnál ritkábbak és gyengébbek, másfelől a megszerzett gyenge kötéseiket „domesztikálni” igyekeznek. Személyes viszonyaikat a „stabil gyenge kapcsolataikra” (környező boltok és segítő intézmények dolgozói stb.) is kiterjesztik.

Ferdinand Tönnies *Közösség és társadalom* című művében (Tönnies 1983) a modernitást a jog uralmával, a kontraktusok elsődlegességével azonosítja. Szerinte a premodern társadalmakban a szerződések szerepét a vérségi kapcsolatok pótolják: írott törvények helyett szokásjogok dominálnak, a kötelek jórészt örökölték. Az általam vizsgált szegény családok azonban nem alkotnak jogon kívüli társadalmat: a közösségek dinamikája, a megélhetés szervezőelvei nem állnak szemben sem a többségi normákkal, sem a piaci logikával. A család, az üzlet, a barátság értékei közel azonosak, az eltérések csupán graduálisak. A szerződésszerűségek jelenléte is kimutatható, ám azok formális aktusok helyett bizalmi kapcsolatokra épülnek. Az igazolható jövedelmek hiánya, a bevételek kiszámíthatatlansága a szerződésképeség útjában áll, így az ügyletek szinte mindegyike a viszonyosságok konvencióin alapul.

Mivel a Magdolna negyed szegregátumszerű utcacsoportjainak elzártsága nem hermetikus, ezért az általánosan használt fogalmaknak nem a jelentéstartalma, hanem a működés módja különbözik. A kirekesztettség hagyományos – lakhatási, oktatási, munkaerőpiaci stb. – dimenzióiban a roma szegény családok mozgástere a vidéki viszonyokhoz képest szélesebb, ám a többséggel közös társadalmi terekben részvételük időben és aktivitásban is korlátozott.

A mértékadó társadalmi és politikai elméletek az intézményesült világban zajló társadalmi folyamatokkal és jelenségekkel foglalkoznak. A szegénység és a kirekesztettség elméletei a formális intézményeken keresztül elért jövedelmeket, társadalmi helyeket, jogállásokat elemzik. Inklúzióként, társadalmi részvételként csupán az azok keretein belül megvalósuló cselekvéseket veszik számba. A társadalmi kirekesztettség terminológiája az intézményi környezetből való kizártságot jelzi, kevesebb figyelmet fordít az informális életvilág hétköznapi viszonyaira. Saját kutatásomban az intézményeket emberi nexusokkal, a piaci integrációt reciprok viszonyokkal helyettesítő világot a térbeli, társadalmi, kapcsolati elkülönülés határainak leírásával igyekeztem bemutatni.

Térbeli elkülönülés

Noha a kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegénynegyedek Budapestre sosem voltak jellemzőek, a kétezres évek városrehabilitációs programjainak hatására a főváros „történelmi szegénynegyedei” még inkább fragmentálttá váltak, széttöredeztek. Ennek megfelelően kutatási területemen háromféle szegregációs minta figyelhető meg: A rehabilitációban részt vett és az abból kimaradt bérházak, valamint az adott területen létrejött új építésű társasházak utcán belüli arányai határozzák meg a társadalmi, demográfiai és etnikai csoportok térbeli elkülönülését.

A két évtizede zajló tömbrehabilitációs programok hatására a helyben lakók kapcsolati hálójára szélesebb területet fed le, mint a Magdolna negyed. A vizsgált kerületrészek határai nem tekinthetőek lezártak: ahogyan a kapcsolatok kiterjedtsége, úgy a fizikai mozgások is átnyúlnak a városszociológiai-rétegződéseméleti alapon körülírható szegregátumokon. A nagyobb méretű és többféle városi funkciót betöltő kerületrészek szegregátumszerű utca- és bérházcsoportjaiban azonban a belső kapcsolatok és fizikai mozgások intenzívebbek, mint ugyanezen területek rehabilitált-középosztályosodott utcáiban, bérházaiban.

Az utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódó szegény családok esetén a fizikai elszigeteltség helyett a formális és informális kapcsolatok arányeltolódása, az intézményen kívüliség látszik a legfontosabb egyenlőtlenségi tényezőnek. A hivatalos világból kiszorult rétegek számára a szokásrendiségek, az emberi kötelekbe az intézmények szerepét.

Társadalmi elkülönülés

Az ezredforduló kapcsolati modernizációjával szemben a vizsgált családok személyes kapcsolathálózatának relatív bővülését a rokonság mellett az azonos státuszú szomszédság biztosítja. Ugyan a korábbi „családtag bizalmasok” funkcióit részben a szomszédsági viszonyok vették át, ám az egymásrautaltság hétköznapijaiban utóbbiak is fontos életszervezési szerepekkel egészültek ki.

Bár a rokonsági-szomszédsági kapcsolatok sohasem kizárólagosak, a fővárosban megtelepedett családok kapcsolati előnyei egy generáció alatt elenyésztek. Az itt felnövekvő fiatalok magasabb státuszú csoportokkal való érintkezése korlátozott, hídszerű és átívelő kapcsolataik hétköznapi életükben minimális szerepet játszanak. Baráti és munkajellegű viszonyaik a rokonsági-szomszédsági rendszerekbe szorultak vissza.

Számos szerző a kiterjesztett családok leírása során a vérségi kötelékek szervező erejét emeli ki, ám legálabb ennyire igaz, hogy erős kapcsolataik idővel szintén „családiakká”, „fogadott családiakká” válnak. A „nagyháztartás” az egymással valamiféle gazdasági kooperációban, cserehálózatban együttműködő személyek közösségét öleli fel. Ennek a bonyolult, a megélhetésben a legkülönbözőbb viszonyosságokat szokássá, sőt rutinná emelő működésnek a vérségi kapcsolatok csupán a keretét jelentik.

A közvetlen szomszédságra is kiterjedő kölcsönös segítség hálózatát a bizalmi viszonyok kötelmei tartják fenn. Hogy a vérségi-rokoni „nagycsalád” tágabb halmazából kikkel ápolnak intenzívebb „nagyháztartási” kapcsolatokat, elsősorban praktikus szempontok dominálják. Míg a polgári családokban a jövedelemszerzési magatartások jellemzően individuálisak, addig a Magdolna negyed „nagyháztartásai” a teljes gazdálkodási-életszervezési folyamatra hatással vannak.

Ugyan a „nagycsaládi” kötelékek fővárosi körülmények között fellazulnak, a „nagyháztartás” családmagját jelentő nagyszülő-szülő-gyermek kapcsolatok a polgári családban megszokott kötődéseknél jóval erősebbek. A nagyháztartás hétköznapijaiba az együtt élő generációk mellett nem ritkán a szülő testvére és azok gyermekei is bekapcsolódnak. Mialatt a vérségi kapcsolatok egy része elveszíti funkcionális szerepét, akár a közvetlen szomszédság, akár a jövedelemszerzési tevékenységek állandó résztvevői felértékelődnek. Tekintve, hogy a „nagyháztartás” a gazdasági közösségen túlmutató jelentőséggel bír, az abba való bekerülés gyakran a szűk családba történő befogadás előszobája.

Kapcsolati elkülönülés

A romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló felmérések arra jutottak, hogy a cigány nők férfi társaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek, fővárosi kutatásaim eredményeiből azonban ellenkező kép rajzolódik ki. Míg a férfiak rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádjai útját állják a külső érintkezéseknek, a helyi intézmények mindennapjaiban a családok nőtagjai vesznek részt. A társadalmi határok átjárhatatlanságát azonban a vegyes házasságok elenyésző száma is megvilágítja. A családon belüli etnikai keveredés szinte kizárólag azonos státuszú személyek esetén fordul elő.

A társadalmi kapcsolatok „közelségi rendszerekbe“ ágyazottságát jelzi, hogy interjúalanyaim jelentős része bizalmi viszonyaikra utalva szintén egy-egy családtagot, ház- vagy utcaszomszédot neveztek meg. A baráti társaságok a férfiak esetében a rokonsági-szomszédsági bázisú munkásbrigádok tagjaival, míg az nők viszonylatában a rendszeres anyagi-életszervezési támogató kapcsolatokkal mutatnak átfedéseket. Ezek a nexusok a polgári értelemben vett barátságoknál lényegesen szorosabbak: résztvevői nemcsak bizalmi szempontból, hanem egzisztenciálisan is egymásra utaltak.

A társadalmi kapcsolatoknak és hétköznapi mozgásoknak megfigyelhető egy, a szegregációs határoknál tágabb, de a város egészénél lényegesen szűkebb rádiusza. A vizsgált területeknek mintha létezne egyfajta „társadalmi gravitációs erőtere”, amely az itt élőket meggátolja lakóhelyeik tartós elhagyásában. Bár a lakóövezetek határai nyitottak, az érintettek napi mozgása csupán a szomszédos kerületek rokonsági rendszerek koordinátaín belül meghatározható részeire korlátozódik. A helyi családok bérház, utca és negyed identitása mind a baráti viszonyok, mind a párkapcsolatok esetén meghatározóak: azoknak a rokonsági kapcsolatokhoz mérhető jelentőséget tulajdonítanak.

A hétköznapi bejárt terület Józsefvároson kívüli része szinte kizárólag a szomszédos kerületek önkormányzati bérlakástömböket nagyobb sűrűséggel magában foglaló utcáit jelenti. A munkával rendelkezők ugyan távolabb is lejutnak, ám komfortzónájukat elhagyva célirányosan mozognak. A hagyományos gettóképzetek helyett inkább a „logisztikai központ” analógia látszik helytállónak. Ahogyan a raktározási-fuvarozási vállalatok logisztikai centrumából való kijárások is csupán meghatározott időt és korlátozott távolságot engednek, úgy a szegregátumok közösségi és gazdasági funkciói is főként a határokon belül zajlanak.

Miközben a vidéki világ szegregátumaiban élőket a fizikai elzártság, a helyi hatalom elnyomó mechanizmusai gátolják meg felemelkedésükben, a fővárosban az életszervezési közösségek sajátosságai korlátozzák a kapcsolatok kiteljesedését. Mivel az informális világban nem képződik le az “intézményes kirekesztettség”, a szegregátum határain kívül sincsenek „tiltott zónák”, fizikai értelemben elzárt terek. A társadalmi átjárást a kapcsolatok „töredezettsége” gátolja: a korábbi és távolabbi rokoni-családi – “erős és intim” – kapcsolatok felszakadását nem követte a városi középrétegekkel való együttműködés. A Magdolna negyed szegény családait a granovetteri gyenge kapcsolatok hiánya (Granovetter 1991), a putnami értelemben vett civil társadalom (Putnam 2000) kialakulatlansága zárja magukba.

Az informális társadalomszerveződésben – így a kapcsolatokban, viszonyosságokban, mozgástartományokban – a Magdolna negyed szegregációja legfeljebb a kirekesztés sűrűsödését, az állami és piaci intézményektől való távolságot valószínűsíti. A fővárosi szegény családok társadalmi és fizikai mobilitásának korlátai tehát nem jogi normákban, explicit szabályokban keresendők. A budapesti szegény közösségek beszűkülési-bezárkózási tendenciái a túlélési stratégiák és kooperációs kényszerek sajátosságaiban ragadhatóak meg. Amennyiben a Magdolna negyed esetén szegregátum-jellegről beszélünk, úgy a gettó ajtaját jórészt nem külső erők, hanem a boldogulás szokásrendjei torlaszolják el. A „belülről zárt gettóban” a megélhetést, a háztartás fenntartását biztosító kötelek nehezítik meg polgári társadalom elvárásainak való megfelelést. A Magdolna negyed szegregációja nem elsősorban térbeli, hanem társadalmi elkülönülést jelent.

További kutatást igényelne annak tisztázása, hogy miként jellemezhető az informalitásban meggyökeresedő társadalmi pozíciók és a formális struktúrákban elnyert helyzetek egymáshoz való viszonya. Vajon az informális kötelek stabilizálódása jelenthet-e átmenetet az intézményi világba, avagy éppen ellenkezőleg: az eltérő életszervezési elvek az alternatív életformák megszilárdulásához vezetnek. Megfigyeléseim szerint önmagában sem a lakóterületi elkülönülést enyhítő tömbrehabilitációk, sem az agglomerációba költöző családok helyváltoztatása nem szakítja meg az élet keretét jelentő rokonsági-szomszédsági hálózatokat. A Magdolna negyed társadalmi és térszerkezeti átalakulása azonban még közel sem tekinthető lezárt folyamatnak.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Doktori Iskola valamennyi oktatójának, akik nemcsak lexikális ismereteik átadásával, hanem személyre szóló útmutatással segítették kutatói kibontakozásomat.

Kiemelt köszönettel tartozom Czibere Ibolya tanszékvezetőnek, aki a formális oktatás keretein kívül is gondot fordított szakmai előrehaladásom figyelemmel követésére. Hasonlóan hálás vagyok Kovách Imrének, aki programvezetői tevékenységén túl lehetőséget biztosított az MTA Szociológiai Intézetében való munkára is. Intézeti diszkusszánsum, Neményi Mária tanácsai jelentősen hozzájárultak disszertációm tartalmi és formai átgondolásához.

Ahogy e dolgozat megszületésére, úgy társadalomtudományi gondolkodásomra legnagyobb hatással témavezetőm, Krémer Balázs volt. Inspiráló ötletei lépcsőről-lépésre, fejezetről-fejezetre meghatározták a kutatás szemléletét, irányait. A tereptapasztalatok strukturált leírása mellett végig arra biztatott, hogy a jelenségek értelmezésében sose az „etnikus romantikát”, hanem az egyes emberi magatartások mögött meghúzódó, általánosítható logikát keressek.

Szeretném megköszönni valamennyi interjúalanyomnak, hogy betekintést engedtek személyes életükbe: múltjuk és jelenük közös feldolgozása a normatív leírás helyett egy belső-megértő bemutatást tett lehetővé.

E munka nem jöhetett volna létre felsőoktatási kalandjaim állandó szponzora, írásaim legkitartóbb olvasója - kritikusa, apám támogatása nélkül.

Irodalomjegyzék

- A város peremén (2017): Volt egyszer egy Dzsumbuj. Hurrikan Press, Budapest
- Alacsony, Zs. – Földesi, J. (2016): A szegregált oktatás és a kirekesztettség dimenzióinak kapcsolata a Hős utcai telepen. In: Kötetlen 2016. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium Tanulmánykötete, Budapest 45-70.
- Albert, F. – Dávid, B. (1998): A barátokról. In: Kolosi Tamás (Szerk.): Társadalmi Riport 1998. TÁRKI, Budapest, 257-276.
- Albert, F. – Dávid, B. (2003): Az emberi kapcsolatok alakulása Magyarországon a XX. század utolsó évtizedében. TÁRKI, Budapest
- Albert, F. – Dávid, B. (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Társadalmi Riport 2006. TÁRKI, Budapest
http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-716/publikaciok/tpubl_a_716.pdf (utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Alföldi, Gy. (2007): Építész szerepek a városfejlesztésben: Budapest – Józsefváros, Futó utca megújítása. DLA Értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar, Budapest
- Alföldi, Gy. (2008): Szociális rehabilitáció Józsefvárosban. Falu Város Régió, 2008/2, Budapest, 27-34.
http://www.urbanisztika.bme.hu/segedlet/publikacio/2008_2_falugarosregio_szocrehab.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 04.26.)
- Ambrus, P. (2000): A Dzsumbuj. Lazi Kiadó, Budapest
- Anderson, E. (1976): A Place on the Corner. Chicago University Press, Chicago
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1991): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In: Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Szociológiai Intézet és Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 55-73.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Társadalmi Riport 1998, Kolosi Tamás (Szerk.): TÁRKI, Budapest, 237-257.
- Aponte, R. (1990): Definitions of the Underclass: A Critical Analysis. In: Gans, Herbert (ed.): Sociology in America. Newbury Park, CA, Sage

- Atkinson, R. – Kintrea, K. (2001): Disentangling Area Effects: Evidence From Deprived and Non-Deprived Neighbourhoods. *Urban Studies*, 38. (12), 2277–2298.
<http://dx.doi.org/10.1080/00420980120087162> (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Atkinson, R. – Kintrea, K. (2004): Opportunities and Despair, It's All in There: practitioner Experiences and Explanations of Area Effects and Life Chances. *Sociology*, 38 (3), 437-455.
<http://dx.doi.org/10.1177/0038038504043211> (Utolsó letöltés: 2020.08.20.)
- Authier, J. – Yves, B. (2006): Marie-Hélène et Guérin-Pace, France (eds.): *Le quartier, Enjeux scientifiques, actions politiques et pratiques sociales*. La Découverte.
- Balázs, A. (2015): A magán és közösségi lét terei és helyszínei, a tulajdon szerepe a társadalom perifériáján élő fővárosi roma közösségekben. In: *Metszetek*, 4. / 3. szám, 3-11.
http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek%202015_3%20balazs%203-13_1.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 12. 16.)
- Banerjee, A. V. – Duflo, E. (2016): *A szegények gazdálkodása – A szegénység elleni küzdelem teljes újragondolása*. Balassi kiadó Kft., Budapest
- Bart, F. (1969): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Little Brown and Co., London
- Beck, Z. (2015): *A cigány, roma irodalom és képzőművészet alapjai*. In: Orsós Anna (szerk.): *A romológia alapjai*. PTE, Pécs
- Berger, B. (1998): *A modern vállalkozás kultúrája*. Replika (29): 171-184.
- Berger, V. (2018): *Térre szőtt társadalom. A tér kategóriája a szociológiai elméletekben*. L'Harmattan, Budapest
http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/attached_files/berger_terre_szott_07.26.pdf (Utolsó letöltés: 08.20.)
- Beynon, E. D. (1943): *Budapest: An Ecological Study*. *Geographical Review* 33 (2): 256–275. <https://doi.org/10.2307/209777> (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)
- Berescu, C. (2011): *The rise of the new European Roma ghettos: a brief account of some empirical studies*. Routledge. London
https://www.researchgate.net/publication/254371895_The_rise_of_the_new_European_Roma_ghettos_A_brief_account_of_some_empirical_studies (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)
- Berényi, B. E. (2010): *Történelmi városrészek átalakulásának társadalomföldrajzi vizsgálata Budapest belvárosában, doktori értekezés*
<http://tgf.elte.hu/upload/doktori/berenyiedisszertacio.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. 03. 08.)

- Berry, J. W. – Sam, L.D. (1997): Acculturation and adaptation. In. Berry, J. W. – Poortinga, J. H. – Pandey, J. (Eds.): *Handbook of Cross-Cultural Psychology*. Allyn & Basco. Boston. p. 291-326.
- Bhabha, H. K. (1994): *The Location of Culture*, Routledge. London
- Bíró, B. (2006): Bevezetés a cigánység néprajzába. Forray R. Katalin szerk., *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Pécs-Budapest: Bölcsész Konzorcium, 58-72.
- Blokland, T. (2008): From the Outside Looking in: A „European” Perspective on the Ghetto. In.: Haynes, B. – Hutchison, R. (Eds): *The Ghetto: Origins, History, Discourse, Symposium of the Ghetto, City and Community*, 7:4. 372.
- Bokor, Á. (1987): *Szegénység a mai Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest
- Borsányi, L. (2008): A kultúra fogalmától a kultúra tudománya felé. In. Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Bourdieu, Pierre (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondola, Budapest
- Brubaker, R. (2001): Csoportok nélküli etnicitás, *Beszélő* 7–8. szám, Évfolyam 6, Szám 7. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/csoportok-nelkuli-etnicitas> (Utolsó letöltés: 2020. 09.08.)
- Bruno, L. (2011): *Hybrid Thoughts in a Hybrid World*. Routledge. London
- Buden, B. (2003): Kulturák közti fordítás (hibriditás). *Magyar Lettre Internationale*. 51. szám http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre51/boris_buden.htm (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)
- Carsten, J. (2004): *After Kinship*. Cambridge University Press. New York
- Cassiers, T. – Kesteloot, C. (2012): Sociospatial inequalities and social cohesion in European cities. *Urban Studies*, 49 (9), 1909-1924. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0042098012444888> (Utolsó letöltés: 08.20.)
- Chamberlain, M. (1999): Brothers and Sisters, Uncles and Aunts: A Lateral Perspective on Caribbean Families, In. Silva, E. B. – Smart, C. (Szerk.): *The New Family?*, London
- Clark, K. B.(1965): *Dark Ghetto: Dilemmas of Social Power*. Harper and Row, New York
- Conversi, D. (1997): *The Basques, the Catalans and Spain, Alternative Routes to Nationalist, Mobilisation*. Hurst. London
- Czibere, I. (2012): *Nők mélyszegénységben*, L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Czibere, I. (2011): A szegénység értelmezésének szociológiai keretei: paradigmák egymással szemben, *Debreceni szemle*, 19:2., 186-196.

http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/bsk-pdf-manager/114_2014-06-07.PDF (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)

Czirfusz, M. – Horváth, V. – Jelinek, Cs. – Pósfai, Zs. – Szabó, L. (2016): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*. *EEJSP*, 1.(4), 55-77.

Csanádi, G.– Csizmady, A. (2002): Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom* 16 (3): 27–55. <https://doi.org/10.17649/TET.16.3.1978> (Utolsó letöltés: 2019.12.30)

Csanádi, G. – Ladányi, J. (1987): Budapest: a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata, kandidátusi értekezés, Budapest

Csanádi, G. – Ladányi, J.(1992): Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai. Akadémiai Kiadó, Budapest

Csanádi, G. – Csizmady, A. – Kocsis, J. B. – Kőszeghy, L. – Tomay, K. (2010): Város Tervező Társadalom. Sík Kiadó, Budapest

Csanádi, G. – Csizmady, A. – Olt, G. (2012): Átváltozóban. Eötvös Kiadó. Budapest

Csányi, Zs. – Szeitl, B. (2010): Józsefvárosi piac, In: Sík Endre (szerk.): Piachely, kgst-piac, emberpiac. ELTE TáTK, Budapest. 276-281.

Cseh-Szombathy, L. (1990): Családi viszonyok. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1990, TÁRKI, Budapest. 487-500.

Csepeli, Gy. (2017): A szegénység a digitális korban, In: *Információs Társadalom*, XVII. évf. 2. szám, 48–52.

[old.http://informaciostarsadalom.infonia.hu/index.php/inftars/article/view/94/inftars_2017_2_3_csepeli](http://informaciostarsadalom.infonia.hu/index.php/inftars/article/view/94/inftars_2017_2_3_csepeli) (Utolsó letöltés: 2018. 05. 11.)

Csépe, P. (2010): Hátrányos helyzetű csoportok egészségfelmérése és egészségfejlesztése különös tekintettel a roma populációra, doktori értekezés.

http://phd.semmelweis.hu/mwp/phd_live/vedes/export/csepepeter.d.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 04. 29.)

Csizmady, A. (2011): Városrehabilitáció és sebezhetőség. In: Tamás, P. – Bulla, M. (szerk.): Sebezhetőség és adaptáció – A reziliencia esélyei. MTA Szociológiai Intézet, Budapest

Csizmady, A. (2012): A várostervezési eszközök hatása a leszakadó rétegek integrációjára. In: Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, Argumentum Kiadó, Budapest

Czepczynski, M. (2008): Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs. Ashgate, Aldershot

<https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=24111>(Utolsó letöltés: 2019.01.31.)

Dahrendorf, R.(2004): Egy új rend nyomában. Napvilág Kiadó, Budapest

Dávid, B. – Lukács, Á. – Huszti, É. – Barna, I. (2017): Kapcsolati napló – pluszok és mínuszok. Új módszer az egocentrikus kapcsolathálózat kutatásában. In: Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, Budapest

De Certeau, M. (2010): A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye. Kijárat, Budapest

Dupcsik, Cs. (2018): A magyarországi cigányok / romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest.

https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2018/dupcsik_roma.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 12. 30.)

Durst, J. (2001): Nekem ez az élet, a gyerekek. Gyermekvállalási szokások változása egy kislelkes cigány közösségben. Századvég, 3. sz. 71–92.

Durst, J. (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” - Megélhetési stratégiák egy kislelkes cigány közösségben. Esély 2002/4

Durst, J. (2006): Kirekesztettség és gyermekvállalás – A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970 - 2004), doktori értekezés.

http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (utolsó letöltés: 2017.08.21.)

Egedy, T. – Kovács, Z. (2005): A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. In: Egedy, T. (szerk): Városrehabilitáció és társadalom pp. 9–20., MTA FKI, Budapest

Egészségügyi Minisztérium (2001): Roma felnőtt népesség egészségállapota.

http://www.romaweb.hu/doc/szociologia/romak_osszegzett_cum2001.pdf (utolsó letöltés: 2016.03.03.)

Elias, N. (1987): A civilizáció folyamata I-II. Gondolat Kiadó. Budapest

Eriksen, T. H. (2011): Etnicitás és nacionalizmus. Gondolat Kiadó

ERRC (2012): City Authorities Build Ghetto Wall in Usti nad Labem, Czech Republic

<http://www.errc.org/article/city-authorities-build-ghetto-wall-in-usti-nad-labem-czech-republic/204> (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)

Fábián, G. – Szoboszlai, K. – Hüse, L. (2008): A nyomor uzsorásai – A kamatos pénz intézménye a telepszerű körülmények között élők körében. In: A FALU XXIII. ÉVF. 2. SZ.

<https://docplayer.hu/1780779-A-nyomor-uzsorasai-fabian-gergely-szoboszlai-katalin-huse-lajos-a-kamatos-penz-intezmenye-a-telepszeru-korulmenyek-kozott-elok-koreben.html> (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)

- Fábián, G. – Szoboszlai, K. – Hüse, L. (2013): Uzsora a végeken. In: Café Babel. 13 (70), 81-87. <http://www.cafebabel.hu/szamok/adas/huse> (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)
- Fehér, K. – Virág, T. (2014): Élet egy kisváros peremén. Tér és Társadalom. 28. évf., 3. szám https://www.academia.edu/17360664/%C3%89let_egy_kisv%C3%A1ros_perem%C3%A9n (Utolsó letöltés: 08.20.)
- Ferge, Zs. (1995): Az átmenet társadalma. In: Esély 1995/4: 3-18. http://www.fszek.hu/szociologia/szszda/ferge_atmenet.pdf (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Ferge, Zs. (2001): A magyarországi szegénységről. Info-Társadalomtudomány, 54. http://real-j.mtak.hu/5374/3/InfoTarsadalomtudomany_054.pdf (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Ferge, ZS. (2007): Mi történik a szegénységgel? Csalóka „posztmodernitás”. Esély, 2007/4: 3-23. http://www.esely.org/kiadvanyok/2007_4/ABSTRAC.pdf (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Fleck, G. – Orsós, J. – Virág, T. (1999): Élet a Bodza utcában... In: Kemény, I. (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris-MTA Kisebbségkutató, Budapest. 80-140.
- Feischmidt, M. (2010): Etnicitás: különbségteremtő társadalom. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest
- Fónai, M. – Fábián, G. – Filepné, N. É. – Péntzes, M. (2007): Szegénység, Egészség és etnicitás: Északkelet-Magyarországi kutatások empirikus tapasztalatai. In: Szociológiai Szemle 2007/3–4: 53–81. <http://www.szociologia.hu/dynamic/070304fonai.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. 04. 29.)
- Freeman, L. (2009): Neighborhood Diversity, Metropolitan Segregation, and Gentrification: What Are The Links in the US?. SAGA, Urban Studies 46 (10). https://www.researchgate.net/publication/248974345_Neighborhood_Diversity_Metropolitan_Segregation_and_Gentrification_What_Are_The_Links_in_the_US (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)
- Futó, P. (2003): A szociális városrehabilitáció esélyei Középső-Józsefváros és Külső-Erzsébetváros szlömösödő negyedeiben, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, kézirat http://www.magdolnanegyed.info.hu/179_slum.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 04. 29.)
- Gallie, D. (1994): Are the Unemployed an Underclass? Some Evidence from the Social Change and Economic Life Initiative. Sociology, 28.
- Gans, H. J. (1962) : The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans. Free Press, New York
- Gans, H. J. (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények. Avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában. In: Esély, 1992/3: 3-17.

http://www.esely.org/kiadvanyok/1992_3/mireszolgalna.pdf (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)

Gans, J. H. (2008): Involuntary Segregation and the Ghetto: Disconnecting Process and Place. Symposium of the Ghetto. City and Community. 7:4. 353.

https://www.researchgate.net/publication/229831931_Involuntary_Segregation_and_the_Ghetto_Disconnecting_Process_and_Place (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)

Gerő, M. – Hajdu, G. (2015): Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. socio.hu (4):12-33.

http://socio.hu/uploads/files/2015_4/gero_hajdu.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 04. 29.)

Glazer, N. – Moynihan, D. P. (1963): Beyond the Melting Pot. Harvard University Press. Cambridge

Giddens, A. (2008): Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest

Goffman, E. (1963): Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Simon & Schuster, New York

Granovetter, M. (1991): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz –Tardos (Szerk.): Társadalmak rejtett hálózata. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest

Green, N. (2002): Le quartier ethnique en formation et transformation, In. Francois Pouillon et al (eds.) Lucette Valensi à l'oeuvre. Une histoire anthropologique de l'Islam méditerranéen. Paris. Éditions Bouchene. 175-193.

Grossberg, L. (1996): Identity and Cultural Studies: Is That All There Is?. In Hall, S. – Gay, P. (eds.): Questions of Cultural Identity, SAGE Publications. London.

György, E. (2009): A „Nyócker – egy városnegyed, mint reprezentációs eszköz, Régió, Kisebbség, Politika, Társadalom, 20. évfolyam, 2009/ 4, 119-134.

<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00076/pdf/119-134.pdf> (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)

György, E. (2012): A Nyolcker a rendszerváltás után -egy városnegyed identitásának meghatározása, doktori értekezés

https://www.academia.edu/29728975/A_Nyolcker_a_rendszerv%C3%A1lt%C3%A1s_ut%C3%A1n_-egy_v%C3%A1rosnegyed_identit%C3%A1s%C3%A1nak_meghat%C3%A1roz%C3%A1sa (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)

Habermas, J. (2011): A kommunikatív cselekvés elmélete. Gondolat kiadó, Budapest

Hajnal, L. E. (1999): Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben. Regio 10. évf. 1. sz.

Hall, S. (1997): A kulturális identitásról. In.: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. Osiris Kiadó. Budapest. 60-85.

- Harvey, D. (2009): A városhoz való jog. *Fordulat*, (7), 116–133.
http://fordulat.net/pdf/7/harvey_posfai.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.)
- Havas, G. (1989): A cigány közösségek történeti típusairól. *Kultúra és Közösség* 16 / 4.
- Havas, G. (1982): Foglalkozási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest. 181-202.
- Havas, G. (1999): Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. MTA, Budapest. 21-44.
- Havas, G. (2000): Hagyományos mesterségek. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Változó világ sorozat 31. 85–90.
- Havasi, É. (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. In: *Szociológiai Szemle*, 2002/4.
http://www.tarsadalomkutatás.hu/kkk.php?TPUBL-A-549/szoc_szemle/TPUBL-A-549.pdf
 (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Hegedüs, J. – Tosics, I. (1994): Privatisation and rehabilitation in the Budapest inner districts. *Housing Studies* 9 (1): 39–54.
<https://doi.org/10.1080/02673039408720774> (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)
- Horváth, D. (2019): A városrehabilitáció társadalmi sokszínűsége gyakorolt hatásainak térbeli-társadalmi vizsgálata Józsefvárosban. *Területi Statisztika*. 2019, 59 (6): 606–643.
- Husztai É. (2019): Telepi kapcsolatok. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 10(29): 115–130.
<https://ojs.lib.unideb.hu/ams/article/view/4528/4327> (Utolsó letöltés: 2020.07.29.)
- Integrált Drogterápiás Intézet Közalapítvány (2011): *A dizájner drogok Magyarországon*.
http://fact.hu/sites/default/files/dizajner_drogok_Magyarorszagon_zaro.pdf (utolsó letöltés: 2016.03.03.)
- Janky, B. (1999): Lakóhely-változtatások a cigányok körében. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. MTA, Budapest. 73-102.
- Janky, B. (2005b): A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In: Nagy Ildi-kó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. SZCSEM – TÁRKI, Budapest. 136–148.
<http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a970.pdf> (Utolsó letöltés: 2018.04.29.)
- Janky, B. (2005a): A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében. *Beszélő*, III/X.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-gyermekvallalas-idozitese-a-cigany-nok-koreben> (Utolsó letöltés: 2018.04.29.)

Jenkins, R. – Harding, P. (1989): *The myth of the hidden economy: Towards a new understanding of informal economic activity*. Open University Press, Philadelphia

Jenkins, R. (2002): *Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció, hatalom*. Magyar Kisebbség 26 (4.): 243-268.

Jenkins, R. (2005): *Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció, hatalom*. In: Kántor, Z. – Majtényi, B. (Szerk.): *szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel, Budapest. 127-147.

Józan, P. (2002): *A halandóság alapirányzata a 20. században és az ezredforduló halálzási viszonyai*. Magyar Tudomány 2002; 4: 419 -440.

Józsefváros Integrált Településfejlesztési stratégiája, 2015.

https://jozsefvaros.hu/dokumentumok/530_its_strategia_egyeztetesre.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 04. 23.)

Józsefváros Településfejlesztési Konceptió, Megalapozó vizsgálat, 2018.

https://jozsefvaros.hu/dokumentumok/719_velemenyezési_dokumentacio_telepulesfejlesztési_konceptio_megalapozó_munkaresz.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 04. 23.)

Kalter, F. (2005): *The Second Generation in the German Labor Market. What is Wrong with Turks?* Conference paper at “Whither social capital?”, South Bank University, London

Kapitány, B. – Spéder, Zs. (2004): *Szegénység és depriváció. Társadalomszerkezeti összefüggések nyomában*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest

<http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/muhelytanulmanyok/article/download/871/452+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> (Utolsó letöltés: 2018. 04. 29.)

Kecskés, É. (2005): *Dzsumbujisták*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest

Kemény, I. – Janky, B. – Lengyel, G. (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest

http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_02_A_magyarországi_cigányság/ch01.html (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)

Kok, H. – Kovács, Z. (1999): *The process of suburbanization in the agglomeration of Budapest*. Netherlands Journal of Housing and the Built Environment 14 (2): 119–141.

<https://doi.org/10.1007/BF02496818> (Utolsó letöltés:2019.12.30.)

Kotics, J. (2012): *Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái*. Pro Cserehát Egyesület

<http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/kotics/amainapnak.pdf> (utolsó letöltés: 2017.08.21.)

Kovai, C. (2015): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*, doktori értekezés.

http://www.rkk.hu/rkk/publications/phd/kovai_ertekezes.pdf (utolsó letöltés: 2017.08.21.)

- Kovács, A. (2012): Budapest VIII. kerület lakosai egészségi állapotának elemzése, doktori értekezés
<https://repo.lib.semmelweis.hu/bitstream/handle/123456789/262/kovacsaranka.d2.pdf?sequence=1> (Utolsó letöltés: 2018. 12. 16.)
- Kovács, B. N. (2016): Utak a szegregátumba. Lakásmobilitási mintázatok a Hős utcai telepen. In: Kötetlen 2016. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium Tanulmánykötete, Budapest 27-43.
- Kovács, E. – Lőke, Zs. – Bacsi, Zs. (2010): Lomizás a mai Magyarországon, In: Sík Endre (szerk.): Piachely, kgst-piac, emberpiac.ELTE TáTK, Budapest. 291-319.
- Kovács, É. – Vidra, Zs. – Virág, T. (2013): Kint és Bent – Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Kovács, Z. (1998): Ghettoization or gentrification? Post-socialist scenarios for Budapest. Netherlands Journal of Housing and the Built Environment 13 (1): 63–81.
<https://doi.org/10.1007/BF02496934> (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)
- Kovács, Z. (2012): Residential segregation in Budapest before and after transition In: Maloutas, T.–Fujita, K. (eds.): Residential segregation in comparative perspective: making sense of contextual diversity pp. 197–216., Ashgate, Aldershot
- Kósa, K. – Lénárt, B. – Ádány, R. (2002): Magyarországi cigány lakosság egészségi állapota. In: Orvosi Hetilap, 143 (43), 419-426.
- Krémer, B. (2015): Az „új közgazdaságtanról” – Polányi Károly kölcsönbe vett szemüvegén keresztül... (Heurisztika és program). Szociológiai Szemle, 26 (1): 49-95.
http://www.szociologia.hu/dynamic/kremer_49_95_oldal.pdf (Utolsó letöltés: 2018.05.21)
- Krémer, B. (1995): Cigányutak a vállalkozások kalandos világában. Esély, 1: 52–53.
http://www.esely.org/kiadvanyok/1995_1/ciganyutak.pdf (Utolsó letöltés: 2018.03.17.)
- Krémer, B. (2014): Mennyire lett kifosztva a társadalom?, Beszélő Online
<http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/mennyire-lett-kifosztva-a-tarsadalom> (Utolsó letöltés: 2018.05.07.)
- Krémer, B. – Bóji, K. – Kurucz, E. – Mód, P. – Ottucsák, M. – Pál, Zs. (2010): A társadalmi kirekesztődés és a társadalmi esélyegyenlőség nemzetközi szakirodalmának bemutatása. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest
http://www.ncsszi.hu/download.php?file_id=1905 (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Kristóf, L. – Szabó, A. (2017): Társadalmi integráció és fogyasztás. In: Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció. MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, Budapest

- Ladányi, J. (1992): Gondolatok Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. *Tér és Társadalom*, 3-4 szám, 75-88. old.
- Ladányi, J. (1993): Patterns of residential segregation and the Gypsy minority in Budapest. *International Journal of Urban and Regional Research* 17 (1): 30–41.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1993.tb00210.x> (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)
- Ladányi, J. (2002): Residential segregation among social and ethnic groups in Budapest during the post-communist transition. In: MARCUSE, P.–VAN KEMPEN, R. (eds.): *Of States and Cities* pp. 170–182., Oxford University Press, Oxford.
- Ladányi, J. (2005): Rehabilitáció budapesti módra. In: *Magyar Építőművészet*, 6. szám
- Ladányi, J. – Szelényi, I. (1997a): Ki a cigány?. In: *Kritika* 12., 3-6., 179-191.
http://www.adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf443.pdf (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Ladányi, J. – Szelényi, I. (1997b): Szuburbanizáció és gettósodás – Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. In: *Kritika*, 26. 7.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/012_szuburbanizacio.htm (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Ladányi, J. – Szelényi I. (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának?. *Beszélő* 6. évf., 10. szám
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/van-e-ertelme-az-underclass-kategoria-hasznalatanak> (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Ladányi, J. – Szelényi, I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lajtai, L. – Csoboth, Cs. – Kopp, M. (2006): *Az életminőség javításának nem adaptív kísérletei: illegális szerfogyasztás és alkohol abúzus*. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (Szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest
- Lefebvre, H. (1974): *The Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford
- Laslett, P. (1972): Mean Household Size in England Since the Sixteenth Century. In: Laslett, P. – Wall, R. (szerk.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press. 125–58.
- Laslett, P. (1977): Characteristics of the Western Family. *Journal of Family History* 2, no. 1. 89–115.
- Lengyel, G. (2005): Cigánynak vélt hajléktalanok. *Beszélő*, 10. évfolyam, 3. szám.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/ciganynak-velt-hajlektalanok> (utolsó letöltés: 2017. 08.21.)
- Lenoir, R. (1974): *Les Exclus: un français sur dix*. Seuil, Paris
- Levy, F. (1977): *How big is the Underclass?* Urban Institute, Washongton D.C

- Lewis, O. (1996): A szegénység kultúrája, In.: A város, a város társadalma, életforma csoportok : Társadalomismereti szöveggyűjtemény. Wesley János Lelkészképző Főiskola, 310-318.
- Lewis, O. (1968): Sánchez gyermekei. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Lichtenberger, E. – Cséfalvay, Z. – Paal, M. (1995): Az átmenet trendjei 2. – Várospusztulás és városfelújítás Budapesten. Magyar Trendkutató Központ, Budapest
- Löw, M. (2001): Raumsoziologie. Suhrkamp. Frankfurt am Main
- Massey, D – Denton, N. (1993): American Apartheid. Howard University Press, Cambridge
- Mauss, M. (2000): The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies. W. W. Norton & Company, Inc., New York
- Marcuse, P. (1997): The enclave, the citadel, and the ghetto: what has changed in the post-Fordist U.S. City. Urban Affairs Review, 33.(2): 228–264.
- Mead, G. H. (1973): A pszichikum, az én és a társadalom. Gondolat Kiadó, Budapest
- Messing, V. – Molnár, E. (2010): Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése.
http://www.socio.mta.hu/dynamic/otka_zarjelentes.pdf (utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Messing, V. – Molnár, E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. Esély 2011 (1): 53-80.
http://esely.org/kiadvanyok/2011_1/03messingmolnar.indd.pdf (utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Messing, V. (2006): Lyukakból szőtt háló: Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében, Szociológiai Szemle 2006/2, 37–54.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/0602messing.pdf> (utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Mionel, V. – Negut, S. (2011): The Socio-spatial Deimension of the Bucharest Ghetos Transylvanian Review of Administrative Sciences, No. 33 E/2011, pp. 197-217.
https://www.researchgate.net/publication/296310418_The_Socio_Spatial_Dimension_of_the_Bucharest_Ghetos (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)
- Murray, C. (1984): Losing Ground: American Social Policy 1950-1980. Basic Books. NY.
- Myrdal, G. (1963): Challenge To Affluence. Random House, New York
- Nagy, E. – Timar, J. (2007): A középvárosi dzsentifikáció társadalmi hatásai a posztszocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–319.

- Nathan, M. (2011): The long-term impacts of migration in British cities: diversity, wages, employment and prices. SERC Discussion Papers. Spatial Economics Research Centre (SERC), London School of Economics and Political Sciences, London
- Neményi, M. (2012): A megnevezés dilemmái. In: Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, Budapest
- Olt, G. (2016): A társadalmi integráció térbeli kérdései a városokban. socio.hu. Társadalomtudományi Szemle https://socio.hu/uploads/files/2016_1/olt.pdf (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)
- Osofsky, G. (1966): The Making of the Ghetto. Ivan R. Dee Publisher, New York
- Pahl, R. E. (1984): Divisions of Labour, Basil Blackwell, Oxford
- Park, R. E. – Burgess, E. W. (1984): The city - Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment, University of Chicago Press, Chicago
- Pasqualetti, I. (2017): Balogvilág. Gondolat Kiadó, Budapest
- Polányi, K. (1976): Az archaikus társadalom és gazdaság szemlélet. Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest
- Power, A. (2006): Hol vannak a szegények? Az egyenlőtlenség változó mintázatai és a csökkentésére tett kísérletek hatása, In: Diamond, P. – Giddens, A. (szerk.): Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről, Demos Alapítvány, Budapest
- Probáld, F. (1975): A study of residential segregation in Budapest Annales. Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Geographica, 103–112.
- Pulay, G. (2010): La crasma din Ferentari: Talebans and Junkies in Texas
- Pulay, G. (2017): Street Life, Value and Exchange in a Poor Neighborhood of Bucharest. doctoral dissertation
http://www.regscience.hu:8080/xmlui/bitstream/handle/11155/1550/pulay_disszertacio_2017.pdf?sequence=1
(Utolsó letöltés: 2019.01.31.)
- Putnam, R. D. (2000): Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, New York
- Putnam, R. D. (2015): Our Kids: The American Dream in Crisis, Simon & Schuster, NY.
- Rácz, J. (1996): Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. In: Szociológiai Szemle, 2: 81–93.
- Rév8 Zrt. (2007): Budapest – Józsefváros Magdolna Negyed Program - I. Szociális városrehabilitációs integrált modellkísérleti program beszámolója és monitoring jelentése

http://ujrev8.epiteszforum.hu/wpcontent/uploads/2013/01/MagdolnaNegyedProgram_monitoring_report.pdf
(Utolsó letöltés: 2019. 04.18.)

Rév8 Zrt. (2008): Budapest – Józsefváros Magdolna Negyed Program II. Integrált szociális városrehabilitációs Program - Teljes Akcióterületi Terv, 3. Kötet

http://ujrev8.epiteszforum.hu/wp-content/uploads/2013/01/mnp2_att3.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 04.18.)

Rév8 Zrt. (2012): Budapest – Józsefváros Magdolna Negyed Program III. Integrált szociális városrehabilitációs Program - Teljes Akcióterületi Terv, 1. Kötet

https://jozsefvaros.hu/dokumentumok/021_magdolna_negyed_program_iii.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 04.18.)

Rév8 Zrt. (2012): Budapest – Józsefváros Magdolna Negyed Program III. Integrált szociális városrehabilitációs Program - Teljes Akcióterületi Terv, 3/a. Kötet

http://ujrev8.epiteszforum.hu/wp-content/uploads/2013/01/TATT_3a.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 04.18.)

Roberts, P. – Sykes, H. (2000): Urban regeneration. A Handbook. Sage Publications, London

Rughinis, A. C. (2004): Social Housing and Roma Residents in Romania, CEU-OSI

<http://pdc.ceu.hu/archive/00001919/01/rughinis.pdf> (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)

Ruiz-Tagle, J. (2013): A Theory of Socio-spatial Integration: Problems, Policies and Concepts from a US Perspective. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 388-408.

https://www.researchgate.net/publication/264610233_A_Theory_of_Socio-spatial_Integration_Problems_Policies_and_Concepts_from_a_US_Perspective (Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.)

Russel, G. (1977): The American underclass: A Critical Analysis. In: Gans, Herbert (ed.): *Sociology in America*. Newbury Park, CA, Sage

Sen, A. (1999): Democracy as a Universal Value. *Journal of Democracy*. 10.3:3-17.

Sen, A. (1999): *Development as Freedom*. Oxford University Press. Oxford

Sen, A. (2003): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I., *Esély* 2003/6.

http://www.esely.org/kiadvanyok/2003_6/SEN.pdf (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)

Ságvári, B. (2012): Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, Budapest

Sárkány, M. (2000): Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálintropológiában. In: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*, L'Harmattan, Budapest

Small, M. L. (2009): Four reasons to abandon the idea of 'The Ghetto'. *City and Community*, 7.(4): 389–398.

Soja, E. W. (1989): *Postmodern Geographies*. Verso. London – New York

- Solt, O. (1978): A hetvenes évek budapesti szegényei. Magyar Füzetek, 2.sz. 38-44.
http://epa.oszk.hu/02200/02201/00003/pdf/EPA02201_Magyar_Fuzetek_1978_02_038-044.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 09.08.)
- Spéder, Zs. (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég, Budapest
- Spivak, G. Ch. (1988): Can the Subaltern Speak? In Nelson, C. – Grossberg, L. (eds.): Marxism and the Interpretation of Culture. Urbana: U of Illinois P, 271–313.
- Stack, C. (1974): All Our Kin, Basic Books, New York
- Stewart, M. S. (1994b): Daltestvérek. MTA Szociológiai Intézet, Budapest
- Stewart, M. S. (2001): Depriváció, romák és „underclass”, Beszélő. 6. évf. 7. sz.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/deprivacio-romak-es-%E2%80%9Eunderclass%E2%80%9D> (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Szalai, J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. Szociológiai Szemle 2002/4.
http://www.jogsegely.3sz.hu/sites/default/files/uploaded/szalai_julia_a_tarsadalmi_kirekesztodes_egyes_kerdesei_az_ezredfordulo_magyarorszagan.pdf (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Szalai, J. – Schiff, C. (2014): Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe. Being 'Visibly Different'. Palgrave Macmillan. UK
- Szuhay, P. (1999): A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája, Medicina Kiadó, Budapest
- Szuhay, P. (1997): Csövesek – csicskák. Az ároktői romák esete a miskolci hajléktalanokkal. In: Régió, 8. évf. 3-4.sz.
- Szuhay, P. (2015): Néprajz és kulturális antropológia: kutatások és mozaikok a cigány csoportok kultúrájából. In: Orsós Anna (szerk.): A romológia alapjai. PTE, Pécs
- Szurovecz, I. (2016): Romhalmazokat sózna a szegényekre a józsefvárosi önkormányzat
<https://abcug.hu/romhalmazokat-sozna-szegenyekre-jozsefvárosi-onkormanyzat/> (Utolsó letöltés: 2019.04.26)
- Szurovecz, I. (2018): Nemcsak kicsiszolni, hanem a mélyére nyúlni
<https://abcug.hu/nemcsak-kicsiszolni-hanem-a-melyere-nyulni/> (Utolsó letöltés: 2019.04.26)
- Shafir, E. – Mullainathan, S. (2013): Scarcity: Why Having Too Little Means So Much. Henry Holt and Company, New York
- Tábori, Z. (2009): Magdolna negyed. Osiris Kiadó, Budapest
- Teller N. (2011): Adaptációs csapdák. Hipotézisek a romák lakásmobilitásáról a 2010-es roma adatfelvétel lakásváltoztatási kérdéseire adott válaszok és a korábbi cigányfelvételek

lakásmobilitási adatai alapján. In Kurucz E. (szerk.): Roma kutatások, 2010 – élethelyzetek a társadalom peremén. Nemzeti Család-és Szociálpolitikai Intézet, 203–218.

Településképi Arculati Kézikönyv Józsefváros, 2017.

https://jozsefvaros.hu/dokumentumok/618_tak_tervezet_velemenyezésre.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 04. 23.)

Timár, J. – Váradi, M. M. (2001): The uneven development of suburbanization during transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies* 8 (4): 349–360.

<https://doi.org/10.1177/096977640100800407> (Utolsó letöltés: 2019.12.30.)

Timár, J.–Nagy, E. (2007): A középvárosi dzsentrifikáció és társadalmi hatásai a poszt-socialista Magyarországon. In: Enyedi, Gy. (szerk.): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. Magyarország az ezredfordulón pp. 293–317., MTA Társadalomkutató Központ, Budapest

Tomay, K. (2006): Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten. In: *Tér és Társadalom* 20. évf. / 1. 93-107. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00022/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2079.pdf (Utolsó letöltés: 2018.04.29.)

Tosics, I. (2005): “The post-socialist Budapest: the invasion of market forces and the attempts of public leadership” In: Hamilton, F. – Dimitrowska-Andrews, K.–Pichler-Milanovic, N. (eds.) *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization* pp. 248–280., United Nations University Press, Tokyo.

Tosics, I. (2006): Spatial restructuring in post-socialist Budapest In: Tsenkova, S. – Nedovic-Budic, Z. (eds): *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* pp. 131–150., Physica-Verlag, Heidelberg

Townsend, P.(1979): *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*, Harmondsworth: Penguin Books

Tönnies, F. (1983): *Közösség és társadalom*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Tylor, E. B. (1997): A primitív kultúra. In: Bohannon, P. – Glazer, M. (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem, 108-127.

Utasi, Á. (1991): Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: Utasi Á. (Szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat, Budapest 169-193.

Utasi, Á. (2002): *A bizalom hálójája. Új mandátum*, Budapest

Uzzoli, A. (2000): A budapesti 14-19 év közötti korosztály életkörülményeinek vizsgálata esettanulmányok alapján. In: *Tér és Társadalom*, 14. szám, 229-237. old.

- Váradi, M. – Virág, T. (2014): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle* 25 (1): 89 – 113.
http://real.mtak.hu/37501/1/varadi_virag_2015_1_89_113_oldal_1.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.)
- Venkov, N. – Baycheva, G. – Kratunkova, R. – Panchev, D. (2016): Results from an ethnographic study of the communities in the neighbourhood of Stolipinovo, Municipal Foundation “Plovdiv 2019”
https://www.researchgate.net/publication/326752983_Results_from_an_ethnographic_study_of_the_communities_in_the_neighbourhood_of_Stolipinovo_pilot_phase (Utolsó letöltés: 2019. 12.30.)
- Vertovec, S. (2007): Super-diversity and its implications *Ethnic and Racial Studies* 30 (6): 1024– 1054.
<https://doi.org/10.1080/01419870701599465> (Utolsó letöltés: 2019. 12.30.)
- Virág, T. (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1., 41–59.
<https://szociologia.hu/dynamic/0801virag.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.)
- Virág, T. (2010): Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Virág, T. (2017): A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika* 4. sz. 45-62.
<http://www.replika.hu/replika/104-05> (Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.)
- Virág, T. (2018): A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából. *socio.hu*. 163-179.
https://socio.hu/uploads/files/2018_1szalai/27_virag.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.)
- Wacquant, L. (2008): *Urban outcasts: a comparative sociology of advanced marginality*. Polity Press, Cambridge.
- Wacquant, L. (2010) *Urban Desolation and Symbolic Denigration in the Hyperghetto*. *Social Psychology Quarterly*, 73. (3), 215–219.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. In: *Fordulat* 4. évf. 13. sz.
http://epa.oszk.hu/02100/02121/00011/pdf/EPA02121_fordulat_13_014-027.pdf (Utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Wacquant, L. (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In Hutchinson, R. – Haynes, B. D. (eds.): *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies*. Westview Press, 1–32.
<https://www.icsoc.org/wp-content/uploads/2013/08/JANUSFACEDINSTITUTION-pub.pdf>(Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.)

- Wacquant, L. (2016): Revisiting territories of relegation: Class, ethnicity and state in the making of advanced marginality. In *Urban Studies*, Vol 53/6: 1077-1088.
<https://www4.shu.ac.uk/research/crecsr/sites/shu.ac.uk/files/revisiting-territories-relegation.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. 11. 05)
- Walker, R. (2006): Lehetőségek és életesélyek: a szegénység, az egyenlőtlenség és a kirekesztés dinamikái. In: Diamond, P. – Giddens, A. (szerk.): *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*, Demos Alapítvány, Budapest.
- Wallace, C. (2002). Household Strategies: their conceptual relevance and analytical scope in social research. *Sociology*, 36 (2), 275-292.
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0038038502036002003> (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Weclawowicz, G. (1998): Social polarizations is postsocialist cities: Budapest, Prague, Warsaw. In: Enyedi, G. (szerk.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó. 55-65.
- Whyte, W. F. (1999): *Utcasarki társadalom – Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Wilson, W. J. (1991): Another Look at The Truly Disadvantaged. *Political Science Quarterly*, 106 (4.), 639–656.
https://www.jstor.org/stable/2151797?seq=8#metadata_info_tab_contents (Utolsó letöltés: 2019.11.05.)
- Wilson, W. J. (1987) *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press, Chicago
- Woolcock, M. (2001): The Place of Social Capital. In *Understanding Social an Economic Outcomes*. *Canadian Journal of Policy Research*, Volume: 2, Issue: 1, 11–17.
- Wirth, L. (1928): *The Ghetto*. Transaction Publishers. New York
- Yinger, J. M. (2002): Az asszimiláció és disszimiláció elmélete felé. In: *Regio Kisebbség, Politika, Társadalom* 13. évfolyam, 2002. 1. szám, 24-44.
- Young, M. – Willmott, P. (1999): *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Zolnay, J. (2012): *Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok*. Pro Cserehát Egyesület, kézirat

1. számú melléklet

Interjúvázlatok témacsoportok szerint

Lakhatás és lakástörténet

- Mióta élsz Budapesten?
- Hányszor költöztél mióta a fővárosban élsz?
- Hányszor költöztél az elmúlt évben?
- Hogyan jutottál a jelenlegi lakásodhoz?
- Saját tulajdonú, bérelt vagy önkormányzati bérlakásban laksz?
- Hány szobás a lakásod?
- Kivel élsz együtt?
- Kivel éltél együtt az elmúlt egy évben?
- A befogadottak meddig maradnak?
- Hol laknak a rokonaid Budapesten?
- Hol laknak a barátaid Budapesten?

Munka és jövedelem

- Mivel foglalkozol?
- Mikor által először munkába?
- Hogy találtad a jelenlegi munkádat?
- Kitől kérsz segítséget a munkakereséshez?
- Van olyan rokonod / szomszédod / környékbeli ismerősöd, akivel együtt dolgoztok / alkalmilag együtt kerestek pénzt?
- Mennyire rendszeresek a jövedelmeid?
- Milyen gyakran váltasz munkát?
- Vannak megtakarításaid? Mit kezdesz velük?
- Kinek van a családból „zsebpénze”? Mire költi?
- Hogyan és min tudsz spórolni?

Kölcsönösségek és viszonyosságok

- Kivel osztod meg a jövedelmed? / Vele ki osztja meg a jövedelmét?
- Mik a közös és az egyéni fogyasztások (lakbér, rezsi, élelmiszer stb.)?
- Mik a „fix és a szabad” pénzek? Mire kell mindig jutnia pénznek?
- Ki kezeli, osztja be a családban a pénzt?
- Kinek adtál kölcsön tegnap / az elmúlt héten / hónapban?
- Kitől kaptál kölcsön tegnap / az elmúlt héten / hónapban?
- Ki volt nálad vendégségben / kinél voltál vendégségben az elmúlt héten?
- Megkínáltad valamivel a vendégedet / megkínáltak valamivel a vendégségben?
- Vittél / hoztál valamit a vendégségbe / vendégségből?
- Kit hívtál meg az elmúlt héten valamire (étel, ital, cigaretta stb.)? / Téged ki hívott meg valamire?

Kapcsolatok és mozgások

- Kik a barátaid? Honnan ismered őket?
- Hol szoktál találkozni a barátaiddal?
- Mit csinálsz szabadidőben? Hova jársz szórakozni?
- Hol szoktál vásárolni (ruhát, élelmiszert, stb.)?
- Kivel beszéltél személyesen tegnap / az elmúlt héten?
- Kivel beszéltél telefonon / cseten tegnap / az elmúlt héten?
- Hol találkoztál a pároddal?
- Vannak a családotban vegyes házasságok?
- Kik a gyermeked barátai? Hol / milyen gyakran találkoznak iskolán kívül?
- Milyen gyakran beszélsz a gyermeked pedagógusaival / más szülőkkel?
- Milyen gyakran jársz orvoshoz?

Intézményi interjúk

- Honnan, a kerület mely utcáiból érkeznek a programok rendszeres látogatói?
- Honnan jön a legtávolabb lakó rendszeres kliens?
- Hogyan találhatnak az intézményre?
- A kliensek tartanak-e egymással kapcsolatot az intézményen kívül?
- Részt vesznek-e más kerületi intézmény programjain?
- Mekkora a rendszeres látogatók száma?
- Mennyire állandó a látogatók összetétele, mekkora az éves fluktuáció?
- Milyen szolgáltatásokat nyújt az intézmény?
- Mely szolgáltatásokra mutatkozik a legnagyobb igény?
- Milyen anyagi és lelki hiányokról számolnak be a kliensek?
- Milyen lakáskörülmények között élnek a kliensek? Hány generáció él együtt?
- A programokon milyen hozzátartozók (szülők, nagyszülők, testvérek stb.) vesznek részt?

2. számú melléklet

Kapcsolati és fogyasztási naplók instrukciói

Kapcsolati napló – jegyezd fel a hét minden napján:

- Merre jártál az adott napon?
(munkavégzés, ügyintézés, vásárlás, szórakozás, sport, orvosi rendelő stb.)
- Kivel és hol találkoztál?
- Milyen célból találkoztatok?
- Milyen témában beszélgettetek?
(gyakorlati: munka, üzlet, háztartás, gyermek ügyei / felszínes: udvariassági, pletykázkodás)
- Kinek az otthonában jártál? / Nálatok ki járt?
- Kivel beszéltél telefonon / cseten? Milyen témában?

Fogyasztási napló – jegyezd fel a hét minden napján:

- Mire költöttél az adott napon?
- Hol és mit vásároltál?
- Kit hívtál meg valamire (étel, ital, cigaretta stb.)?
- Téged ki hívott meg valamire?
- Kinek adtál kölcsön? / Neked ki adott kölcsön?
- Kinek adtál ajándékot? / Neked ki adott ajándékot?
(Az apró dolgoktól a nagyobbakig)
- Cseréltél-e bármilyen tárgyat? (Mit és kivel?)

3. számú melléklet

Interjúalanyok adatai ⁵⁸

Interjúrészlet száma	Interjúalany neme	Interjúalany életkora	Interjúalany végzettsége*	Interjúalany foglalkozása**
1.	nő	24	nyolc általános	konyhai kisegítő, takarító
2.	férfi	21	nyolc általános	építőipari segéd munkás
3.	férfi	23	nyolc általános	építőipari segéd munkás
4.	nő	24	nyolc általános	konyhai kisegítő, takarító
5.	nő	22	hét általános	alkalmi munkavállaló
6.	nő	36	nyolc általános	főállású háztartásbeli
7.	nő	31	hét általános	takarító
8.	nő	28	nyolc általános	főállású háztartásbeli, alkalmi árusítás
9.	nő	26	nyolc általános	konyhai kisegítő, takarító
10.	nő	31	hét általános	takarító
11.	nő	27	nyolc általános	főállású háztartásbeli, alkalmi takarítás
12.	nő	22	hét általános	alkalmi munkavállaló
13.	férfi	32	hat általános	építőipari segéd munkás
14.	nő	39	szakmunkásképző	takarító, alkalmi munkavállaló
15.	férfi	25	nyolc általános	építőipari segéd munkás
16.	férfi	21	nyolc általános	építőipari segéd munkás
17.	nő	18	szakmunkástanuló	tanuló
18.	nő	20	nyolc általános	alkalmi munkavállaló
19.	nő	23	szakmunkástanuló	tanuló
20.	férfi	29	szakmunkásképző	építőipari segéd munkás
21.	férfi	29	szakmunkásképző	építőipari segéd munkás
22.	férfi	21	nyolc általános	építőipari segéd munkás
23.	nő	22	hét általános	alkalmi munkavállaló
24.	férfi	31	hat általános	építőipari segéd munkás
25.	férfi	23	nyolc általános	építőipari segéd munkás
26.	nő	34	nyolc általános	főállású háztartásbeli
27.	férfi	36	szakmunkásképző	vállalkozó
28.	férfi	23	nyolc általános	építőipari segéd munkás
29.	férfi	42	nyolc általános	vállalkozó, kereskedő
30.	férfi	55	szakmunkásképző	alkalmi munkavállaló, kereskedő
31.	nő	26	hat általános	főállású háztartásbeli
32.	férfi	30	nyolc általános	építőipari segéd munkás
33.	nő	29	szakmunkásképző	konyhai kisegítő, takarító
34.	nő	34	nyolc általános	főállású háztartásbeli
35.	nő	na.	na.	bolti eladó
36.	nő	na.	na.	bolti eladó
37.	férfi	28	nyolc általános	építőipari segéd munkás, alk. munkavállaló
38.	férfi	54	szakmunkásképző	építőipari segéd munkás
39.	nő	22	hét általános	alkalmi munkavállaló
40.	férfi	53	egyetem	szociális munkás
41.	nő	22	nyolc általános	alkalmi munkavállaló
42.	nő	56	nyolc általános	takarító
43.	férfi	19	szakmunkástanuló	tanuló, alkalmi munkavállaló
44.	nő	22	hét általános	alkalmi munkavállaló

⁵⁸ Az interjúkataszter az azonos alanytól származó különböző idézeteket önállóan rögzíti, így az interjúrészletek száma meghaladja a felvett interjúk számát.

45.	nő	26	nyolc általános	konyhai kisegítő, takarító
46.	férfi	21	nyolc általános	építőipari segédmunkás
47.	nő	26	hét általános	főállású háztartásbeli
48.	nő	43	nyolc általános	konyhai kisegítő
49.	férfi	31	hat általános	építőipari segédmunkás
50.	férfi	40	nyolc általános	építőipari segédmunkás
51.	nő	49	hét általános	takarító
52.	nő	28	nyolc általános	főállású háztartásbeli, alkalmi árusítás
53.	férfi	28	nyolc általános	vállalkozó
54.	férfi	33	nyolc általános	építőipari segédmunkás, alk. munkavállaló
55.	nő	28	nyolc általános	főállású háztartásbeli, alkalmi árusítás
56.	nő	34	nyolc általános	főállású háztartásbeli
57.	nő	26	hét általános	főállású háztartásbeli
58.	férfi	23	nyolc általános	építőipari segédmunkás
59.	férfi	58	szakmunkásképző	alkalmi munkavállaló
60.	férfi	58	szakmunkásképző	alkalmi munkavállaló
61.	nő	24	nyolc általános	konyhai kisegítő, takarító
62.	nő	30	nyolc általános	főállású háztartásbeli
63.	nő	23	nyolc általános	alkalmi munkavállaló
64.	nő	27	nyolc általános	főállású háztartásbeli, alkalmi takarítás
65.	nő	52	egyetem	szociális munkás
66.	nő	31	egyetem	szociális munkás
67.	nő	25	nyolc általános	főállású háztartásbeli
68.	nő	27	nyolc általános	főállású háztartásbeli, alkalmi takarítás
69.	férfi	35	szakmunkásképző	építőipari munkás
70.	nő	26	nyolc általános	konyhai kisegítő, takarító
71.	nő	34	nyolc általános	főállású háztartásbeli
72.	nő	23	szakmunkástanuló	tanuló
73.	nő	20	nyolc általános	alkalmi munkavállaló
74.	nő	25	nyolc általános	főállású háztartásbeli
75.	nő	21	hét általános	alkalmi munkavállaló, alkalmi árusítás
76.	férfi	38	szakmunkásképző	építőipari segédmunkás
77.	nő	27	nyolc általános	főállású háztartásbeli, alkalmi takarítás
78.	nő	42	nyolc általános	konyhai kisegítő, takarító
79.	férfi	21	szakmunkástanuló	tanuló, alkalmi munkavállaló

* Az interjúalanyok végzettsége esetén az interjúkataszter a legmagasabb befejezett iskolai végzettséget rögzíti. Fennálló tanulói jogviszony esetén ez a státusz is feljegyzésre került.

** Az interjúalanyok foglalkozása esetén az interjúkataszter csak ott regisztrál 'alkalmi munkavállalói' státuszt, ahol az interjúalany nem egymást váltó, azonos vagy hasonló jellegű munkavégzésről számolt be, hanem a munkák jellege és időszakossága jelentősebb „szóródást” mutat. A 'kereskedelmi tevékenységet', 'alkalmi árusítást' csak azoknál az interjúalanyoknál tüntettem fel, akiknél ez a bevételforrás elsődlegesnek vagy meghatározónak tekinthető.

4. számú melléklet

Rehabilitációs beavatkozások épületenként

Jelmagyarázat:

1.	- Magdolna Negyed Program I.
2.	- Magdolna Negyed Program II.
3.	- Magdolna Negyed Program III.

Beavatkozás területe / Utca	Baross 124.	Bauer S. 4.	Bauer S. 11.	Dankó 7.	Dankó 16.	Dankó 17.	Dankó 20.	Dankó 30.	Dobozi 33/A	Dobozi 17.	Dobozi 19.	Dobozi 43.	Karácsony S. 22.	Kisfuváros 8.	Lujza 2/c.	Lujza 8.	Lujza 14	Lujza 15.	Lujza 22.	Lujza 30.	Lujza 34.	Magdolna 12.	Magdolna 20.	Magdolna 22.	Magdolna 44.	Magdolna 47.	Mátyás tér 4.	Mátyás 12.	Mátyás 14.	Nagyfuváros. 2/b	Nagyfuváros 20.	Nagyfuváros 26.	Szerdahelyi 12.	Szerdahelyi 13.	Szerdahelyi 16.	Szerdahelyi 18.	Szigetvári 4.	
Utcai homlokzat felújítása	2.	2.		2.	2.	3.				3.	3.	2.	2.	3.		3.		3.	3.	3.		3.	3.		3.				2.	3.		3.	3.	3.		3.	2.	
Udvari homlokzat felújítása	2.				2.	3.	2.	2.	2.	2.	2.	2.		2.			2.						3.	3.		2.				2.			3.	2.	2.		3.	
Lépcsőház felújítása					2.	3.	2.	2.	2.	2.	2.			2.									3.	3.		3.			2.	2.			3.	2.	2.		3.	
Kapualj felújítása					2.	3.	2.	2.	2.	2.	2.	2.		2.			2.						3.	3.		2.				2.			3.	2.	2.		3.	
Kapu felújítás		1.	3.	1.	2.		2.	2.	2.	2.	2.	2.	1.	2.		3.	2.	3.						3.		2.	3.			2.				2.				1.
Kaputelefon rendszer kiépítése		1.	3.	1.	2.		2.	2.	2.	2.	2.		1.	2.		3.	2.	3.	3.				3.		2.	3.				2.								1.
Függőfolyosó felújítása, átépítése	2.				2.	3.	2.		2.		2.			2.							3.		3.	3.	2.				2.	2.		2.						
Erkély felújítása	2.	2.		2.						3.																												2.
Elektromos hálózat megújítása	2.			1.	2.	3.	2.	2.	2.	2.	2.		1.	2.			2.		3.				3.	3.	2.			2.	2.	2.		3.	2.	2.		3.		
Vízhálózat megújítása					2.	3.		2.	2.	2.	2.		1.	2.			2.		3.				3.	3.	2.					2.			3.	2.	2.		3.	1
Gázhálózat megújítása		1.			2.	3.	2.		2.		2.						2.		3.				3.	3.	2.					2.	2.		2.			3.	1.	
Kémény-felújítás								2.		2.	2.			2.		2.							3.					2.			2.	2.	3.	2.		2.		

Beavatkozás területe / Utca	Baross 124.	Bauer S. 4.	Bauer S. 11.	Dankó 7.	Dankó 16.	Dankó 17.	Dankó 20.	Dankó 30.	Dobozi 33/A	Dobozi 17.	Dobozi 19.	Dobozi 43.	Karácsony S. 22.	Kisfüvaros 8.	Lujza 2/c.	Lujza 8.	Lujza 14	Lujza 15.	Lujza 22.	Lujza 30.	Lujza 34.	Magdolna 12.	Magdolna 20.	Magdolna 22.	Magdolna 44.	Magdolna 47.	Mátyás tér 4.	Mátyás 12.	Mátyás 14.	Nagyfüvaros, 2/b	Nagyfüvaros 20.	Nagyfüvaros 26.	Szerdahelyi 12.	Szerdahelyi 13.	Szerdahelyi 16.	Szerdahelyi 18.	Szigetvári 4.	
Ereszcatornák cseréje	2.																										2.							2.	2.			
Tetőátépítés, szigetelés					2.		2.	2.		2.	2.			2.			2.			3.			3.	3.	3.	2.		2.			2.	2.	3.	2.				
Födémcsere / megerősítés				1.	2.		2.	2.			2.			2.		2.							3.		2.					2.	2.	3.		2.				
Födém hőszigetelése		3.					3.	2.					3.										3.									3.						3.
Tűzfalak felújítása /szigetelése				3.	2.		2.	3.		3.	3.		3.	3.											3.								3.					3.
Talajvizedés megszüntetése		3.			3.	3.	3.	3.												3.			3.	3.									3.			3.	1.	
Vízgyűjtő puffertározók ép.									3.	3.			1.						3.															2.				
Lakás- csatolások			3.											3.																				3.				
Vízóra felszerelése			3.	3.											3.	3.		3.																				
Közös WC felújítása						3.													3.			3.	3.									3.				3.		
Nyílászárók felújítása*		1.		2.		3.			3.				1.									3.											2.				2.	
Udvari burkolat felújítása				1.	2.		2.	2.	2.	2.	2.		1.	2.					3.			3.	3.		2.				2.				2.	2.			1.	
Pince felújítása					2.		2.	2.	2.	2.	2.		1.						2.						2.		2.						2.				1.	
Alaptest lemezes védelme					3.		3.												3.	3.		3.	3.									3.						
Téglaboltozat megerősítése																						3.																

(Saját szerkesztés, Adatforrás: MNP I., Jelentés, MNP II., Teljes Akcióterületi Terv, 3. Kötet, MNP III., Teljes Akcióterületi Terv, 3/a Kötet)

*A Magdolna Negyed Program II-III. keretében megvalósult nyílászáró-cserék kizárólag a közös használatú helyiségekre vonatkoztak.

5. számú melléklet

Épülettípusok a Magdolna negyedben

9. számú ábra: Épületek szintszáma

(Saját szerkesztés, Kép forrása: Józsefváros Településfejlesztési Konceptió (2018), Megalapozó vizsgálat, 170. o.)

10. számú ábra: Épületek állaga

(Saját szerkesztés, Kép forrása: Józsefváros Településfejlesztési Konceptió (2018), Megalapozó vizsgálat, 177. o.)

11. számú ábra: Épületek kormegoszlása

Jelmagyarázat:
Épületek kormegoszlása

59

(Saját szerkesztés, Kép forrása: Józsefváros Településfejlesztési Konceptió (2018), Megalapozó vizsgálat, 172. o.)

⁵⁹ A Magdolna – Dankó, illetve a Magdolna – Karácsony Sándor utca között szürkével jelzett épülettömbök szintén 2001 után épült társasházak (A szerző megjegyzése).

6. számú melléklet

Ábrák, táblázatok, képek jegyzéke

Ábrák:

1. számú ábra: A 2011. évi népszámlálási adatok alapján előállított szegregációs mutató által lehatárolt szegregátumok és szegregációval veszélyeztetett területek	24
2. számú ábra: Józsefváros negyedei	81
3. számú ábra: A Magdolna negyed utcái	85
4. számú ábra: Józsefváros rehabilitációs programjainak területei	88
5. számú ábra: A nagyháztartás és a kiterjesztett család	106
6. számú ábra: A nagyháztartás és a segítő kapcsolatok térbeli elhelyezkedése	110
7. számú ábra: Egy vállalkozás felépítése	129
8. számú ábra: Mozgástartományok és érintkezési pontok	180
9. számú ábra: Épületek szintszáma	217
10. számú ábra: Épületek állaga	217
11. számú ábra: Épületek kormegoszlása	218

Táblázatok:

1. számú táblázat: Társadalmi és lakhatási mutatók a 2011. évi népszámlálási adatok alapján negyedenkénti bontásban	22
2. számú táblázat: Bevételek és kiadások szeptemberben	151
3. számú táblázat: Bevételek és kiadások októberben	152
4. számú táblázat: Bevételek és kiadások novemberben	153
5. számú táblázat: Bevételek és kiadások decemberben	154
6. számú táblázat: Tételek főcsoportonként	155
7. számú táblázat: „A2” nukleáris család férfi tagjának kapcsolatszámai	183
8. számú táblázat: „A2” nukleáris család nő tagjának kapcsolatszámai	184
9. számú táblázat: Interjúalanyok adatai	213 – 214
10. számú táblázat: Rehabilitációs beavatkozások épületenként	215 – 216

Képek:

1-2.számú kép: Golyó szórta falak a Magdolna negyedben	87
3. számú kép: A Magdolna utca „három arca”	90
4. számú kép: Rehabilitációra váró házak a Lujza és a Koszorú utcában	90
5. számú kép: Működő és bezárt kisboltok a Magdolna negyedben	161
6. számú kép: Egykori pincekocsmák a Magdolna negyedben	161

A szerző tudományos közleményei

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (4)

1. Balázs, A.: A fővárosi roma szegény családok kapcsolathatárai. *Metszetek*. 9 (1), 97-120, 2020. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2020/1/7>
2. Balázs, A.: A Magdolna negyedben élő roma szegény családok társas kapcsolatai és baráti viszonyai. *socio.hu. közlésre elfogadva*, 1-28, 2020. EISSN: 2063-0468.
3. Balázs, A.: A fővárosi roma szegény családok jövedelemszerzési és gazdálkodási sajátosságai. *Metszetek*. 6 (3), 110-128, 2017. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2017/4/10> 4.
4. Balázs, A.: A magán és közösségi lét terei és helyszínei, a tulajdon szerepe a társadalom perifériáján élő fővárosi roma közösségekben. *Metszetek*. 4 (3), 3-13, 2015. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2015/3/1>

További közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (4)

5. Balázs, A.: A lokális integráció eszközei és szereplői Mórton. *Kult. Köz.* 11 (2), 9-21, 2020. ISSN: 0133-2597.
DOI: <http://dx.doi.org/10.35402/kek.2020.2.2>
6. Balázs, A.: A rendtelenség terjedése. *Metszetek*. 7 (4), 255-259, 2018. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2018/4/14> 7.
7. Balázs, A.: Kint és bent háromszor. *Metszetek*. 6 (3), 178-184, 2017. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2017/4/12>
8. Balázs, A.: Az új típusú droghasználat szerepe és megjelenése a társadalom perifériáján élő fővárosi roma közösségekben. *Metszetek*. 4 (4), 104-114, 2015. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2015/4/7>

Egyéb folyóiratközlemények (1)

9. Balázs, A.: Interetnikus konfliktus a vásárlás során.
Metszetek. 6 (Klsz.), 252-254, 2017. ISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2017/2/2>

Magyar nyelvű absztrakt kiadványok (1)

10. Balázs, A.: A fővárosi roma szegény családok jövedelemszerzési és gazdálkodási sajátosságai.
In: Tavaszi szél konferencia 2018 Nemzetközi multidiszciplináris konferencia:
Absztraktkötet. Szerk.: Keresztes Gábor, Doktoranduszok Országos Szövetsége,
Budapest, 475, 2018. ISBN: 9786155586262

Ismeretterjesztő, népszerűsítő cikkek (1)

11. Balázs, A.: Mi fán terem a viselkedési közgazdaságtan?
Munkaügyi Szemle. 61 (1), 54-56, 2018. EISSN: 2064-3748.

Magyar nyelvű tartalmi kivonat

A szegregáció problémája a társadalomtudományokban hagyományosan, “paradigmatikusan” a városszerkezetek kutatásának mára módszertanilag is igen beérett témaköre. A szegregáció szociológiában használatos fogalmának megalkotása a Chicago-i városszociológiai iskola egyik kulcsfigurája, Ernest Burgess nevéhez kapcsolódik. Burgess a Robert Park által felvázolt koncentrikus övezetes sémát fejlesztette tovább azzal a megállapítással, hogy az övezetek gyűrűin belül is elkülöníthetők sajátos lakóterületek, amelyek mind építészeti-urbanisztikai adottságaikban, mind az ott élők szociológiai összetételében markánsan eltérnek a környezetüktől (Park – Burgess 1984). Mindez a klasszikus rétegződésméletek kiegészítése azzal a megfigyeléssel, hogy a társadalmi csoportokhoz és osztályokhoz tartozás a települési térszerkezetekben is megjelenik.

Létezik ugyanakkor a szegregációnak egy másik, alapvetően emberi jogi dimenziója is, amely napjainkban legalább annyira hangsúlyosan van jelen a tudományos közegben, mint a városszociológiai megközelítés. Martin Luther King – és nyomában az emberi jogi mozgalmak számos képviselője – a szegregáció fogalmát a diszkrimináció, a hátrányos megkülönböztetés szinonimájaként használta. Nem véletlen, hogy a feketék polgárjogi küzdelme a “No more segregation!” jelszót tette a mozgalom egyik meghatározó követelésévé.

Az utóbbi évek hazai szociológiai és antropológiai irodalmában azonban a szegregáció jelentéstartalmai valamelyest összecsúsztak. Amikor a kutatók iskolai elkülönítésről beszélnek, akkor a városszociológiai értelemben vett földrajzi szegregáció csupán háttérismeretként szolgál. Bár a beiskolázási és más közszolgálati körzethatárok valóban képesek „falakat húzni”, a fogalommal elsősorban a diszkriminációra utalnak.

A városszociológiai kutatásokban a lakóövezetek vizsgálatakor lényegében eltűnt az elitek, a “káderdülők”, a „vidéki rózsadombok” lakóterületi elkülönülésének leírása. Hasonlóan keveset tudunk a munkásnegyedekről, a rác vagy sváb többségű településekről, a Józsefvárosból száműzött vigalmi negyedek világáról. Maga a szegregátum többnyire a modern településfejlődés során kialakult újabb “cigánytelepek”, nyomortelepek megnevezéseként vált általánossá.

Ez a fogalomhasználat egyértelműen a Burgess-i hagyományokat követve, az abból kifejlődött módszertani apparátusokat alkalmazva írja körül az egyes szegregátumok térképekre rajzolható határait. E térképeken elhatárolható lakóövezetekhez szokássá vált hozzágondolni a cigányságot sújtó diszkriminációt, „gettó-jelleget” is, mint a telepek és teletszerű képződmények lakóinak szociológiai karakterén túlmutató szegregációs sajátosságot.

Jelen dolgozat alapvető kérdése, hogy a településszociológiai, rétegződélméleti alapon meghatározott szegregátumok egyben képletes vagy valós falakkal körbekerített gettóként működnek-e. Vajon a kirekesztés hagyományos dimenziói találkoznak-e a szegregációs határokkal, a „kirekesztettség” a földrajzi térben is láthatóvá teszi-e a társadalmi egyenlőtlenségeket. Másképpen fogalmazva annak kiderítésére vállalkoztam, hogy az adott szegregátum az ott élők számára csupán lakóhelyként (otthonként, alvóhelyként) funkcionál vagy az érintettek diszkriminatív módon, mintegy életük egészében is be vannak zárva e területekre.

Annak eldöntésére, hogy a szegregátumok zárt gettók-e, a legadekvátabb eszköznek a hálózatok kutatása tűnik. Ha a kapcsolatrendszerek határai megegyeznek a szegregátum földrajzi határaival, akkor ez megerősíti a településrészekhez kötődő gettóképzeteket is. Amennyiben viszont a kapcsolatok jelentős hányada túlnyúlik a földrajzi határokon, akkor mindez a gettó-jelleget cáfoló tényként értelmezhető.

A fizikai mozgások és mobilitások megfigyelése szintén alkalmas lehet a gettó-jelleg érvényesülésének tesztelésére. Amennyiben igazolható, hogy az emberek alapvetően a szegregátum határain belül mozognak (vásárolnak, udvarolnak, házasodnak, keresnek munkát stb.), akkor ez alátámasztja a gettó-jelleg mellett szóló érveket. Abban az esetben viszont, ha a napi mozgások és életesemények túlnyúlnak a földrajzi határokon, akkor a Burgess-i értelemben vett szegregáció ugyan megfelelően írja le a társadalmi jelenséget, ám a gettó-jelleg szegregációs képzetei árnyalandóak.

Kutatásaim szerint az utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódó szegény családok esetén a fizikai elszigeteltség helyett a formális és informális kapcsolatok arányeltolódása, az intézményen kívüliség látszik a legfontosabb egyenlőtlenségi tényezőnek. A hivatalos világból kiszorult rétegek számára az írásbeliség, a kontraktuális ügyletek helyett szokásrendiségek, emberi kötelek látják el az intézmények rendeltetéseit. Így a mozgások és mobilitások feltérképezése mellett a kapcsolathálózat jövedelemszerzési és gazdálkodási, valamint fogyasztási szokásokra gyakorolt hatását is vizsgálom. Eredményeim alapján a

kirekesztettség egymásrautaltsága sajátos gazdasági kooperációkat, cserehálózatokat sző, amelyben a rokonság mellett felértékelődnek a szomszédság és a jövedelemszerzési tevékenységek állandó résztvevői. Az erős kapcsolatok kiegészülnek a megélhetés és a háztartás fenntartásával összefüggő funkciókkal. Állításaim igazolására a dolgozat „sorvezetőjét“ jelentő félig strukturált interjúkat a részt vevő megfigyelés, valamint a kapcsolati és fogyasztási naplók eszközeivel egészítettem ki.

Kulcsszavak: szegénység, városi szegénység, szegénység és etnicitás, lakóhelyi szegregáció, kirekesztettség, kapcsolathálózat, roma

Angol nyelvű tartalmi kivonat / Abstract

The methodologically fairly mature notion of segregation in the social sciences traditionally – or ‘paradigmatically’ even – has belonged to the field of urban structures. The concept of segregation in the sociological terminology was originally created by Ernest Burgess, the key figure of the Chicago School of Urban Sociology. Burgess expanded Robert Park’s concentric zone model further, claiming that specific residential areas can also be distinguished to further zones: being substantially different from their surroundings both in terms of their architectural-urban features as well as the sociological composition of their inhabitants (Park - Burgess 1984). Therefore, this concept supplements classical stratification theories with the observation that belonging to social groups and classes also appears in the spatial structures of settlements.

However, the notion of segregation has another connotation of a predominantly human rights nature. Recently, this has become just as relevant in the literature as that of the urban sociological interpretation. Martin Luther King – and many representatives of the human rights movements – used the notion of segregation as a synonym for discrimination. It is no coincidence that the civil rights movements of the African Americans chose “No more segregation!” as their slogan, defining demands of the movement.

These two different connotations of segregation have somewhat blended in the Hungarian sociological and anthropological literature in the past years. In the course of examining residential areas, the descriptions of the elite living spaces – that of ‘cadre colonies’ and ‘rural Rózsadombs (wealthy areas)’ – have basically vanished from urban sociological researches. Similarly, we know little about working-class areas, settlements with Rascian or Swabian majorities, and the red-light districts exiled from Józsefváros. ‘Segregated area’ has become the common definition of the newly appeared ‘gypsy settlements’ and poverty areas formed during modern urban development.

This use of terminology defines the geographical borders of the respective segregated areas using the methodological tools developed upon the Burgess’ traditions. It has been widely accepted to describe these geographical settlements as a place of discrimination against Romani people, as well as exhibiting ghetto-like characteristics. These implicitly added features have become the so-called segregational characteristics beyond the actual sociological character of the inhabitants of the settlements and settlement-like areas.

The basic question of the present dissertation is whether the segregated areas determined on the basis of urban sociology and stratification theory function as ghettos surrounded by figurative or real walls. Do traditional dimensions of the discrimination overlap with the borders of segregation and does social exclusion translate social inequalities to geographical terms? In other words, I seeked answer whether segregated areas serve only as places of residence (where people live and sleep) or are the inhabitants discriminatively 'locked' into these areas throughout their lives.

Research on human networks seemed to be the most adequate tool to decide whether the segregated areas are indeed 'locked-down' ghettos. Should the borders of human relationship networks overlap with the boundaries of the segregated areas, the ghetto-like characteristics of the respective settlements would be confirmed. If, on the other hand, a significant proportion of the relations extend beyond geographical boundaries, all this can be interpreted as a fact refuting the ghetto nature.

Examining the physical changes of place and commute could also serve as a method of determining whether the ghetto-like characteristics apply. If it can be proved that the inhabitants move (purchase, court, marry, apply for jobs, etc.) mainly within the physical boundaries of the segregated area that would be a proof for the ghetto-like nature. On the other hand, if daily movements and life events transcend geographical boundaries, segregation in the Burgess sense adequately describes the social phenomenon, but the segregationist notions of their ghetto-nature should be nuanced.

In the case of poor families concentrated in street groups and tenement groups, the disproportional shift of formal and informal relations and the fact that they are outside the institutionalised world seem to be the most important factor of inequality instead of physical isolation. For the strata excluded from the official world, instead of literacy and contractual transactions, customs and human bonds serve the purposes of the institutions. Thus, in addition to mapping movements and mobilities, I also examine the impact of the human networks on income generation and management, as well as consumption habits.

Based on my findings, the exclusion creates specific economic co-operations and exchange networks, in which, besides kinship, members of a given neighbourhood and permanent participants of income-generating activities are becoming more valuable. In these communities, strong relationships are complemented by functions related to livelihoods and running households. To substantiate the latter statement, – in terms of methodology – I

supplemented my semi-structured interviews with tools for participatory observation and contact and consumption diaries.

Keywords: poverty, urban poverty, poverty and ethnicity, spatial segregation, social exclusion, social network, roma